

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

«Οι νομικές βάσεις οικοδόμησης του μετεμφυλιακού κράτους 1944-1952»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Του Κωνσταντίνου Μαρίνου (ΑΜ 1111Μ026)

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Προκόπης Παπαστράτης

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2014

ΑΘΗΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	σελ. 4-13
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η Θεσμική κληρονομιά της κρίσης του Μεσοπολέμου και της λειτουργίας του Πολιτεύματος	
1. Οι Κρίσεις του Μεσοπολέμου και η λειτουργία του Πολιτεύματος.....	σελ. 14-20
1.1. Η αντισυνταγματική ενίσχυση της Εκτελεστικής Εξουσίας.....	σελ. 14-16
1.2. Οι διώξεις του πολιτικού αντιπάλου: εκτόπιση και «ιδιώνυμο».....	σελ. 16-20
2. Η Παλινόρθωση του 1935 και η Δικτατορία της 4ης Αυγούστου.....	σελ. 21-40
2.1. Το βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου και η Ε' Εθνοσυνέλευση.....	σελ. 21-25
2.2. Το κίνημα της 10ης Οκτωβρίου και η παλινόρθωση.....	σελ. 25-28
2.3. Η σημασία των γεγονότων του 1935.....	σελ. 28-29
2.4. Κοινοβουλευτική παρένθεση και πορεία προς τη Δικτατορία.....	σελ. 30-33
2.5. Η επιβολή της Δικτατορίας της 4ης Αυγούστου.....	σελ. 34-40
2.5.1. Ο Οργανωτικός εμπειρισμός της δικτατορίας.....	σελ. 34-35
2.5.2. Η κατάλυση των ελευθεριών.....	σελ. 35-40
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Απελευθέρωση-Εμφύλιος-Σύνταγμα του 1952	
3. Το συνταγματικό ζήτημα μετά την Απελευθέρωση και ο Εμφύλιος Πόλεμος	
3.1 Η συνέχεια του κράτους επί κατοχής.....	σελ. 41-46
3.2. Από τον Λίβανο στην αναβίωση του Συντάγματος του 1911.....	σελ. 46-52
Διπλωματική Εργασία: Οι νομικές βάσεις οικοδόμησης του μετεμφυλιακού κράτους: 1944-1952	

3.2.1. Η Διάσκεψη του Λιβάνου.....	σελ. 46-51
3.2.2. Ειδικότερα για το Κεφάλαιο 5 της Συμφωνίας.....	σελ. 51-52
3.3. Από τον Λίβανο και την κυβέρνηση εθνικής ενότητας στην Δεκεμβριανή σύγκρουση.....	σελ. 53-56
3.3.1. Η Απελευθέρωση της Αθήνας.....	σελ. 56-63
3.4. Η Συμφωνία της Βάρκιζας.....	σελ. 63-67
3.4.1. Η Συμφωνία της Βάρκιζας ως «λευκό γράμμα».....	σελ. 67-72
3.4.2. Η Συμφωνία της Βάρκιζας ως «προσύνταγμα».....	σελ. 72-76
3.5. Η Δ' Αναθεωρητική Βουλή και το (μη) έργο της.....	σελ. 76-86
3.5.α) Εκλογές 31ης Μαρτίου 1946-Δημοψήφισμα 1ης Σεπτεμβρίου 1946.....	σελ. 76-79
3.5.β) Άσκηση της εξουσίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου.....	σελ. 79-86
3.6. Η υιοθέτηση των εκτάκτων μέτρων.....	σελ. 86-108
3.6.1. Η επαναφορά της διοικητικής εκτόπισης.....	σελ. 86-89
3.6.2. Μακρόνησος.....	σελ. 89-91
3.6.3 Εκκαθαρίσεις και έλεγχος φρονημάτων.....	σελ. 91-95
3.6.4. Στέρηση της ιθαγένειας και δήμευση περιουσιών.....	σελ. 95-97
3.6.5. Ποινική καταστολή και απαγόρευση του ΚΚΕ.....	σελ. 97-108
3.6.5..α) Το Γ΄ Ψήφισμα.....	σελ. 98-105
3.6.5. β) Ο Α.Ν. 509/1947.....	σελ. 105-108

4. Το Σύνταγμα του 1952 και η δυσπόστατη μεταπολεμική δημοκρατία	
4.1. Το πολιτικό πλαίσιο: Οι προσωρινές εκλογικές νίκες του Κέντρου και η μόνιμη επικράτηση της Δεξιάς.....	σελ. 109-119
4.2. Το Σύνταγμα του 1952: Ένα βήμα πίσω.....	σελ. 119-126
4.3. Η κατοχύρωση του «Παρασυντάγματος».....	σελ. 126-129
4.4. Η αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού».....	σελ. 129-
4.4.1. Η ποινική καταστολή.....	σελ. 130-137
4.4.2. Η διοικητική καταστολή.....	σελ. 137-139
Επίλογος.....	σελ. 140-143
Βιβλιογραφία.....	σελ. 144-149

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η αβεβαιότητα που γεννά η παρούσα συγκυρία στη χώρα μας, ξεκάθαρες απαντήσεις σε μείζονα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα δύσκολα δίνονται, όχι μόνο σε επίπεδο απλού λαού, αλλά και σε επίπεδο ανώτατης πολιτικής ηγεσίας.

Όταν λοιπόν το παρόν φαντάζει δυσερμηνευτο και το μέλλον ακαθόριστο, οι απαντήσεις αναζητούνται στο παρελθόν, ώστε μέσω της εξεύρεσης ενός ανάλογου ιστορικού παραδείγματος (είτε μίμησης, είτε αποφυγής), να υποδειχθεί η αναγκαία λύση που θα ανοίξει προοπτική προς στο μέλλον.

Δεν αποτελεί αντικείμενο έρευνας η διδακτική της ιστορίας και το κατά πόσο ο ελληνικός λαός ήταν ή όχι καλός μαθητής στα διδάγματά της, αλλά λόγω των προβληματισμών που γεννά αυτή η περίπλοκη και πολυσύνθετη περίοδος που βιώνουμε σήμερα, καλό θα ήταν να ανατρέξουμε σε αντίστοιχες ιστορικές περιόδους, όπου η Ελλάδα βρέθηκε σε ανάλογη κατάσταση κρίσης, ώστε να αποκτήσουμε, στο μέτρο του δυνατού, έναν χρήσιμο ερμηνευτικό οδηγό για το παρόν και το μέλλον.

Πιθανόν αμέσως το μυαλό του αναγνώστη πηγαίνει στο ότι η παρούσα συμβολή αποσκοπεί στη συγκριτική πραγμάτευση, από τη μια των δύο πτωχεύσεων που γνώρισε έως σήμερα το ελληνικό κράτος, (το 1893 και το 1932) και από την άλλη της παρ' ολίγον (ή επί της ουσίας τετελεσμένη) πτώχευσης που πήγε να συμβεί τον Μάιο του 2010. Αν και μια τέτοια πραγμάτευση παρουσιάζει αυτοτελές ιστορικό ενδιαφέρον, λόγω ακριβώς της ομοιότητας των δύο ιστορικών περιόδων, ωστόσο έμπνευση για τη συγγραφή της παρούσης διπλωματικής εργασίας ήταν μια άλλη πτυχή της τωρινής συγκυρίας, η οποία ήρθε να δέσει αρμονικά με την ιστορική περίοδο που γίνεται αντικείμενο της παρούσης μελέτης.

Δεν χωρά αμφιβολία ότι εδώ και τέσσερα και πλέον χρόνια επικρατεί το ιδεολόγημα της *κατάστασης ανάγκης*, με τη χώρα να κάνει τα πάντα προκειμένου να σωθεί από την επαιλούμενη οικονομική καταστροφή, όπου το «*κάνει τα πάντα*» σημαίνει τη σύναψη νομικά δεσμευτικών κειμένων με τους εξωτερικούς δανειστές μας, οι οποίοι σε αντάλλαγμα για την οικονομική βοήθεια που μας προσφέρουν, ζητούν τον βίαιο μετασχηματισμό των δομών του ελληνικού κράτους, που καλείται να προσαρμοστεί σ' ένα εντελώς διαφορετικό μοντέλο απ' αυτό που ίσχυε έως σήμερα.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, η μονοκομματική κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ τη διετία 2009-2011 αρχικά και οι κυβερνήσεις συνεργασίας ΝΔ-ΠΑΣΟΚ (με το ΛΑΟΣ και τη ΔΗΜΑΡ να εναλλάσσονται στο ρόλο του τρίτου εταίρου) φέρουν προς ψήφιση στη Βουλή νόμους, κάτω από την ψυχολογική πίεση της ανάγκης, την αίσθηση του κατεπείγοντος και την λογική του «*τι θα συμβεί εάν δεν*». Αυτοί οι νόμοι, που ψηφίζονται για τη *σωτηρία της πατρίδος*, ακροβατούν πολλές φορές στα όρια της συνταγματικότητας, εμπεριέχουν πολλές αδικίες και ουσιαστικά οικοδομούν σιγά-σιγά ένα κράτος εντελώς διαφορετικό από το κράτος που οικοδομήθηκε τα χρόνια της Μεταπολίτευσης, αφαιρώντας άλλες φορές ήπια και άλλοτε βίαια τις κατακτήσεις του ελληνικού λαού σε επίπεδο οικονομικής προόδου και εργασιακών δικαιωμάτων.

Το ιδεολόγημα της ανάγκης επομένως υποκατέστησε την ιδεολογία της προόδου, με την οικονομική κρίση να συνιστά τον ουσιαστικό καταλύτη που έπληξε και θα πλήττει ακόμη για καιρό την πατρίδα μας, προσδίδοντας στην ανάγκη που περιγράψαμε παραπάνω ένα *διαρκή* χαρακτήρα, πέρα των επιχειρημάτων των εκάστοτε κυβερνώντων περί *έκτακτου* και *προσωρινού*.

Τα εν λόγω νομοθετήματα, που πιθανόν να επιστεγαστούν και από μια συνταγματική αναθεώρηση στο αμέσως προσεχές διάστημα, έχουν και μια παραπάνω πρόθεση, που κρύβεται πίσω από τις επίσημες διακηρύξεις: Αυτή η πρόθεση δεν είναι άλλη από την

διάσωση του πολιτικού συστήματος όπως το ξέρουμε από την Μεταπολίτευση και έπειτα. Το ενδεχόμενο *στάσης πληρωμών*, είτε τον Μάιο του 2010, είτε τον Ιούνιο του 2011, είτε ακόμα εντονότερα τον Φεβρουάριο και τον Νοέμβριο του 2012, θα οδηγούσε πιθανόν σε μια κοινωνική αναταραχή, οι συνέπειες της οποίας φαντάζουν τουλάχιστον απρόβλεπτες. Επομένως τόσο τα Μνημόνια I και II, το Μεσοπρόθεσμο και όλοι οι νόμοι που έχουν ψηφίσει κατά σειρά έως σήμερα οι κυβερνήσεις Παπανδρέου, Παπαδήμου και Σαμαρά, ψηφίστηκαν επί της ουσίας για να σωθεί το πολιτικό σύστημα, διότι στην περίπτωση της *στάσης πληρωμών*, εκείνο θα ισοπεδωνόταν από την λαϊκή αντίδραση, συμπαρασέρνοντας τα πάντα στο πέρασμα της.

Απόδειξη ότι πίσω από το ιδεολόγημα της ανάγκης οχυρώνεται το πολιτικό σύστημα, συνιστά ότι τα τελευταία χρόνια περνά μια σοβαρότατη κρίση αντιπροσώπευσης και νομιμοποίησης, λόγω των απανωτών σκανδάλων, των πελατειακών σχέσεων και της κατασπατάλησης των δημοσίων πόρων, με όλα αυτά να έχουν εμπεδώσει τόσο το αίσθημα της *αδικίας* στο εσωτερικό της κοινωνίας, όσο και το αίτημα αλλαγής των υπάρχουσών δομών της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Αυτές οι παθογένειες του πολιτικού συστήματος αποδίδονται και στην έλλειψη θεσμικών αντίβαρων από τη μια και σε μια υπερσυγκέντρωση ισχύος προς όφελος της εκτελεστικής εξουσίας, εις βάρος της νομοθετικής και δικαστικής από την άλλη. Τρανή ένδειξη η πρόσφατη πεπατημένη της πληθώρας έκδοσης πράξεων νομοθετικού περιεχομένου, πρακτική που ακολουθούσαν κατά κόρον οι κυβερνήσεις του μεσοπολέμου, αλλά και μεταπολεμικά.

Κλείνοντας την παρούσα υποενότητα, μερικοί ακόμη προβληματισμοί που γεννά η παρούσα και διαρκής συγκυρία, οι οποίοι παραπέμπουν λίγο ως πολύ σε γεγονότα της Μετεμφυλιακής Δημοκρατίας:

- Την επαύριο της απόφασης της Συνόδου Κορυφής της Ε.Ε στις 21 Ιουλίου 2011, πολλοί χαρακτήρισαν την λύση στην ελληνική κρίση χρέους ως «*νέο Σχέδιο Μάρσαλ*» για την Ελλάδα, χαρακτηρισμός που μας παραπέμπει απευθείας στο αυθεντικό σχέδιο Μάρσαλ της δεκαετίας του 50', με τις Η.Π.Α να προσπαθούν μέσω της τεράστιας για την εποχή οικονομικής βοήθειας, όχι μόνο να ανοικοδομήσουν την Ελλάδα από τις στάχτες της Κατοχής και του Εμφυλίου, αλλά και να την προσδέσουν μόνιμα στην αμερικανική σφαίρα επιρροής και μέσω της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής να ελέγξουν τα πολιτικά πράγματα στη χώρα μας.
- Επιπλέον, πάγιο αίτημα στο δημόσιο διάλογο είναι η επόμενη Βουλή να είναι αναθεωρητική, αίτημα που διατυπώθηκε τόσο από τον πρώην πρωθυπουργό Γιώργο Παπανδρέου, όσο και τον νυν πρωθυπουργό Αντώνη Σαμαρά.. Αυτό σημαίνει ότι η επικείμενη συνταγματική αναθεώρηση, πιθανόν να επικυρώσει την έως τότε νομοθετική εξέλιξη, αποτυπώνοντας με τον πλέον θεσμικό τρόπο την εγκαθίδρυση ενός νέου μοντέλου, προσαρμοσμένου απολύτως στα διεθνή πρότυπα ανάγκης (όπως π.χ ο κανόνας του 0,5% στο έλλειμμα των κρατών μελών της Ευρωζώνης και του 60% στο δημόσιο χρέος, που κατοχυρώνει το Δημοσιονομικό Σύμφωνο Σταθερότητας, το οποίο και ισχύει από τις 1.1. 2013). Κάτι ανάλογο έγινε και με το σύνταγμα του 1952, όπου νομιμοποίησε a posteriori την έκτακτη νομοθεσία του εμφυλίου πολέμου.
- Επίσης παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός, ότι ένα κόμμα που εθεωρείτο κεντροαριστερό, αρχικά διεκπεραίωσε με μόνη την κοινοβουλευτική του ομάδα μια έκτακτη και επώδυνη για το λαό πολιτική, υπαγορευμένη από την Τρόικα και τις αγορές, ψηφίζοντας νόμους που έρχονταν καταφανώς σ' αντίθεση όχι μόνο με την πολιτική του φυσιογνωμία, αλλά και με το

προεκλογικό πρόγραμμα με το οποίο κέρδισε τις εκλογές του Οκτωβρίου του 2009, στις οποίες έλαβε άνετη και ευρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Μήπως και οι κυβερνήσεις του Κέντρου της περιόδου 1950-1952 δεν ανέλαβαν το καθήκον να εφαρμόσουν την έκτακτη νομοθεσία του εμφυλίου, υπακούοντας στο σχεδιασμό των Η.Π.Α για μια δικτατορία «κοινοβουλευτικού τύπου»; Τρανά παραδείγματα αποτελούν η εκτέλεση του Μπελογιάννη με βάση τον α.ν 375/1936 περί κατασκοπείας, η θέση σε ισχύ του συντηρητικού συντάγματος την 1^η Ιανουαρίου 1952 και τέλος η νομιμοποίηση από την κυβέρνηση Πλαστήρα, με το ψήφισμα της 29^{ης} Απριλίου 1952, της παρασυνταγματικής νομοθεσίας του Εμφυλίου.

- Τέλος, όπως στα τέσσερα και πλέον χρόνια που διαρκεί η κρίση οι κυβερνήσεις συνεργασίας επέστρεψαν στο προσκήνιο, με τα παραδοσιακά αστικά κόμματα της δεξιάς (ΝΔ) και του κέντρου (ΠΑΣΟΚ) να συνεργάζονται αδιαλλείπτως από το Νοέμβριο του 2011 έως σήμερα, το ίδιο φαινόμενο επαναλήφθηκε και τα δύο πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, όπου πριν την εμφάνιση του Παπαγικού Συναγερμού σχηματίστηκαν συμμαχικές κυβερνήσεις του Λαϊκού Κόμματος και του Κόμματος των Φιλελευθέρων, με τους Νικόλαο Πλαστήρα και Σοφοκλή Βενιζέλο να εναλλάσσονται στην πρωθυπουργία.

2. Με βάση τα ανωτέρω, η περίοδος 1944-1952 παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με την παρούσα συγκυρία, γιατί και τότε η ιδεολογία που επικρατούσε στον ελληνικό χώρο ήταν αυτή της *έκτακτης ανάγκης*, η οποία υπαγορευόταν από την διαρκή προσπάθεια του αστικού κράτους να διαφυλάξει τα κεκτημένα του, έναντι του λαϊκού παράγοντα, ο οποίος είχε χειραφετηθεί χάρις στη δράση του Ε.Α.Μ κατά τη διάρκεια

του έπους της Αντίστασης, Στην προσπάθεια του το αστικό κράτος να κρατηθεί στην εξουσία πραγματικά *έκανε τα πάντα*, από την Μάχη της Αθήνας τον Δεκέμβρη του 1944, μέχρι την Λευκή Τρομοκρατία που ακολούθησε το επόμενο χρόνο και φυσικά τον Εμφύλιο Πόλεμο από το 1946 έως το 1949, όπου από κοινού η κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος (που εξελέγη στις εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου του 1946), οι Βρετανοί και οι Αμερικανοί έπειτα, το παλάτι, ο Στρατός και οι διάφορες παραστρατιωτικές οργανώσεις της Δεξιάς προσπάθησαν να αποκλείσουν *οριστικά* την όποια πιθανότητα να αλλάξει ο κοινωνικός και πολιτικός συσχετισμός δυνάμεων στον ελληνικό χώρο, εδραιώνοντας την αντίληψη ότι για να κυβερνήσει η πλειοψηφία, δεν αρκούσε μονάχα να κερδίσει τις εκλογές.

Βέβαια το ότι έγινε αυτή την ταραγμένη δετία, δεν ήταν κάτι που προέκυψε *ξαφνικά*, ούτε φυσικά οι συνέπειες της έμειναν μόνο στην εν λόγω περίοδο. Αντίθετα οι ρίζες της, όσο και οι συνέπειες ήταν βαθιές και μακροχρόνιες.

Σε επίπεδο νομικού οπλοστασίου, η εξουσία που εγκαθιδρύθηκε αυτά τα χρόνια χρησιμοποίησε αβίαστα τις πρακτικές της προηγούμενης της Κατοχής περιόδου, δρέποντας τους σπόρους που είχαν σπείρει κατά σειρά:

A) η **δικτατορία Μεταξά (1936-1941)**,

B) η περίοδος της **Παλινόρθωσης της Μοναρχίας το 1935** (την επαύριο του αποτυχημένου βενιζελικού κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου και της δικτατορίας Κονδύλη) και της **επανόδου της αντιβενιζελικής παράταξης στην εξουσία** στις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1933 (με τις συνεπαγόμενες εκκαθαρίσεις εις βάρος των Βενιζελικών),

Γ) η **συντηρητική στροφή** της τελευταίας κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932), χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της οποίας δεν ήταν άλλο από το **ιδιώνυμο του 1929** (ν.4229/1929), στροφή που επικύρωσε δύο αυταρχικά νομοθετήματα των πρώτων χρόνων της αβασίλευτης δημοκρατίας (1924-1935), **το**

ν.δ της 24^{ης} Απριλίου 1924 (το περίφημο «Κατοχυρωτικό» της Κυβέρνησης Παπαναστασίου) και το **ν.δ της 2 Ιουνίου 1926** της δικτατορίας Παγκάλου (όπου για πρώτη φορά θεσπιζόταν το διοικητικό μέτρο της εκτόπισης υπόπτων). Η στροφή αυτή υπαγορεύτηκε τόσο από την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας στα παράλια της Σμύρνης το 1922, όσο και από την διεθνή οικονομική κρίση του 1929, η οποία επέβαλλε την εμφάνιση ενός πιο παρεμβατικού-αυταρχικού κράτους, μέσω της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας.

Τα όσα θεσπίστηκαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, παρά των περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεων για το προσωρινό και το έκτακτο των μέτρων, συνέχισαν να ισχύουν απρόσκοπτα την Μετεμφυλιακή περίοδο (δεν είναι τυχαίο ότι η κατάσταση ανταρσίας έληξε μόλις το 1962), με τις κυβερνήσεις του Κέντρου (1950-1952), αλλά και της Δεξιάς (1952-1963) να εφαρμόζουν απαρέγκλιτα τα εν λόγω νομοθετήματα, θεσμοποιώντας ένα καθεστώς διπλής νομιμοποίησης, τόσο με το Σύνταγμα, όσο και με το λεγόμενο «**Παρασύνταγμα**», ένα σύνολο Ψηφισμάτων, νομοθετικών διαταγμάτων και Συντακτικών Πράξεων, που ίσχυαν παράλληλα με το Σύνταγμα, με περιεχόμενο πρόδηλα αντισυνταγματικό, όπου από τη μια νόθευε τον κοινοβουλευτισμό και τη διάκριση των εξουσιών (αναγνωρίζοντας μια δικτατορικού τύπου πρωτοκαθεδρία στην εκτελεστική εξουσία) και από την άλλη επέβαλλε ένα μονοκομματικό και μονολιθικό κράτος κατ' αποκλεισμό της Αριστεράς (που μετά την θέση εκτός νόμου του Κ.Κ.Ε, την εκπροσώπησή της την ανέλαβε η Ε.Δ.Α), εισάγοντας μια πρωτοφανή διάκριση στο καθεστώς παροχής έννομης προστασίας: το Σύνταγμα απευθυνόταν στους «εθνικόφρονες» και το Παρασύνταγμα που είχε αποδέκτες όλους εκείνους τους πολίτες με ιδεολογία αντίθετη απ' αυτή του επίσημου κράτους.

Βασιζόμενο σ' αυτό το νομικό οπλοστάσιο, αναπτύχθηκε παράλληλα και μια νομολογία σε επίπεδο Συμβουλίου της Επικρατείας (το οποίο με τη νομολογία του κατέστησε ουσιαστικά ανέλεγκτη την κυβέρνηση από τα δικαστήρια και το Κοινοβούλιο), αλλά και εκτάκτων στρατοδικείων και ποινικών δικαστηρίων, η οποία, όχι μόνο εδραίωσε ακόμα περισσότερο το καθεστώς της «ελεγχόμενης» δημοκρατίας (είναι χαρακτηριστικό ότι το ΣτΕ σε μια σειρά αποφάσεών του αρνούσαν ότι είχε τελειώσει ο Εμφύλιος), αλλά και οδήγησε στο εκτελεστικό απόσπασμα εκατοντάδες μέλη και αγωνιστές του Κομμουνιστικού Κόμματος, μέσω δικών σκοπιμότητας. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα όλων οι δίκες Μπελογιάννη: Ενώ αρχικά εκείνος κατηγορήθηκε βάσει του α.ν 509/1947, στη συνέχεια το κατηγορητήριο μετατράπηκε σε κατασκοπεία βάσει του α.ν 375/1936, επ' αφορμής δύο γεγονότων: i) των άτολμων μέτρων ειρηνεύσεως που προσπαθούσε να προωθήσει η Κυβέρνηση Πλαστήρα (όπου επί των αδικημάτων του α.ν 509/1947, η αρμοδιότητα της εκδίκασης των υποθέσεων μεταφερόταν από τα έκτακτα στρατοδικεία στα πενταμελή εφετεία, με ταυτόχρονη μετατροπή της ποινής του θανάτου με ισόβια κάθειρξη) και ii) της υπόθεσης των ασυρμάτων, η οποία έδωσε το άλλοθι ο Μπελογιάννης να δικαστεί ως κατάσκοπος, (αδίκημα που προέβλεπε την θανατική και μόνο καταδίκη) και όχι σαν κομμουνιστής, σπάζοντας την έως τότε πρακτική τα ηγετικά στελέχη του Κ.Κ.Ε να δικάζονται είτε με το Γ' Ψήφισμα, είτε με τον α.ν 509/1947 (την ίδια ώρα που στις πλατιές μάζες των κομμουνιστών και γενικότερα των «μη εθνικοφρόνων επιφυλασσόταν η διοικητική εκτόπιση).

Εάν ο Μπελογιάννης είχε δικαστεί βάσει του τροποποιημένου α.ν 509, εκείνος θα είχε γλυτώσει την ποινή του θανάτου, καταδικαζόμενος το πολύ με ισόβια δεσμά. Μαζί με τη διάσημη δίκη Μπελογιάννη υπάρχουν κι άλλες αποφάσεις εκτάκτων δικαστηρίων, αναλόγου περιεχομένου, οι οποίες οδήγησαν στην καταδίκη και

εκτέλεση κομμουνιστών, όπως εκείνη που καταδίκασε στα τέλη του 1950 και εκτέλεσε στις 5 Μαρτίου του 1951 τον Νίκο Νικηφορίδη, επειδή εκείνος κυκλοφορούσε την έκκληση του Παγκοσμίου Συμβουλίου Ειρήνης, συγκεντρώνοντας υπογραφές.

3. Έχοντας αναδείξει λοιπόν το κοινό στοιχείο του τότε και του σήμερα, δηλαδή την έκτακτη και διαρκή ανάγκη για χάρη διατήρησης του υπάρχοντος κοινωνικού και πολιτικού συσχετισμού (αναγνωρίζοντας βέβαια και την πληθώρα διαφορών), η παρούσα συμβολή έχει πρόθεση να αναδείξει το νομικό οπλοστάσιο που χρησιμοποίησε το μετεμφυλιακό κράτος κατά την υπό μελέτη περίοδο, μελέτη που θα ξεκινήσει από την Μάχη της Αθήνας τον Δεκέμβρη του 1944 και την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας στις 12 Φεβρουαρίου του 1945 και θα καταλήξει στην επικράτηση του Ελληνικού Συναγερμού υπό την αρχηγία του στρατάρχη Παπάγου στις εκλογές της 16^{ης} Νοεμβρίου 1952.

Η επικράτηση του στρατάρχη σ' εκείνες τις εκλογές (όπου το πλειοψηφικό τον εκτίναξε σε συντριπτική πλειοψηφία 247 εδρών σε σύνολο 300), αποτέλεσε και την πηγή του τίτλου για την παρούσα εργασία. Γιατί ενώ το Κέντρο εν πολλοίς επικύρωσε με τη ψήφο του αυτά τα έκτακτα μέτρα, ουσιαστικά με τη στάση, τις αντιφάσεις, αλλά και τη νομιμοφροσύνη του στην ευρύτερη εθνικόφρονα παράταξη προετοίμασε το έδαφος για να κυβερνήσει τη χώρα η Δεξιά για έντεκα συναπτά έτη, είτε με τον Παπαγικό Συναγερμό (1952-1955), είτε με την Καραμανλική Ε.Ρ.Ε (1956-1963), χρησιμοποιώντας όλα εκείνα τα όπλα που την εξόπλισε το Κέντρο, είτε σε νομοθετικό, είτε σε πολιτικό επίπεδο.

Το νομικό αυτό οπλοστάσιο λοιπόν, το οποίο, όπως θίξαμε και ανωτέρω, απαντά τις ρίζες του στην προηγούμενη της Κατοχής περίοδο, φτάνοντας μέχρι τον

Μεσοπόλεμο, χρησιμοποιήθηκε με αποκλειστικό σκοπό την δίωξη μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας και μιας συγκεκριμένης πολιτικής παράταξης, μένοντας συνεπές στο πνεύμα που καθιέρωσε ο Εθνικός Διχασμός του 1915, ο οποίος καθιέρωσε για τα καλά στην ελληνική πραγματικότητα την *λογική του διπόλου* (Βενιζελικοί-Αντιβενιζελικοί, Φιλομοναρχικοί-Αντιμοναρχικοί, Εθνικόφρονες-Μη Εθνικόφρονες, Αριστεροί-Δεξιοί), μια λογική που δεν ικανοποιούνταν, παρά μόνο με την οριστική επικράτηση του ενός και την οριστική εξόντωση του άλλου.

Βέβαια η παρούσα πρόταση δεν έχει στόχο να αποτελέσει μια συρραφή νομοθετημάτων, ή μια νομολογιακή απεικόνιση της εν λόγω περιόδου. Αναγνωρίζοντας την παραγόμενη νομοθεσία και νομολογία ως κύριο ερμηνευτικό εργαλείο της τότε περιόδου, παράλληλα πρόκειται να γίνει περιγραφή και αξιολόγηση της αντίστοιχης πολιτικής της ιστορίας, διότι δεν μπορεί κανείς να μην αναγνωρίσει την αμοιβαία και διαλεκτική σύνδεση του δικαίου και της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, όπου το νομικό «δέον» και το πολιτικό «είναι» συνυφαίνονται, αποτελώντας σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό χώρο μια αδιάσπαστη διαλεκτική ενότητα. Η μελέτη του νομικού οπλοστασίου, της νομολογίας, καθώς και της «ιστορικής νομολογίας» της περιόδου 1944-1952, θα προσπαθήσει να αναδείξει και να διαμορφώσει ένα στέρεο και τεκμηριωμένο ιστορικά ερμηνευτικό εργαλείο, ώστε να ερμηνευθεί τόσο το δυσσεμνήνευτο παρόν, όσο και το αβέβαιο μέλλον.

Στην μελέτη μας πολύτιμοι αρωγοί είναι τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, οι εφημερίδες της εποχής, η νομολογία ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας και των έκτακτων στρατοδικείων, καθώς και η πλούσια βιβλιογραφία που έχει γραφεί σχετικά με κείνη την πολυτάραχη περίοδο.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η Θεσμική κληρονομιά της κρίσης του Μεσοπολέμου και της λειτουργίας του Πολιτεύματος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η οργάνωση της εξουσίας και το καθεστώς των ελευθεριών 1927-1932

Το Σύνταγμα του 1927, όπως ψηφίστηκε από την Βουλή που είχε προκύψει από τις εκλογές της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926, οι οποίες οδήγησαν και στο σχηματισμό της οικουμενικής κυβέρνησης Βενιζελικών-Αντιβενιζελικών υπό την πρωθυπουργία του Αλ. Ζαΐμη¹, δεν μακροήμερευσε². Ο Εθνικός Διχασμός εμπόδιζε την ανέφελη εφαρμογή του, προκαλώντας το άδοξο τέλος του οκτώ μόλις χρόνια μετά την ψήφισή του. Οι εντάσεις που προκλήθηκαν, σε συνδυασμό με τις άλλες κρίσεις του Μεσοπολέμου, προκάλεσαν αρχικά συστημικές παραβιάσεις όχι μόνο του πνεύματος του νέου Συντάγματος, αλλά και του γράμματός του. Οι παραβιάσεις αυτές αποτέλεσαν ιδανική προαναγγελία κατάργησής του, πολύ πριν ο στρατηγός Γ. Κονδύλης το καταργήσει ακαριαία τον Οκτώβριο του 1935. Οι παραβιάσεις αυτές μπορούσαν να ομαδοποιηθούν σε δύο κατηγορίες, 1) στην αντισυνταγματική ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και 2) στις διώξεις του πολιτικού αντιπάλου, μέσω της διοικητικής εκτόπισης και του «ιδιώνυμου». Ειδικότερα:

1.1. Η αντισυνταγματική ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας

Η αντισυνταγματική ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας αντιστοιχούσε στο πεδίο της οργάνωσης των εξουσιών, γεγονός που οφειλόταν στο μετασχηματισμό που γνώρισε το κράτος στην Ελλάδα, συνέπεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με διεύρυνση του ρόλου του στο πεδίο της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Στην Ελλάδα ειδικά την τάση αυτή ενίσχυσε το προσφυγικό ζήτημα, η αντιμετώπιση του οποίου απαιτούσε την ανάπτυξη ασύγκριτα πιο εκτεταμένης δράσης από τις κρατικές

¹ Δαφνής, Γ., (1953), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Ίκαρος, Α΄ Τόμος, Αθήνα, σελ. 345 επ.

² Σταδιακά άρχισαν να αποχωρούν όλοι κυβερνητικοί εταίροι, πρώτοι οι Λαϊκοί, γιατί είχαν πετύχει την μερική έστω αποκατάσταση των δικών τους αξιωματικών στο στρατό, ενώ λίγο αργότερα αποσύρθηκε ο Α. Παπαναστασίου, λόγω διαφωνίας του σχεδίου κατασκευής δρόμων που υποστήριζε ο Ι. Μεταξάς. Καίριο πλήγμα στην οικουμενική κυβέρνηση ήταν και η συνεχής κριτική του Βενιζέλου για τις οικονομικές της επιλογές. Βλ. και Κωστής, Κ., (2013), *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας»: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ου}-21^{ου} αιώνας*, Γ΄ Έκδοση, Πόλις, σελ. 624-625.

υπηρεσίες, για την άμεση ανακούφιση των ξεριζωμένων και κατ' επέκταση της προοδευτικής ενσωμάτωσης στον εθνικό κορμό.

Ο κρατικός παρεμβατισμός, που επιβαλλόταν από τα νέα δεδομένα, δεν μπορούσε να τον διασφαλίσει το Σύνταγμα του 1927, διότι παρά τις όποιες του βελτιώσεις, ακολουθούσε κατά βάση το θεσμικό πρότυπο του φιλελεύθερου κράτους του 19^{ου} αιώνα και όχι του παρεμβατικού του 20^{ου}. Η παραπάνω ανεπάρκεια είχε ως συνέπεια την παραβίασή του, μιας και το ίδιο δεν μπορούσε να εξασφαλίσει ούτε τη ταχύτητα ούτε την αποτελεσματικότητα της κρατικής δράσης που επέβαλλαν οι μεταπολεμικές περιστάσεις.

Η νομοθετική λειτουργία νοθευόταν με δύο τρόπους: είτε μέσω της αυτόνομης κυβερνητικής νομοθέτησης, είτε μέσω της νομοθέτησης κατ' εξουσιοδότηση των Βουλών. Ως προς τον πρώτο τρόπο, είναι χαρακτηριστικό ότι μια σειρά κυβερνήσεων *de facto* άσκησαν τη νομοθετική εξουσία με αναγκαστικά διατάγματα –επρόκειτο συγκεκριμένα, για το καθεστώς της «Επανάστασης» του 1922, τη δικτατορία του στρατηγού Παγκάλου, το 1925-1926, τη δικτατορία του στρατηγού Κονδύλη, το 1935, και φυσικά τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου (1936-1941)- περιπτώσεις που τα δικαστήρια έσπευσαν να νομιμοποιήσουν επικυρώνοντας τις σχετικές κυβερνητικές πράξεις. Υπήρξαν πράγματι παραδείγματα νομίμων κυβερνήσεων, που αν και διέθεταν άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, κατέφυγαν στην πρακτική της αυτόνομης νομοθεσίας, χωρίς αποχρώντα λόγο, για να αντιμετωπίσουν καταστάσεις που σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν έκτακτες. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα (όπως θα δούμε και αναλυτικότερα παρακάτω) συνιστά η περίπτωση της κυβέρνησης του Παναγή Τσαλδάρη, που μετά το αποτυχημένο κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935, ιδιοποιήθηκε τη συντακτική και τη νομοθετική εξουσία για να εκδώσει συνολικά 46 «συντακτικές πράξεις» και πολλές δεκάδες αναγκαστικούς νόμους, προκειμένου να εκκαθαρίσει τον κρατικό μηχανισμό από τους βενιζελικούς και να τροποποιήσει προς αυταρχικές κατευθύνσεις το δημοκρατικό σύνταγμα του 1927³.

Ως προς τον δεύτερο τρόπο, η νομοθετική εξουσιοδότηση θεσπίστηκε ρητά στο άρθρο 77 του Σ1927, χωρίς ωστόσο να θεωρείται σύμφωνη με το Σύνταγμα, εφόσον αυτή ασκείτο καταχρηστικά. Οι νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις έπρεπε να είναι ειδικές και περιορισμένες. Χαρακτηριστικό νομοθετικής εξουσιοδότησης είναι το νομοθετικό

---

³ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), *Πολιτικοί Θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Γ' Έκδοση, Αθήνα, σελ. 81-83.

διάταγμα της 23^{ης} Απριλίου 1924 «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος», το περίφημο κατοχρωτικό, που εξέδωσε η κυβέρνηση Παπαναστασίου, με Υπουργό Εννόμου Τάξεως τον στρατηγό Θεόδωρο Πάγκαλο. Το «κατοχρωτικό» προέβλεπε δικαστήριο, που θα διόριζε ο Υπουργός Στρατιωτικών, που θα επιλαμβανόταν με τα δυνάμει πολιτικά αδικήματα κατά του καθεστώτος⁴. Προσδίδοντας μια αυταρχικότερη διάσταση στο νέο πολίτευμα ήδη από την γέννησή του, το «κατοχρωτικό» συνέβαλλε αποφασιστικά στη θεσμοθέτηση του εγκλήματος γνώμης στην Ελλάδα, όπως και το νομοθετικό διάταγμα της 19^{ης} Απριλίου 1924 «περί συστάσεως εν εκάστω νομώ Επιτροπών Δημόσιας Ασφαλείας».

Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, τα δικαστήρια δέχθηκαν τις παραπάνω πρακτικές, μέσω της νομολογιακής διάπλασης της θεωρίας της κατάστασης ανάγκης. Η πρακτική και η νομολογία κατασκεύασαν μια θεωρία της κατάστασης ανάγκης σύμφωνα με την οποία, σε περίπτωση κινδύνου, η εκτελεστική εξουσία μπορούσε να εκδίδει κανόνες δικαίου, σε τομείς που φυσιολογικά άνηκαν στο αποκλειστικό πεδίο του τυπικού νόμου. Κι αυτό σε εφαρμογή ενός κανόνα εξωσυνταγματικού χαρακτήρα, *salus patriae suprema lex esto* (η σωτηρία της πατρίδας είναι ο υπέρτατος νόμος), του οποίου μόνο η εκτελεστική εξουσία μπορούσε θεωρητικά, σε κάθε περίπτωση, να εκτιμήσει την ακριβή έκταση και να αξιολογήσει τις συγκεκριμένες περιπτώσεις.

1.2. Οι διώξεις του πολιτικού αντιπάλου: εκτόπιση και «ιδιώνυμο»

Εμφανέστερη όμως ήταν η νόθευση του Συντάγματος στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων. Οι επιπτώσεις του Διχασμού εκδηλώθηκαν με την υιοθέτηση σε μόνιμη βάση νομοθετημάτων και πρακτικών αμφίβολης συνταγματικότητας, τα οποία οι εκάστοτε κυβερνώντες εφήρμοζαν εναντίον των πολιτικών αντιπάλων τους. Χαρακτηριστικότερα νομοθετήματα ήταν κατά σειρά: α) το νομοθετικό διάταγμα της 24^{ης} Απριλίου 1924 «περί κατοχυρώσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος», γνωστότερο ως «κατοχρωτικό» που θέσπισε ο Αλ. Παπαναστασίου, β) το νομοθετικό διάταγμα της 2ας Ιουνίου 1926 του δικτάτορα Θ. Πάγκαλου και γ) του νόμου 4229/1929, που έμεινε γνωστότερο στην ιστορία ως «ιδιώνυμο», της τελευταίας τετραετίας (1928-1932) του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ειδικότερα:

---

⁴ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 602.

1.2. α) Το «κατοχυρωτικό»⁵:

Η πρώτη κυβέρνηση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας θέλησε να τιμωρήσει αμείλικτα κάθε «προσβολή», «δυσφήμιση», «εξύβριση», «αποδοκιμασία» ή «αμφισβήτηση» «των ιδρυτικών του δημοκρατικού πολιτεύματος πράξεων» (άρθρο 1), καθώς και όποιον, μεταξύ άλλων, «εξιστορούσε» περιστατικά και γεγονότα «τείνοντα αμέσως ή εμμέσως να κινήση [υπέρ των μελών της έκπτωτης δυναστείας] την συγγνώμη ή την συμπάθειαν» (άρθρο 3). Βάσει του άρθρου 8 του «κατοχυρωτικού», αρμόδιο για την εκδίκαση των αδικημάτων που προβλέπονταν «*υπό των άρθρων 1, 2 εδ. 1 α', 3, 4 και 6 είνε ειδικόν τμήμα του εν Αθήναις εδρεύοντος αναθεωρητικού Δικαστηρίου συντιθέμενον [...] πάντων οριζομένων υπό του Υπουργού Στρατιωτικών. [...] Ως προς την παρά τω ειδικώ τούτω τμήματι διαδικασίαν και την εκτέλεσιν των αποφάσεων αυτού εφαρμόζονται τα εν τω Στρατιωτικώ Ποινικώ Νόμω οριζόμενα*»

Ακολούθησαν μια σειρά νόμων που συρρίκνωναν τα δικαιώματα της υπεράσπισης στις δίκες περί τύπου, περιορίζαν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι των δημοσίων υπαλλήλων και διευκόλυναν την πειθαρχική δίωξή τους για λόγους που ήταν, σε τελική ανάλυση, καθαρά πολιτικοί.

1.2. β) Η διοικητική εκτόπιση

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η θεσμοθέτηση ενός εξαιρετικά αποτελεσματικού μέτρου για τη δίωξη του φρονήματος, που έμελλε να σημαδέψει τη δημόσια ζωή του τόπου συνεχώς και αδιαλείπτως για τα επόμενα πενήντα χρόνια. Επρόκειτο για τη διοικητική εκτόπιση «υπόπτων» (και όχι ενόχων) για πράξεις αντίθετες «*εις την δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν της χώρας*». Πρόγονοι της διοικητικής εκτόπισης υπήρξαν οι νόμοι ΤΟΔ' της 27^{ης} Φεβρουαρίου 1871, 121/1913, καθώς και 755 της 18^{ης} Αυγούστου 1917⁶, ωστόσο τη τελική της μορφή την έδωσε το νομοθετικό διάταγμα της 2ας Ιουνίου 1926 του δικτάτορα Θ. Παγκάλου, όπου εξαιρούμενο το διάστημα 1929-1931⁷, η εκτόπιση των παντός είδους «υπόπτων», με απόφαση

⁵ Παντελής, Α., Κουτσουμπίνας, Σ., Γεροζήσης, Τρ., (1993), *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, Τόμος Β', Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 22-26.

⁶ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), *ό.π.*, σελ. 341-344

⁷ Μιας και σε πρώτη φάση, καταργήθηκε από το ιδιώμνο του 1929, που θέσπιζε, στη θέση του την ποινή της δικαστικής εκτόπισης, με απόφαση των πλημελλειοδικείων, το διάταγμα της 2ας Ιουνίου 1926 επανατέθηκε σε ισχύ με πρωτοβουλία της κυβέρνησης Βενιζέλου, με το νόμο 5174 της 18ης Ιουλίου 1931, όπου αυτή τη φορά ο νομοθέτης μοιάζει να στόχευσε αποκλειστικά τους κομμουνιστές

διοικητικών επιτροπών (των Επιτροπών Ασφαλείας) και όχι δικαστηρίων (αφού το μόνο ένδικο μέσο που προβλεπόταν κατά των αποφάσεων των Επιτροπών Ασφαλείας ήταν η προσφυγή στον υπουργό Εσωτερικών, ο οποίος αποφαινόταν αμετάκλητα, εφαρμόστηκε κατά κόρον για τη δίωξη όχι βεβαίως παράνομων πράξεων, αλλά του φρονήματος.

1.2. γ) Το ιδιώνυμο (ν. 4229/1929)

Το προηγούμενο του «κατοχυρωτικού» του 1924 διευκόλυνε την ψήφιση του πρώτου ευθέως αντικομμουνιστικού νόμου, λίγο αργότερα, του γνωστού «ιδιώνυμου» (ν. 4229/1929). Το κατοχυρωτικό προέβλεπε ότι κάθε πράξη που στρεφόταν εναντίον του δημοκρατικού πολιτεύματος ή απέβλεπε στην υποβοήθηση ενεργειών προς την κατεύθυνση αυτή συνεπαγόταν ποινή κάθειρξης. Η εκδίκαση, όπως είδαμε, των αδικημάτων αυτών υπαγόταν στη δικαιοδοσία ενός ειδικού τμήματος του στρατοδικείου Αθηνών, που είχε συσταθεί ειδικά για το σκοπό αυτό (ν.δ της 23^{ης} Απριλίου 1924). Το διάταγμα αυτό αντικαταστάθηκε μετά την παλινόρθωση του 1935 από τη ΣΤ' Συντακτική Πράξη της 28^{ης} Οκτωβρίου 1935 της δικτατορίας Κονδύλη, η οποία περιείχε ανάλογες διατάξεις, αλλά που τιμωρούσε, τη φορά αυτή, τους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας και τους κομμουνιστές.

Ο νόμος αυτός στο άρθρο 1 (τέθηκε σε ισχύ στις 25 Ιουλίου 1929) προέβλεπε ποινή φυλάκισης έξι μηνών έως πέντε χρόνων, καθώς και ποινή εκτόπισης δύο χρόνων το πολύ –που κι αυτή επιβαλλόταν από το πλημελλειοδικείο- για οποιονδήποτε επεδίωκε *«την εφαρμογή ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους ή όλου της Επικρατείας»*. Με άλλα λόγια δεν διώκονταν η χρήση βίας, αλλά η προπαγάνδισις ιδεών (άρθρο 2 ν. 4229/1929) οι οποίες, κατά την κρίση της οικείας διοικητικής αρχής, απέβλεπαν στην ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος δια της βίας. Τα άρθρα 3 και 4 του ν. 4229/1929 απαγόρευαν ρητά κάθε δημόσια συγκέντρωση ατόμων που επεδίωκαν την εφαρμογή των ιδεών που τιμωρούνταν από το άρθρο 1, καθώς και κάθε απόπειρα από τη μεριά τους να συγκροτήσουν οποιαδήποτε ένωση ή σωματείο. Τέλος στο άρθρο 7 το κείμενο του νόμου καθιέρωνε την αποκλειστική αρμοδιότητα των κοινών ποινικών δικαστηρίων για την εκδίκαση των θεσπιζόμενων αδικημάτων,

---

και γενικότερα τους αγωνιστές του εργατικού κινήματος. Βλ. και Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 347.

κατά σαφή παρέκκλιση από το άρθρο 100 παρ. 1 του Συντάγματος του 1927, που όριζε ότι μόνα αρμόδια δικαστήρια για την εκδίκαση πολιτικών εγκλημάτων ήταν τα ορκωτά δικαστήρια.

Το ενδιαφέρον με το «ιδιώνυμο» είναι ότι υιοθετήθηκε με πρωτοβουλία της κυβέρνησης Βενιζέλου, σε μian εποχή όπου, κατά τα λεγόμενα του ίδιου του αρχηγού του Κόμματος των Φιλελευθέρων, δεν υπήρχε στην Ελλάδα κομμουνιστική απειλή, αφού τα μέλη του δεν φαίνεται να ξεπέρασαν ποτέ τις 15.000-16.000 και το καλύτερο ποσοστό του ήταν το 5,76% στις εκλογές του 1936⁸. Παρ' όλα αυτά το «ιδιώνυμο» εφαρμόστηκε με ιδιαίτερη αυστηρότητα ως το 1936, οπότε και αντικαταστάθηκε από τον αναγκαστικό νόμο 117 της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1936 της δικτατορίας Μεταξά. Στο μεταξύ, η κυβέρνηση Βενιζέλου θέλησε να καταστήσει περισσότερο αποτελεσματική την εφαρμογή του με μια τροποποίηση, όπως περιλαμβανόταν στα άρθρα 1 και 2 του ν. 4689/1930, που από τη μια, διέυρνε τον κύκλο των «υπευθύνων» που μπορούσαν να διωχτούν για διάπραξη διαμέσου του τύπου αδικήματος κατά του κοινωνικού καθεστώτος και της ασφάλειας του κράτους, και, από την άλλη, περιόριζε τα δικαιώματα υπεράσπισης των κατηγορουμένων κατά το στάδιο της ανάκρισης. Αξίζει επίσης να επισημανθεί και η σημαντική τροποποίηση που επέφερε η κυβέρνηση Βενιζέλου στον ποινικό νόμο, με το ν. 5096/1931, με τον οποίο θεσπιζόταν ποινή φυλάκισης για τους ενόχους οποιασδήποτε «εκ προθέσεως» προπαρασκευαστικής «ενέργειας» του εγκλήματος της εσχάτης προδοσίας, όπου στην ουσία επρόκειτο για σαφή παρέκκλιση από τις αρχές του φιλελεύθερου ποινικού δικαίου. Στη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία είναι φανερό ότι ο νομοθέτης απέβλεπε να πλήξει ταυτόχρονα τόσο τη δραστηριότητα των μοναρχικών, όσο και τη «μακεδονική πολιτική» του Κομμουνιστικού Κόμματος.

Στατιστικά στοιχεία για τους εκτοπισθέντες της πρώτης εκείνης περιόδου δεν υπάρχουν. Αντίθετα, από τις επίσημες εγκληματολογικές στατιστικές προκύπτει ο αριθμός των καταδικασθέντων με το «ιδιώνυμο», καθώς και βάσει του ποινικού νόμου για εσχάτη προδοσία και «ανατρεπτική» δράση:

---

⁸ Γεωργαντίδης, Χ.Ν., Νικολακόπουλος, Η., (1979), «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τεύχη 36-37, σελ. 448-468.

Πίνακας 1: Καταδικασθέντες με το «ιδιώνυμο» και για ανατρεπτική δράση 1930-1936⁹:

Έτος	«Ιδιώνυμο»	Εσχάτη προδοσία
1930	410	9
1931	518	15
1932	544	6
1933	407	9
1934	320	11
1935	181	131
1936	173	8

Από τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα προκύπτει ότι οι διώξεις με βάση το ν. 4229/1929 από τη μια και με το ν. 5096/1931 παρουσιάζαν τεράστια απόκλιση υπέρ του πρώτου, γιατί αφενός υπήρχε έλλειψη εμπιστοσύνης της κρατικής εξουσίας προς τα ορκωτά δικαστήρια (τα μόνα κατά το Σ1927 αρμόδια για την εκδίκαση τέτοιου είδους υποθέσεων) και αφετέρου από το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των διωκόμενων ατόμων δεν κατηγορούνταν για συγκεκριμένα εγκλήματα κατά της ασφάλειας του κράτους, ούτε καν για διάπραξη «προπαρασκευαστικών πράξεων», με την έννοια της τροποποίησης του Ποινικού Νόμου, αλλά κυρίως για συμμετοχές σε απεργίες και διεκδικητικές κινητοποιήσεις. Στόχος αυτού του διωγμού ήταν η δίωξη για συμμετοχή ή ένταξη σε συνδικαλιστικές οργανώσεις ή σε κόμματα της Αριστεράς, καθαρά λόγω της πολιτικής ιδεολογίας των διωκόμενων, που δήθεν αποτελούσε απειλή για την καθεστηκία κοινωνική τάξη¹⁰.

⁹ Πηγή από Αλιβιζάτος, Ν., (2010), *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα, σελ. 272.

¹⁰ Μεγαλύτερη επιρροή στο συνδικαλιστικό κίνημα εμφάνιζε το ΚΚΕ στους καπνεργάτες, οι οποίοι αποτελούσαν το δυναμικότερο κομμάτι των εργατών, το οποίο αντιστεκόταν δυναμικά στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού ενός κλάδου, ο οποίος δεν μπορούσε να φανεί ανταγωνιστικός σε διεθνές επίπεδο, γεγονός που του επέτρεπε να κάνει την παρουσία του αισθητή. Βλ. και Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 614-615

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η Παλινόρθωση του 1935 και ο δρόμος προς τη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου¹¹

Η παλινόρθωση της μοναρχίας, με στρατιωτικό πραξικόπημα, το 1935, και η επιβολή δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου από τον επελθόντα βασιλιά και τον Ιωάννη Μεταξά, λιγότερο από ένα χρόνο αργότερα, ήταν η «φυσική» κατάληξη της αναβίωσης του Εθνικού Διχασμού στη δεκαετία του 1930. Έτσι, σε αντίθεση με ό, τι συνέβη στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου επιβλήθηκαν φασίζουσες ή φασιστικές δικτατορίες, στην Ελλάδα, η κατάρρευση του κοινοβουλευτισμού οφειλόταν περισσότερο σε πολιτικά παρά σε κοινωνικοοικονομικά αίτια.

Απεναντίας, η ελληνική περίπτωση ακολούθησε κατ' αρχήν τον ευρωπαϊκό «κανόνα» όσον αφορά τον τρόπο επιβολής της δικτατορίας: η εκτροπή συντελέστηκε εντός του Κοινοβουλίου, το οποίο προτού καταργηθεί από τον Μεταξά, του έλυσε τα χέρια, εξουσιοδοτώντας τον να νομοθετεί περίπου εν λευκώ και να κυβερνήσει τη χώρα κατά το δοκούν επί μακρό χρονικό διάστημα. Η επισημότερη ομολογία των αδιεξόδων που είχε οδηγήσει η παράταση του Διχασμού εκφράστηκε τον Απρίλιο του 1936, μέσω της παροχής ψήφου εμπιστοσύνης σε ένα πρόσωπο που ποτέ δεν είχε κρύψει την απέχθειά του για τον κοινοβουλευτισμό¹².

2.1. Το βενιζελικό κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου και η Ε' Εθνοσυνέλευση

Το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935 το οργάνωσαν Βενιζελικοί αξιωματικοί, με σκοπό, κατά δήλωσή τους, την προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος από την απειλή της διετούς διακυβέρνησης της χώρας από τους μοναρχικούς και συγκεκριμένα από το Λαϊκό Κόμμα του Π. Τσαλδάρη¹³.

¹¹ Βλ. Άγγελος Βλάχος, *Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Πολιτική ιστορία 1923-1940*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, (2006), Τόμος 15, σελ. 351 επ. Βλ. επίσης Κολιοπουλος, J.S, Veremis, T., (2010), *Modern Greece A history since 1821*, Wiley-Blackwell, United Kingdom, σελ. 116-119.

¹² Mavrogordatos, G., (1983), *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley.

¹³ Ειδικότερα για το Κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935, καθώς και για τα άλλα στρατιωτικά κινήματα του Μεσοπολέμου βλ. Καραγιαννακίδη, Ν.Ε., *Εν Ονόματι της Δημοκρατίας Βασιλεία Ανέστη*, στο *Κινήματα-Πραξικοπήματα-Δικτατορίες στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, (2011), Σειρά «Ε» Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας, Αθήνα. Σελ. 126 επ. Βλ. επίσης Κολιόπουλος, Ι., «Το Κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935», στο Βερέμης, Θ, Νικολακόπουλος Η., Παναγιωτόπουλος, Β., (2011), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το Όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, σελ. 249-259.

Το κίνημα απέτυχε, με την αντιβενιζελική παράταξη να προχωρά στη σταδιακή κατάργηση του Συντάγματος του 1927, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την παλινόρθωση της μοναρχίας.

Πράγματι, αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος, η κυβέρνηση Τσαλδάρη κήρυξε τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, χωρίς προηγούμενη άδεια της Βουλής, ιδιοποιούμενη τη νομοθετική εξουσία, εκδίδοντας παράλληλα σωρεία αναγκαστικών νόμων για τη δίωξη των Βενιζελικών. Δημεύθηκαν τότε και οι περιουσίες εκατοντάδων προσώπων που κατηγορήθηκαν για συμμετοχή στο κίνημα, καθώς και των συζύγων τους (και τούτο προς αποζημίωση των θυμάτων του πραξικοπήματος). Η κυβέρνηση συγκάλεσε τη Βουλή μόνο στις 29 Μαρτίου, σε μια και μοναδική συνεδρίαση, αφού προηγουμένως είχε παραπέμψει σε δίκη, μαζί με τους πρωταίτιους του κινήματος, τον Ελ. Βενιζέλο και τους κυριότερους ηγέτες του βενιζελισμού, με την κατηγορία της ηθικής αυτουργίας στο κίνημα.

Από τους 1.130 πολιτικούς και στρατιωτικούς που παραπέμφθηκαν σε δίκη στα έκτακτα στρατοδικεία που συγκροτήθηκαν, 60 καταδικάστηκαν σε θάνατο (μεταξύ αυτών ο ίδιος ο Βενιζέλος και ο Πλαστήρας, που όμως είχαν διαφύγει στο εξωτερικό), από τους οποίους 3 εκτελέστηκαν· 57 καταδικάστηκαν σε ισόβια. Στους περισσότερους δόθηκε αμνηστία, μετά την παλινόρθωση, τον Δεκέμβριο του 1935.

Την 1^η Απριλίου 1935, η κυβέρνηση Τσαλδάρη ιδιοποιήθηκε και τη συντακτική εξουσία, εκδίδοντας τις τέσσερις πρώτες από 46 συντακτικές πράξεις που υιοθέτησε συνολικά έως τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου. Η αυθαίρετη αυτή ιδιοποίηση έγινε με δύο τρόπους, α) μέσω της διεύρυνσης της κατάστασης πολιορκίας της ΚΔ' Συντακτικής Πράξης (βλ. παρακάτω) και β) με την απόπειρα της εκ των υστέρων νομιμοποίησης του συνόλου των συντακτικών πράξεων που εξέδωσε η εκτελεστική εξουσία μέσω του Δ' Ψηφίσματος της Ε' Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης στις 5 Ιουνίου 1935¹⁴.

Από τις 46 Συντακτικές Πράξεις της περιόδου Απριλίου-Ιουνίου 1935:

- Η Α' καταργούσε τη Γερουσία, στην οποία οι βενιζελικοί εξακολουθούσαν να έχουν την πλειοψηφία, διέλυε τη Βουλή του 1933 (όπου είχε αναδειχθεί ο Π. Τσαλδάρης αυτοδύναμος πρωθυπουργός με το Λαϊκό Κόμμα) και προκήρυσσε εκλογές «εντός δύο μηνών» για την ανάδειξη Εθνοσυνέλευσης που θα ψήφιζε νέο Σύνταγμα. Η ίδια συντακτική πράξη προέβλεπε τη συγκρότηση 25μελούς επιτροπής, έργο της οποίας θα ήταν η κατάρτιση

¹⁴ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 91

σχεδίου συντάγματος, «βάσις» του οποίου θα ήταν η «διατήρησις της μορφής του κοινοβουλευτικού δημοκρατικού πολιτεύματος¹⁵».

- Οι **Β', Γ', Δ' και ΣΤ'** συντακτικές πράξεις ανέστειλλαν την ισοβιότητα και τη μονιμότητα των δικαστικών λειτουργιών και των δημοσίων υπαλλήλων, προχωρώντας σε μια ευρεία εκκαθάριση της δημόσιας διοίκησης και των ενόπλων δυνάμεων από τα φιλοβενιζελικά στοιχεία, μηδενός των πανεπιστημίων εξαιρούμενων¹⁶
- Η **Κ' της 6^{ης} Μαΐου 1935**, με την οποία διαλύονταν οι υφιστάμενες συνδικαλιστικές οργανώσεις των δημοσίων υπαλλήλων και αναστέλλονταν το δικαίωμα των τελευταίων να ιδρύουν νέες¹⁷.
- Η **ΚΗ' της 17^{ης} Μαΐου 1935**, όπου από τη μια επιτρεπόταν «η ανάπτυξις γνωμών επί του πολιτειακού» (δηλαδή η φιλοβασιλική προπαγάνδα), ενώ από την άλλη, τιμωρούνταν με αυστηρότατες ποινές ο «χλευασμός ή εκδήλωσις περιφρονήσεως προς το υφιστάμενον πολίτευμα», καθώς και η «διάδοσις ιδεών δι' ων επιδιώκεται η μεταβολή» -όχι απαραίτητως «διά βιαίων μέσων», όπως προέβλεπε το «ιδιώνυμο - «του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος» (άρθρο 2). Το άρθρο 3 παρ. 1 εξουσιοδοτούσε τους υπουργούς Εσωτερικών και Δικαιοσύνης να διατάζουν την κατάσχεση και τη διακοπή της κυκλοφορίας, για χρονικό διάστημα μέχρι τριών μηνών και ανεξάρτητα από οποιαδήποτε δικαστική καταδίκη, κάθε εντύπου που θα δημοσίευε τέτοιου είδους κριτική ή σχόλια. Το άρθρο 6 υπήγαγε τα αδικήματα του τύπου στα κοινά ποινικά δικαστήρια, θεσπίζοντας μια συνοπτική διαδικασία για την εκδίκασή τους από τα πενταμελή εφετεία που δίκάζαν σε πρώτο και τελευταίο βαθμό¹⁸.
- Η **ΚΔ' της 14^{ης} Μαΐου 1935**, με την οποία «εν περιπτώσει διαταράξεως ή απειλής της δημοσίας τάξεως», επιτρεπόταν να ανασταλεί με διάταγμα η ισχύς των σημαντικότερων εγγυήσεων των ατομικών δικαιωμάτων, όπως τις κατοχύρωνε το δημοκρατικό σύνταγμα του 1927 στα άρθρα 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18 και 100. Η συντακτική αυτή πράξη έτεινε στο να απαλλάξει την άσκηση της εξουσίας σε περίοδο κρίσης από τον οποιοδήποτε

¹⁵ Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 387

¹⁶ Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 388-397

¹⁷ Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 397-400

¹⁸ Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 401-403

κοινοβουλευτικό έλεγχο και στο να διευρύνει τις ουσιαστικές προϋποθέσεις για την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου. Η συντακτική αυτή πράξη επέτρεπε στην κυβέρνηση και τον ανώτατο άρχοντα να κηρύσσουν και να διατηρούν σε ισχύ επ' αόριστο την κατάσταση ανάγκης, χωρίς να συμβουλευονται προηγουμένως το κοινοβούλιο· κι αυτό για λόγους εσωτερικής ασφαλείας, την ύπαρξη και τη διάρκεια των οποίων μόνο αυτοί ήταν εξουσιοδοτημένοι να εκτιμήσουν. Η θεσμοθέτηση των εκτάκτων εξουσιών μέσω αυτής της συντακτικής πράξης, σήμαινε στην πραγματικότητα αναγνώριση σχεδόν δικτατορικών αρμοδιοτήτων στην εκτελεστική εξουσία, χωρίς οποιουσδήποτε τυπικούς ή ουσιαστικούς περιορισμούς¹⁹.

Από τις εκλογές της 9^{ης} Ιουνίου 1935 που έγιναν με εκλογικό σύστημα πλειοψηφικό, σε καθεστώς αναστολής του νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας²⁰, απείχαν τα βενιζελογενή κόμματα. Έτσι, η προεκλογική αντιπαράθεση περιορίσθηκε ανάμεσα στα μετριοπαθή, υπό τον Π. Τσαλδάρη, και τα ακραία, υπό τον Ιω. Μεταξά, φιλομοναρχικά στοιχεία. Τελικά, ο κυβερνητικός συνασπισμός (Τσαλδάρης και Κονδύλης) έλαβε το 65,04% των ψήφων, εξασφαλίζοντας 287 έδρες (254 το Λαϊκό Κόμμα και 33 οι Κονδυλικοί), ενώ η Ένωσις Βασιλοφρόνων (Μεταξάς, Ιω. Ράλλης και Γ. Στράτος) το 14,8 των ψήφων, εξασφαλίζοντας μόνο 7 έδρες, Άκρως μονοπαταξιακή, η Ε΄ Εθνική Συνέλευσις των Ελλήνων, όπως αυτοονομάστηκε, συνήλθε την 1^η Ιουλίου 1935 και καταπιάστηκε με το πολιτειακό²¹.

Όπως ακριβώς είχε συμβεί και στη Δ΄ Εθνοσυνέλευση, 11 χρόνια νωρίτερα, τα ακραία και τα μετριοπαθή- φιλομοναρχικά αυτή τη φορά- στοιχεία συγκρούστηκαν ως προς τον τρόπο επίλυσης του πολιτειακού. Τελικά επικράτησαν οι μετριοπαθείς, - τουλάχιστον προσωρινά- και με ψήφισμα που ενέκρινε η Εθνοσυνέλευση στις 10 Ιουλίου 1935 αποφασίσθηκε η διεξαγωγή, το αργότερο έως τις 15 Νοεμβρίου 1935, δημοψηφίσματος «περί διατηρήσεως του υφιστάμενου δημοκρατικού

¹⁹ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 400-401

²⁰ Με την ΚΕ΄ Συντακτική Πράξη της 14^{ης} Μαΐου 1935, όπου στο άρθρο 1 όριζε ότι: «Αίρομεν την εφαρμογήν του νόμου ΔΞΘ΄ «περί καταστάσεως πολιορκίας» καθ' άπαν το Κράτος», βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 410-411.

²¹ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 636. Αναφέρει μάλιστα ο πρωθυπουργός Παν. Τσαλδάρης στις προγραμματικές του δηλώσεις: «Το κύριον έργον της Εθνοσυνελεύσεως ταύτης είναι η ψήφισις του νέου Συντάγματος. [...] Περί του τοιούτου δημοψηφίσματος, το οποίο ημείς προτείναμεν εις τον λαόν, ήδη εις σας τους εκλεγέντας αντιπροσώπους τούτου απόκειται ν' αποφασίσετε σχετικώς. Έχομεν δε πάντα λόγον να πιστεύσωμεν, ότι θα θελήσετε να κριθί το καθεστωτικόν ζήτημα παρά του λαού και καθορισθή δι' ειδικής αποφάσεως τούτου, του και μόνου αρμόδιου, ποιόν θέλει να έχει πολίτευμα». Βλ. Πρακτικά Ε΄ Εθνικής Συνελεύσεως, Συνεδρίαση Γ΄ της 4^{ης} Ιουλίου 1935.

κοινοβουλευτικού πολιτεύματος ή περί καθιέρωσης της βασιλευομένης δημοκρατίας²²». Στις 10 Ιουλίου η Εθνοσυνέλευση διέκοψε τις εργασίες της, παρέχοντας ευρύτατη εξουσιοδότηση στην εκτελεστική εξουσία να νομοθετεί κατά τη διάρκεια της απουσίας της.

2.2. Το κίνημα της 10^{ης} Οκτωβρίου και η παλινόρθωση

Η Ε' Εθνοσυνέλευση έμελλε να επαναλάβει τις εργασίες της στις 10 Οκτωβρίου 1935, για να υποστεί μια άνευ προηγουμένου ταπείνωση: την επικύρωση του πραξικοπήματος που είχε πραγματοποιήσει το ίδιο πρωί ένας άλλοτε φανατικός βενιζελικός και ήδη ισχυρός ανήρ του αντίπαλου στρατοπέδου, ο στρατηγός Γ. Κονδύλης. Επικαλούμενος την ανάγκη να επανέλθει άμεσα η βασιλεία, ο τελευταίος ανέτρεψε τον Π. Τσαλδάρη (στου οποίου την κυβέρνηση ήταν υπουργός Στρατιωτικών), λίγες ώρες νωρίτερα, με τη συνδρομή των Παπάγου, Οικονόμου και Ρέππα, «εκπροσώπων» του στρατού ξηράς, του ναυτικού και της αεροπορίας αντίστοιχα²³.

Όπως προκύπτει από τα επίσημα πρακτικά, με την έναρξη της συνεδρίασης, ο φιλομοναρχικός βουλευτής Σπ. Θεοτόκης ανέγνωσε ως γραμματέας της Βουλής δύο επιστολές, των τριών πραξικοπηματιών και του Γ. Κονδύλη αντίστοιχα. Η πρώτη ανέφερε ότι: «ο Στρατός, έχων συναίσθησιν της αποστολής του και των ευθυνών του έναντι του έθνους», αναλάμβανε «την πρωτοβουλίαν να αιτήση παρά της κυβερνήσεως να καταλίπη την αρχήν²⁴». Στη δεύτερη, ο Γ. Κονδύλης, ως νέος πρωθυπουργός πλέον (χωρίς να προκύπτει από ποιον είχε διοριστεί), ανακοίνωνε τη σύνθεση της κυβέρνησής του, στην οποία μετείχε και ο Αλ. Παπάγος ως υπουργός Στρατιωτικών²⁵. Ακολούθησε, εν μέσω αποδοκιμασιών και ζητοκραυγών υπέρ του βασιλέως, η θλιβερή διήγηση των συμβάντων²⁶ εκείνης της ημέρας από τον

²² Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 423-424.

²³ Η προκήρυξη της «Επαναστατικής Επιτροπής», η οποία αποτελούνταν από τους Κονδύλη, Παπάγο, Οικονόμου και Ρέππα ανέφερε χαρακτηριστικά στην πρώτη παράγραφο: «Οι εκπροσωπούντες τας Στρατιωτικές, Ναυτικές και Αεροπορικές Δυνάμεις της Χώρας, αισθανόμενοι πλέον καθαρώς τους κινδύνους της αναρχίας κρούοντας την θύρα του Έθνους ημών εθεώρησαν ιερόν καθήκον να επέμβουν διά την λύσιν της ολεθρίας καταστάσεως». Βλ. Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 426.

²⁴ Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 427.

²⁵ Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 431.

²⁶ Ο καθαίρεθείς πρωθυπουργός ανέφερε χαρ/κα: «Κύριοι Βουλευταί, σήμερα την πρωίαν, περί ώραν 11^{ην}, προσήλθον εις την εν Κηφισία οικίαν μου τρείς αξιωματικοί, οι κ.κ. Παπάγος, Οικονόμου

καθαιρεθέντα πρωθυπουργό Π. Τσαλδάρη –φιλοβασιλικό μεν αλλά μετριοπαθή- η έγκριση του ψηφίσματος για την παλινόρθωση²⁷ και, ως αποκορύφωμα, η επικύρωση του «διαγγέλματος» που είχε εκδώσει νωρίτερα την ίδια μέρα ο Γ. Κονδύλης, για να κηρύξει τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας και για να αναστείλει τα περισσότερα ατομικά δικαιώματα εν όψει του εξαγγελθέντος δημοψηφίσματος²⁸.

Χάρη στην υποστήριξη των ενόπλων δυνάμεων και παρά την αντίδραση των βουλευτών του Λαϊκού Κόμματος στη Συντακτική Εθνοσυνέλευση, η «κοσμογονία» του Κονδύλη κατάφερε:

- i) να σχηματίσει κυβέρνηση από φανατικούς αντιβενιζελικούς,
- ii) να αποκαταστήσει τη μοναρχία,
- iii) να επαναφέρει προσωρινά σε ισχύ το Σύνταγμα του 1864/1911 και
- iv) να επιβάλλει την κατάσταση πολιορκίας ενόψει της διεξαγωγής δημοψηφίσματος για το πολιτειακό.

Η κυβέρνηση Κονδύλη ήταν κατ' ουσίαν δικτατορική: Αφού επέβαλλε τον στρατιωτικό νόμο (κατά παράβαση των ισχυουσών συνταγματικών διατάξεων), ανέστειλε τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης, η οποία δεν έμελλε έκτοτε να τις επαναλάβει. Ταυτόχρονα ιδιοποιήθηκε τη συντακτική και τη νομοθετική εξουσία και επιδόθηκε με ζήλο στην δίωξη των αντιπάλων της- Βενιζελικών και αριστερών- προκειμένου να εξασφαλίσει το επιθυμητό αποτέλεσμα στο δημοψήφισμα.

και Ρέππας, οι οποίοι, άνευ άλλου τινός προλόγου, μου είπον εξ ονόματος του Στρατού, του Στόλου και της Αεροπορίας ότι πρέπει να παραιτηθή η κυβέρνησις, διότι δεν διεχειρίσθη καλώς το καθεστωτικόν ζήτημα. [...] Οφείλω δε να προσθέσω ότι με τους κυρίους Αξιωματικούς [...] δεν είχαν να κάμω καμμίαν συζήτησιν, διότι δεν ανεγνώριζον εις τούτους το δικαίωμα ότι δύνανται να ζητήσουν την παραίτησιν της κυβερνήσεως, δικαίωμα το οποίο ανάγεται μόνο εις την δικαιοδοσίαν αυτής και του Ελληνικού Λαού εις τον οποίον θα δώσω λόγον (χειροκροτήματα). Είναι αληθές ότι από μακρύ χρόνου επεκράτησε μια ιδέα, κατά την οποίαν στρατιωτικοί παράγοντες έχοντες την δύναμιν εκ της θέσεως την οποίαν τους έδωσε η Πολιτεία, αλλά η οποία δεν δίδει εις αυτούς το δικαίωμα να αναμειγνύονται εις τα πολιτικά ή πολιτειακά ζητήματα έλαβον, δυστυχώς, πολλάκις αφορμήν να αναμειχθώσιν με αυτά τα ζητήματα, αφορμήν αδικαιολόγητον». Βλ. Πρακτικά της Ε' Συντακτικής Συνελεύσεως, Συνεδρίαση Θ' της 10 Οκτωβρίου 1935.

²⁷ Η Ε' ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Έχουσα υπ' όψιν της τας προγραμματικές δηλώσεις της κυβερνήσεως και εγκρίνουσα ταύτας
Ψηφίζει

- 1) Την κατάργηση του πολιτεύματος της αβασιλεύτου Δημοκρατίας.
- 2) Την διενέργειαν του δημοψηφίσματος κατά την ορισθείσαν ημέραν 3^{ην} Νοεμβρίου 1935.
- 3) Εξουσιοδοτεί τον Πρόεδρον του Υπουργικού Συμβουλίου, όπως ασκεί την Βασιλικήν εξουσίαν μέχρι του δημοψηφίσματος.
- 4) Επαναφέρει προσωρινώς εν ισχύι το Σύνταγμα του 1911 μέχρι της επιψηφίσεως του νέου Συντάγματος. Βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 442-443.

²⁸ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 430-431.

Από τις 13 συντακτικές πράξεις της κυβέρνησης της «κοσμογονίας» -όπως έκτοτε έμεινε γνωστή η δικτατορία Κονδύλη- ξεχωρίζουν:

- Η Δ΄ της 14^{ης} Οκτωβρίου 1935, με την οποία η εκδίκαση των αδικημάτων που προέβλεπε το «ιδιώνυμο» (δηλαδή ο ν. 4229/1929) αναθέτονταν στα στρατοδικεία²⁹
- Η Ζ΄ της 28^{ης} Οκτωβρίου 1935, η οποία παράλληλα με το Σύνταγμα του 1911, διατηρούσε σε ισχύ –θεωρώντας τες ως «μηδέποτε καταργηθείσας» -τις διατάξεις των άρθρων 29, 49, 57, 58, 91, 102-105, 109-112 και 114 του Συντάγματος του 1927³⁰. Οι υπόλοιπες ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1927 που διατηρήθηκαν σε ισχύ, ήταν περισσότερο τεχνικού χαρακτήρα και αφορούσαν τη νομοθετική λειτουργία και τα δικαιώματα των βουλευτών. Οι περισσότερες απ’ αυτές ενσωματώθηκαν μετά τον πόλεμο στο Σύνταγμα του 1952..
- Η ΣΤ΄ -επίσης της 28^{ης} Οκτωβρίου 1935- η οποία καταργούσε τη συντακτική πράξη ΚΗ΄ της 17^{ης} Μαΐου 1935 τιμωρώντας αυτή τη φορά, στο άρθρο 1, πέρα από τη διάδοση *«αδρών δι’ ων επιδιώκεται η μεταβολή του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος»*, τον *«χλευασμό»* ή την *«εκδήλωσιν περιφρονήσεως»* προς το «πολίτευμα», δηλαδή την μόλις αποκατασταθείσα μοναρχία. Με την ίδια συντακτική πράξη –η οποία εκδόθηκε την ημέρα που ήρθη τυπικά η κατάσταση πολιορκίας- επιτρεπόταν η επιβολή λογοκρισίας σε εφημερίδες και άλλα έντυπα (άρθρο 3 παρ. 3)³¹.
- Πέρα από τις παραπάνω συντακτικές πράξεις, στις 23 Οκτωβρίου 1935 η κυβέρνηση Κονδύλη υιοθετεί αναγκαστικό νόμο, ο οποίος χωρίς να καταργεί τις προηγούμενες διατάξεις για την προληπτική διοικητική εκτόπιση των πολιτικά υπόπτων, θέσπιζε στο άρθρο 1, παράλληλα με τη διαδικασία των Επιτροπών Δημοσίας Ασφαλείας, μια νέα συνοπτική διαδικασία που, ούτε λίγο ούτε πολύ επέτρεπε στους υπουργούς Εσωτερικών και Δικαιοσύνης να διατάζουν αυτεπάγγελτα ή μετά από πρόταση των αστυνομικών αρχών την εκτόπιση επ’ αόριστο κάθε προσώπου *«αποπειρωμένου δι’ έργων ή λόγων, δια συμβολικών παραστάσεων ή δι’ αισθητών απεικονίσεων, ή οπωσδήποτε άλλως, να προκαλέσει διατάραξιν της δημόσιας τάξεως και ασφαλείας (...) ή διέγερσιν*

²⁹ Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 436

³⁰ Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 439-440

³¹ Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 437-439

των πολιτών αμέσως ή εμμέσως εις στάσιν ή ανυπακοήν προς τας Δημοσίας Αρχάς και τους νόμους του κράτους³²».

Με τους Βενιζελικούς ηγέτες εκτοπισμένους και τους οπαδούς της αβασίλευτης να διώκονται αμείλικτα, το δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου 1935 έμελλε να εξελιχθεί σε παρωδία: Η βασιλεία πήρε το 97,88% των ψήφων, η δημοκρατία μόλις το 2,12% και οι κυβερνώντες δεν φρόντισαν καν να φανεί η αποχή που είχαν κηρύξει οι αντίπαλοι της παλινόρθωσης. Πράγματι, σύμφωνα με τα επίσημα αποτελέσματα, στο δημοψήφισμα προσήλθαν 386.383 περισσότεροι ψηφοφόροι απ' ότι στις τελευταίες αδιάβλητες εκλογές, εκείνες δηλαδή της 5^{ης} Μαρτίου 1933³³. Παρ' όλα αυτά, ο Γεώργιος Β' έσπευσε να επιστρέψει στην Ελλάδα.

2.3. Η σημασία των γεγονότων του 1935

Πέρα από την επαναφορά της βασιλείας, τα γεγονότα του 1935 είχαν βαρυσήμαντες επιπτώσεις για το συνταγματικό μέλλον του τόπου.

Πρώτα πρώτα, η ήττα των Βενιζελικών και οι συνακόλουθες εκκαθαρίσεις του κρατικού μηχανισμού και, ιδίως, των ενόπλων δυνάμεων, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη μονοκομματική συγκρότηση και λειτουργία της δημόσιας διοίκησης τα χρόνια που ακολούθησαν, με τις επιπτώσεις να είναι μακροχρόνιες. Γιατί η οριστική απομάκρυνση ή απομόνωση των μη βασιλικών από τις καίριες θέσεις στη δημοσιούπαλληλική και τη στρατιωτική ιεραρχία ήταν οι παράγοντες που επέτρεψαν τον πολιτικά μονόπλευρο προσανατολισμό του κρατικού μηχανισμού, που ήταν το κυρίαρχο γνώρισμα του στις επόμενες δεκαετίες.

Τα κοινά ιδεολογικά και πολιτικά σημεία αναφοράς που ένωναν τα στελέχη του κρατικού μηχανισμού από τα κατώτερα ως τα ανώτατα κλιμάκια και που, σχηματικά, θα μπορούσε κανείς να συνοψίσει:

- α) στην προσήλωση στο στέμμα,
- β) στη δυσμενή προκατάληψη προς τα κόμματα,
- γ) στη δυσπιστία προς κάθε είδους εκσυγχρονισμό και τις νέες ιδέες και τέλος
- δ) σ' έναν διάχυτο αντικοινοβουλευτισμό, ιδιαίτερα έντονο στις τάξεις κυρίως των μόνιμων στελεχών των ενόπλων δυνάμεων.

Υπ' αυτό το πρίσμα, οι εκκαθαρίσεις του 1935 ήταν ποιοτικά διαφορετικές από τις άλλες εκκαθαρίσεις του Μεσοπολέμου και είχαν πολύ πιο μακροπρόθεσμες

³² Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 436-437.

³³ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 292

επιπτώσεις. Γιατί, όσο εκτεταμένες και αν ήταν εκείνες, οι προηγηθείσες εκκαθαρίσεις δεν είχαν αποκόψει τον κρατικό μηχανισμό από την κοινωνία και τις αντιθέσεις της. Απεναντίας, έως το 1935, τόσο ο δημοσιούπαλληλικός κλάδος όσο και το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών αντανakλούσαν λίγο πολύ την κοινωνία και τις διαιρέσεις της, ήταν Βενιζελικοί και Αντιβενιζελικοί, κάτι που τους εμπόδιζε να διεκδικούν ως ιδιαίτερα κοινωνικά σώματα έναν αυτόνομο πολιτικό ρόλο. Αντίθετα, μετά το 1935, άρχισαν να δημιουργούνται οι όροι που επέτρεψαν, ιδίως στις ένοπλες δυνάμεις, να διεκδικήσουν μετά τον πόλεμο μίαν αυτόνομη παρουσία στις πολιτικές εξελίξεις του τόπου³⁴.

Τα γεγονότα του 1935, εξ άλλου, δημιούργησαν τις συνθήκες μίας σοβούσας συνταγματικής ανασφάλειας κι αυτό για τρεις λόγους:

A) Η προσφυγή κάθε τόσο στην έκδοση συντακτικών πράξεων δημιούργησε, δίπλα στο τυπικό Σύνταγμα, ένα corpus διατάξεων ίσης τυπικής ισχύος, ένα τύποις «παρασύνταγμα», που αφαιρούσε από το Σύνταγμα την ιδιότητα του (μόνου) θεμελιώδους νόμου της πολιτείας.

B) Οι ίδιες συντακτικές πράξεις και τα άλλα αυθαίρετα μέτρα πρόληψης και καταστολής που υιοθετήθηκαν το 1935 δημιούργησαν ένα πλέγμα διατάξεων αντίθετων κατά περιεχόμενο προς το τυπικό Σύνταγμα, στο πεδίο ιδίως των ελευθεριών, ένα ουσία «αντισύνταγμα», που αναιρούσε το φιλελεύθερο περιεχόμενο των εξαγγελιών του τυπικού Συντάγματος. Και

Γ) Η επικρατήσασα συνήθεια της εκτελεστικής εξουσίας –την οποία επικύρωσε η συντακτική πράξη της 14^{ης} Μαΐου 1935- να αναστέλλει, κατ' ουσία οποτεδήποτε, τις σπουδαιότερες εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων για λόγους εσωτερικής ασφαλείας, έθετε σε τελευταία ανάλυση την ισχύ του Συντάγματος υπό αίρεση, η πλήρωση της οποίας υπαγόταν αποκλειστικά στην κρίση της εκάστοτε κυβέρνησης, χωρίς διαδικαστικούς ή άλλους φραγμούς.

Η επικράτηση της παραπάνω συνταγματικής ανασφάλειας οφειλόταν βεβαίως και ήταν άμεση απόρροια των δραματικών γεγονότων του 1935. Όμως οι επιπτώσεις της για την εσωτερική συνοχή, την εφαρμογή και τη νομιμοποίηση των κοινοβουλευτικών θεσμών ήταν τόσο βαθιές, που ξεπερνούσαν τη συγκυρία της παραχώδους τότε περιόδου, οι οποίες επηρέασαν τις εξελίξεις όχι μόνο των αμέσως επόμενων χρόνων, αλλά και των δεκαετιών.

---

³⁴ Βερέμης, Θ., (1977), *Οι Επεμβάσεις του Στρατού στην Ελληνική Πολιτική, 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα

2.4. Κοινοβουλευτική παρένθεση και πορεία προς τη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου
Αποβιβαζόμενος στο Φάληρο, στις 25 Νοεμβρίου 1935, ο Γεώργιος Β΄ απήλυσε προς τον λαό διάγγελμα, στο οποίο, αφού δήλωνε ότι είναι έτοιμος να παραδώσει «εις την λήθην το παρελθόν» και να εξασφαλίσει «ισότητα και δικαιοσύνην δι' όλους», υποσχόταν ότι, «υπό τας οδηγίας και την διεύθυνσιν των κυβερνήσεών του [Του]», η Ελλάδα θα γνώριζε «ημέρας ευτυχίας και δόξης ομοίας προς εκείνας τας οποίας είδεν υπό τον αείμνηστον πάππον [Του] και τον ένδοξον πατέρα [Του]»³⁵».

Οι πρώτες ενέργειες του βασιλιά χαρακτηρίζονταν τόσο από εχεφροσύνη, όσο και πολιτικότητα: Στις 30 Νοεμβρίου 1935, με βασιλικό διάταγμα απέλυσε τον Γ. Κονδύλη και διόρισε κυβέρνηση «τεχνοκρατών», υπό τον καθηγητή της Νομικής Κ. Δεμερτζή, μετριοπαθή αντιβενιζελικό³⁶. Την επομένη χορήγησε, με αναγκαστικό νόμο³⁷, σχεδόν καθολική αμνηστία και απένειμε, με βασιλικό διάταγμα³⁸, χάρη στους υπαιτίους του κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου και στις 17 Δεκεμβρίου 1935 διέλυσε την Ε΄ Εθνοσυνέλευση προκηρύσσοντας ταυτόχρονα εκλογές «ίνα μετάσχωσι τούτων πάντα τα κόμματα και ίνα ο λαός διά της ψήφου του αναθέσῃ εις τους εκλεκτούς αυτού την αναθεώρησιν των μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος, όπερ μέλλει να διέπη την διακυβέρνησιν της χώρας»³⁹».

Αν και πολιτικά όχι μόνο δικαιολογημένη, αλλά και επιβεβλημένη –αφού η μονοπαραταξιακή Βουλή της 9^{ης} Ιουνίου 1935 δεν μπορούσε (προφανώς) να δώσει κοινά αποδεκτή λύση στο συνταγματικό ζήτημα της χώρας- η «βασιλική» διάλυση της Γ΄ Συντακτικής Συνέλευσης ήταν παρ' όλα αυτά νομικά αθέμιτη, μιας και υπό καθεστώς λαϊκής κυριαρχίας το στέμμα δεν είχε κανέναν απολύτως λόγο στην άσκηση της συντακτικής εξουσίας, η οποία άνηκε αποκλειστικά στον λαό και τους εκπροσώπους του.

³⁵ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 446.

³⁶ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 449

³⁷ Ο αναγκαστικός νόμος προέβλεπε χαρακτηριστικά: «Παρέχεται αμνηστία εις πάντας τους υπό τον Στρατοδικείων καταδικασθέντας ως μετάσχοντες οπωσδήποτε ή ενεχόμενους οπωσδήποτε εις το εκραγέν κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935». Βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 449.

³⁸ Το βασιλικό διάταγμα ανέφερε χαρακτηριστικά: «Απονέμομεν χάριν ολόκληρου της ποινής ή του υπολοίπου αυτής εις πάντας τους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και οπλίτας [...] και εις τους στρατιωτικούς υπαλλήλους εν οιαδήποτε στάσει ευρισκόμενους τούτους κατά τον χρόνον της καταδίκης των και εις τους πολιτικούς υπαλλήλους τους καταδικασθέντας ως μετάσχοντας οπωσδήποτε ή ενεχομένους οπωσδήποτε εις το εκραγέν κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου». Βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 449-450

³⁹ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 450-451.

Οι εκλογές έγιναν στις 26 Ιανουαρίου 1936 με απλή αναλογική⁴⁰. Συμμετείχαν όλα τα κόμματα και ήταν γενικά αδιάβλητες. Η βενιζελική παράταξη –με πρώτο το Κόμμα των Φιλελευθέρων (126 έδρες)- συγκέντρωσε το 45,19% των ψήφων και εξέλεξε 142 βουλευτές (επί συνόλου 300). Η αντιβενιζελική παράταξη, με το 47,6% των ψήφων εξέλεξε 143 βουλευτές. Τις υπόλοιπες 15 έδρες τις πήρε το ΚΚΕ, το οποίο με το 5,76% των ψήφων, πετύχαινε το υψηλότερο έως τότε ποσοστό του σε αδιάβλητες εκλογές και αναδεικνυόταν αιφνιδίως σε ρυθμιστή της κατάστασης⁴¹, εν όψει της άρνησης των δύο μεγάλων παρατάξεων να συμπράξουν για τον σχηματισμό συμμαχικής κυβέρνησης.

Η Γ΄ Αναθεωρητική Βουλή, όπως ονομάστηκε, συνήλθε στις 2 Μαρτίου 1936 και δεν ασχολήθηκε με το Σύνταγμα. Μη κατορθώνοντας να αναδείξει από τους κόλπους της βιώσιμη κυβέρνηση, ανέχθηκε και εν συνεχεία επικύρωσε την άνοδο στην πρωθυπουργία του Ιωάννη Μεταξά⁴². Έτσι, διευκόλυνε την εκτροπή. Άνοιξε κατ' αυτό τον τρόπο διάπλατα το δρόμο στη δικτατορία, αποφασίζοντας στις 30 Απριλίου την αναστολή των εργασιών της Βουλής επί πεντάμηνο⁴³ και την παροχή ευρύτατης εξουσιοδότησης προς την κυβέρνηση Μεταξά να νομοθετεί ουσιαστικά εν λευκώ, κατά τη διάρκεια της απουσίας της.

Εξετάζοντας προσεκτικότερα τα χαρακτηριστικά του εξαμήνου του 1936, ξεχωρίζουν⁴⁴:

- Η εσπευσμένη αποδοχή της παλινόρθωσης από την αντιβασιλική παράταξη, με τον ίδιο τον Ελ. Βενιζέλο να εκφράζει την εμπιστοσύνη του προς τον Γεώργιο τον Β΄. Απόρροια του συνδρόμου που είχε προκαλέσει στην ψυχολογία των ηγετών της «δημοκρατικής» παράταξης το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου και του αδιεξόδου που είχε δημιουργήσει η παράταση του Εθνικού

⁴⁰ Νικολακόπουλος, Η., (2012), *Των Εκλογών τα Πάθη: Ψηφίδες της Ελληνικής Εκλογικής Ιστορίας του 20^{ου} αιώνα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη*, Αθήνα, σελ. 69-81.

⁴¹ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 639.

⁴² Ο Μεταξάς κατάφερε να ανέβει στην πρωθυπουργία μέσα σ' έναν περίπου μήνα, περνώντας διαδοχικά από τη θέση του Υπουργού Στρατιωτικών (5 Μαρτίου 1936), στη θέση του Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης (14 Μαρτίου 1936), καταλήγοντας στον διορισμό του ως πρωθυπουργού στις 13 Απριλίου 1936.

⁴³ «Γ΄ Ψήφισμα περί νομοθετικής εξουσιοδότησεως» (ΦΕΚ Α΄ 190/1 Μαΐου 1936). Το εν λόγω ψήφισμα προέβλεπε τη συγκρότηση Επιτροπής της Βουλής από σαράντα τακτικά και 30 αναπληρωματικά (άρθρο 3), η οποία έδιδε τη σύμφωνη γνώμη της στην έκδοση των νομοθετικών διαταγμάτων από τον Βασιλιά (άρθρο 2). Βάσει του ψηφίσματος, η Ολομέλεια της Βουλής διέκοπτε τις εργασίες της για το διάστημα 1^η Μαΐου-30 Σεπτεμβρίου 1936 (άρθρο 1). Βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 458-459.

⁴⁴ Αλιβιζάτος, Ν.Κ., (1981), *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, Τεύχος Α΄ 1821-1941, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 159-162.

Διχασμού, εξηγούν ίσως αυτή τη στροφή, η οποία νομιμοποίησε τα βασιλεία, προσδίδοντας αναπάντεχη αίγλη.

- Η βασιλεία διεκδίκησε και πάλι άμεσα πολιτικό ρόλο αναλαμβάνοντας από την πλευρά της πρωτοβουλίες που δύσκολα συμβιβάζονταν με την ουδέτερη και υπερκομματική θέση που της αναγνώριζε το Σύνταγμα του 1911. Έναν ρόλο που δεν τον ενέπνεε μόνον η πρόθεση να αποκατασταθεί η κοινοβουλευτική ομαλότητα μετά τα δραματικά γεγονότα του 1935, αλλά και η θέληση να ενισχυθούν τα ερείσματα του στέμματος στον κρατικό μηχανισμό και τις ένοπλες δυνάμεις. Τα αστικά κόμματα (συμπεριλαμβανομένων και των βενιζελογενών), όχι μόνο δεν αντιτάχθηκαν στην αντισυνταγματική διεύρυνση του ρόλου του στέμματος, αλλά την αποδέχθηκαν και την επικύρωσαν. Απόδειξη, η χαρακτηριστική ευκολία με την οποία όλα, πλην του ΚΚΕ, κόμματα έσπευσαν να επικροτήσουν εκ των υστέρων την προώθηση του Μεταξά από τον Γεώργιο Β΄ (του οποίου οι αντικοινοβουλευτικές θέσεις ήταν γνωστές από παλιά), αρχικά στο υπουργείο Στρατιωτικών (5 Μαρτίου 1936) και στην αντιπροεδρία της κυβέρνησης (14 Μαρτίου 1936) και τελικά στην πρωθυπουργία μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Δεμερτζή (13 Απριλίου 1936).
- Η αδυναμία εξεύρευσης πεδίου ελάχιστης συνεννόησης, προκειμένου να βρεθεί μια κοινοβουλευτική διέξοδος στην παρατεινόμενη κρίση. Η τεχνητή διαιώνιση του Διχασμού, όσο κι αν ήταν δύσκολη η επούλωση των πληγών μιας ολόκληρης εικοσαετίας μέσα σε λίγους μόνο μήνες, διευκόλυνε τις βασιλικές πρωτοβουλίες, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις της εκτροπής, ανοίγοντας παράλληλα τον δρόμο για την επιβολή εξωκοινοβουλευτικών «λύσεων»⁴⁵. Ακόμα και η συμφωνία του Ιουλίου του 1936 Σοφούλη-Θεοτόκη για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού μετά την επανάληψη των εργασιών της Βουλής το φθινόπωρο του 1936, έγινε πολύ αργά για να αποτρέψει αποφάσεις ήδη ειλημμένες.
- Η ενίσχυση του ειδικού βάρους του ΚΚΕ, το οποίο ακολουθώντας τη γραμμή του 7^{ου} Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς (το οποίο το καλοκαίρι του 1935 τάχθηκε υπέρ της συγκρότησης λαϊκών μετώπων για την απομάκρυνση του ανερχόμενου φασισμού), για πρώτη φορά στην ιστορία του επεδίωξε

---

⁴⁵ Μάξιμος, Σ., (1975), *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, Β΄ Έκδοση, Στοχαστής, Αθήνα

συμμαχίες με άλλες δημοκρατικές δυνάμεις, ώστε να αποτραπεί η δικτατορική εκτροπή⁴⁶. Ταυτόχρονα εγκατέλειψε την παλαιότερη θέση του για την απόσπαση της ελληνικής Μακεδονίας. Δείγμα ότι οι κομμουνιστές άρχισαν να βγαίνουν από την απομόνωση ήταν και η εντυπωσιακή πρωτοβουλία σύναψης του συμφώνου Σοφούλη-Σκλάβαινα⁴⁷, χωρίς εντούτοις να βρει την απαραίτητη ανταπόκριση στον αστικό πολιτικό κόσμο. Πέρα του επιπέδου των πολιτικών πρωτοβουλιών, το ΚΚΕ ενθάρρυνε και τους διεκδικητικούς αγώνες των εργαζομένων (π.χ. εργατική εξέγερση της Θεσσαλονίκης τον Μάιο του 1936), τακτική που προκάλεσε νέο κύμα αντικομμουνισμού, εμφανιζόμενο το ΚΚΕ ως απειλή κατά του αστικού καθεστώτος. Ο κομμουνιστικός κίνδυνος επρόκειτο να αξιοποιηθεί από τον Μεταξά ως πρόσχημα για την επιβολή της δικτατορίας.

- Η παθητικότητα της Βουλής μπροστά στις ανησυχητικές πολιτικές εξελίξεις ήταν η σημαντικότερη συνέπεια των ανωτέρω τάσεων. Η ανοχή και η εκ των υστέρων επικύρωση των αντισυνταγματικών πρωτοβουλιών του στέμματος ήταν το χαρακτηριστικότερο σύμπτωμα αυτής της στάσης. Εντυπωσιακή εκδήλωση της παραίτησης των Ελλήνων πολιτικών από το καθήκον τους ήταν η παροχή ψήφου εμπιστοσύνης προς τον Μεταξά, με ψήφους 214 υπέρ, μόλις 16 κατά (οι 15 κομμουνιστές και ο Γ. Παπανδρέου) και 4 αποχές⁴⁸. Όμως η παθητικότητα της Βουλής πήρε αυτοκτονικές διαστάσεις, με την υιοθέτηση απ' αυτήν, στις 30 Απριλίου 1936, του Γ' Ψηφίσματος «περί νομοθετικής εξουσιοδοτήσεως», και με το οποίο, από τη μια ανέστελλε τις εργασίες της έως τις 30 Σεπτεμβρίου 1936 και από την άλλη παρείχε εξουσιοδότηση στην εκτελεστική εξουσία να εκδίδει νομοθετικά διατάγματα με ισχύ νόμου, επί παντός θέματος, με σύμφωνη γνώμη μιας 40μελούς κοινοβουλευτικής επιτροπής, η οποία δεν λειτούργησε ποτέ.

⁴⁶ Ελεφάντης, Α., (1979), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα. Βλ. επίσης Μαρκέτος, Σ., *Η Αριστερά στον Μεσοπόλεμο*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, (2006), Β' Έκδοση, Δομή, Τόμος 15^{ος}, σελ. 498 επ.

⁴⁷ Γράφει η Εφημερίδα Ριζοσπάστης που κυκλοφόρησε στις 3 Απριλίου 1936: «Υπό τον όρον και την προϋπόθεσιν ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων αναλαμβάνει την υποχρέωσιν διά του παρόντος συμφωνητικού να πραγματοποιήση, όταν σχηματίση κυβέρνησιν, εντός των καθοριζόμενων προθεσμιών τα κατωτέρω μέτρα, η κοινοβουλευτική ομάδα του Παλλαϊκού Μετώπου θα ψηφίση το ψηφοδέλτιον το οποίον θα εκθέση το Κόμμα των Φιλελευθέρων κατά τας εκλογάς, προς ανάδειξιν προεδρείου της Βουλής και θα παράσχη ψήφον ανοχής εις την σχηματισθησομένην με την συμμετοχή του Κόμματος των Φιλελευθέρων κυβέρνησιν»

⁴⁸ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 300

2.5. Η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου⁴⁹

2.5.1. Η επιβολή της δικτατορίας

Το απόγευμα της 4^{ης} Αυγούστου 1936, κατόπιν πρότασης της κυβέρνησης Μεταξά, εκδόθηκαν από τον βασιλιά Γεώργιο δύο διατάγματα: Το μεν πρώτο ανέστειλλε επ' αόριστο την εφαρμογή των συνταγματικών διατάξεων που κατοχύρωναν τις ατομικές και συλλογικές ελευθερίες· το δε δεύτερο διέλυε τη Γ' Αναθεωρητική Βουλή που είχε προκύψει από τις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936, χωρίς ωστόσο να προκηρύσσει εκλογές για την ανάδειξη νέας αντιπροσωπευτικής συνέλευσης. Η αναστολή των ελευθεριών γινόταν σύμφωνα με την ΚΔ' Συντακτική Πράξη της 14^{ης} Μαΐου 1935 (η οποία όμως είχε εκδοθεί υπό το κράτος του Συντάγματος του 1927, το οποίο όμως είχε πάψει να ισχύει από την επιβολή της δικτατορίας Κονδύλη στις 10 Οκτωβρίου του 1935), η οποία εξουσιοδοτούσε την εκτελεστική εξουσία να αναστέλλει τις σχετικές συνταγματικές εγγυήσεις «εν περιπτώσει διαταράξεως ή απειλής κατά δημοσίας τάξεως⁵⁰». Η διάλυση της Βουλής αντίθετα πραγματοποιούνταν βάσει του άρθρου 37 του Συντάγματος του 1864/1911, που καθιέρωνε το σχετικό δικαίωμα του ανώτατου άρχοντα⁵¹.

⁴⁹ Για μια συνολική θεώρηση βλ. Μαργαρίτης, Γ., *Η 4^η Αυγούστου*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, (2006), Β' Έκδοση, Δομή, Αθήνα, σελ. 706-744. Βλ. επίσης το συλλογικό έργο *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά*, (2010), επιμ. Νικολακόπουλος, Η., Παναγιωτόπουλος, Β., *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα*, Ειδική Έκδοση για την εφημερίδα «Τα Νέα», Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα. Βλ. και Μαυρογορδάτος, Γ., Θ., «Μεταξύ δύο πολέμων: πολιτική ιστορία 1922-1940», στο Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, (2003), Τόμος 7, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ. 9-32.

⁵⁰ Αναφέρει χαρακτηριστικά σε μια αποστροφή της η εισηγητική έκθεση του Βασιλικού Διατάγματος περί αναστολής των θεμελιωδών ελευθεριών: «*Το Διάταγμα τούτο στηρίζεται επί της υπό στοιχείον ΚΔ' Συντακτικής Πράξεως του έτους 1935, επικυρωθείσης υπό της Εθνικής Συνελεύσεως του 1935 και ισχυούσης μέχρι επιψηφίσεως του οριστικού Συντάγματος, ήτις ακόμη δεν εγένετο. Η Συντακτική αυτή πράξις συμπληρώνει το δια την περίστασιν ταύτην κενόν του Συντάγματος του 1911, το οποίο άλλως τε και τούτο προσωρινώς μόνον και μέχρις επιψηφίσεως του οριστικού τοιούτου ετέθη εις ισχύν, χωρίς η σχετική πράξις της Εθνοσυνελεύσεως να ακυρώση την ΚΔ' Συντακτικήν πράξιν, ήτις συνεπώς εξακολουθεί διατηρούσα πλήρη την ισχύν αυτής, καθώς και πάσαι αι άλλαι τοιαύτης φύσεως Συντακτικαί πράξεις*». Βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 464.

⁵¹ Τους λόγους διάλυσης της Βουλής της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής που προέκυψε από τις εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 εξηγεί στον βασιλιά Γεώργιο Β' ο Μεταξάς λέγοντας: «*Η Βουλή αυτή προελθούσα εκ των εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου του 1936 προς τον σκοπόν της αναθεωρήσεως του Συντάγματος πλην των θεμελιωδών αυτού διατάξεων και προς τον σκοπόν να δώση εκ των κόλπων της Κυβέρνησιν εις την χώραν, απέτυχε και εις τους δύο τούτους προορισμούς της. [...] Εν των μεταξύ δε η Χώρα μένει ουσιαστικώς άνευ Καταστατικού Χάρτου, διότι και το Σύνταγμα του 1911 προσωρινώς μόνον ετέθη εις ισχύν και εν πολλοίς είνε απροσάρμοστον προς τας σημερινάς περιστάσεις. [...] Συνεπώς η Βουλή αύτη αποτυχούσα εις τους κύριους αυτής προορισμούς, όχι μόνον*

Σε συμβολικό επίπεδο, η σημασία των διαταγμάτων της 4^{ης} Αυγούστου ήταν διπλή: Από τη μια, αποτελούσαν το επιστέγασμα των αντυσυνταγματικών πρακτικών που είχαν ακολουθηθεί καθ' όλο το διάστημα μετά το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935, αν όχι καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου· ταυτόχρονα, αποτύπωναν νομικά τα αδιέξοδα στα οποία είχε οδηγήσει τη χώρα η παράταση του Εθνικού Διχασμού. Από την άλλη, τα διατάγματα αυτά ανήγγελλαν κατά κάποιο τρόπο το νόθο και αντιφατικό χαρακτήρα του καθεστώτος που εγκαθίδρυναν. Διότι, φέροντας τις υπογραφές των δύο πρωταιτίων της δικτατορίας (Γεώργιος Β΄-Μεταξάς), τα διατάγματα της 4^{ης} Αυγούστου φανέρωναν τη δισυπόσταση φύση της εκτροπής.

2.5.2. Η κατάλυση των ελευθεριών από τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου

Το «Νέον Κράτος» οικοδόμησε πάνω στις εξής αρχές την αντίληψή του για τις ελευθερίες: α) υποταγή των ατομικών δικαιωμάτων στα συμφέροντα του συνόλου, β) ελαστικότητα όσο αφορά τον ορισμό τους και γ) αποσυνταγματοποίηση της νομικής τους προστασίας⁵². Ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε ότι οι αρχές αυτές αποτελούσαν τους βασικούς άξονες μιας θεωρητικής προσέγγισης των σχέσεων κράτους-πολίτη, επειδή η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου δεν μπόρεσε ποτέ να κατασκευάσει μια τέτοια γενική φιλοσοφία, με την πρακτική της να καθορίζεται από τις ανάγκες της στιγμής, όπου από κοινού με τις «θεωρητικές» συλλήψεις της δεν ξεπέρασαν το επίπεδο του εμπειρισμού.

Χαρακτηριστικό είναι ότι το φιλοσοφικό επίχρισμα της μεταξικής δικτατορίας περιελάμβανε δύο πυλώνες: α) η υποκατάσταση του φιλελεύθερου ανθρωποκεντρισμού από τη ρευστή έννοια του κοινωνικού καθήκοντος και β) η προβολή ενός άκρατου ωφελιμισμού, με έντονα πατερναλιστική χροιά⁵³. Για να πετύχει τις επιδιώξεις της, που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν στη δικτατορία το μαζικό πολιτικό έρεισμα που επιζητούσε, αφενός μεν κατήργησε τις ατομικές ελευθερίες και διέλυσε τους δεσμούς αντιπροσώπευσης που της κληροδότησε η

δεν ανταποκρίνεται πλέον προς την θέλησιν του Έθνους, αλλά καθίσταται και επιβλαβής, καθόσον ο κομμουνισμός επωφελείται σημαντικώς και της καταστάσεως ταύτης, δια την ενίσχυσιν της επικείμενης ήδη ανατρεπτικής του εκδηλώσεως». Βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 465-466.

⁵² Για μια αποτύπωση του πολιτεύματος που οραματιζόταν ο Μεταξάς και εν γένει οι συνταγματικές αντιλήψεις που το διέπνεαν, πρβλε «Το πολίτευμα του Ι. Μεταξά» από το Προσωπικό Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, 1945, σελ. 5-16.

⁵³ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 307

προηγούμενη περίοδος, αφετέρου δε, με μια σειρά νομοθετημάτων και πρακτικών αστυνομικού χαρακτήρα, επιδίωξε να προσελκύσει τις μάζες στην υπόθεσή της.

Ως προς την κατάλυση των ελευθεριών, επισημαίνονται ειδικότερα τα εξής:

- Η αναστολή των εγγυήσεων των κυριότερων ατομικών δικαιωμάτων, με το πρώτο από τα διατάγματα της 4^{ης} Αυγούστου, το οποίο είχε εκδοθεί με πρόσχημα την «κομμουνιστική απειλή». Χωρίς να τεθεί τότε σε ισχύ ο νόμος περί καταστάσεως πολιορκίας ανεστάλησαν τα ακόλουθα άρθρα του Συντάγματος του 1911: 5 (προσωπική ασφάλεια), 6 (ειδική προστασία των πολιτικών εγκληματιών), 10 (δικαίωμα του συνέρχεσθαι), 11 (δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι), 12 (άσυλο της κατοικίας), 14 (ελευθερία της έκφρασης), 20 (απόρρητο των επιστολών) και 95 (υπαγωγή των πολιτικών εγκλημάτων στα ορκωτά δικαστήρια). Ταυτόχρονα απαγορεύτηκε η λειτουργία των πολιτικών κομμάτων και επιβλήθηκε αυστηρότατη λογοκρισία στον τύπο, τα αδικήματα του οποίου υπήχθησαν στην αρμοδιότητα των στρατοδικείων.
- Η αντικατάσταση του «ιδιώνυμου», δηλαδή του ν. 4229/1929 με πολύ αυστηρότερες ρυθμίσεις από τους αναγκαστικούς νόμους 117/1936 και 1075/1938. Ειδικότερα, με τον αναγκαστικό νόμο 117 της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1936 «περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών» καταργούνταν το περίφημο ιδιώνυμο του 1929, ωστόσο, οι κύριες διατάξεις του επαναλαμβάνονταν προς μια αυταρχική κατεύθυνση, ενώ ταυτόχρονα εισάγονταν νέα εγκλήματα⁵⁴. Ενδεικτικά το άρθρο 1 παρ. 1 ανέφερε ότι, με ποινή φυλάκισης μέχρι πέντε ετών και με ποινή εκτόπισης έξι μηνών μέχρι δύο ετών που επιβαλλόταν από τον ποινικό δικαστή, και εκτιόταν μετά την εκτέλεση της κύριας ποινής, απειλούνταν οποιοσδήποτε επεδίωκε «εγγράφως, προφορικός ή οπωσδήποτε άλλως αμέσως ή εμμέσως (...) την διάδοσιν, ανάπτυξιν και εφαρμογήν θεωριών, ιδεών ή κοινωνικών, οικονομικών και θρησκευτικών συστημάτων τεινόντων εις την ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος (...) ή εις την απόσπασιν (...) μέρους της Επικρατείας, ως και ο προσηλυτίζων εις τας θεωρίας, ιδέας και συστήματα ταύτα» Επίσης σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 2 του ίδιου νόμου, με τις ίδιες ποινές απειλούνταν οποιοσδήποτε που, προκειμένου να πετύχει τους πιο πάνω «ανατρεπτικούς σκοπούς «[θα προκαλούσε] την κήρυξιν λοκ-άουτ ή [θα

⁵⁴ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 480-483.

εξωθούσε] τους εργάτες εις κήρυξιν απεργίας, κηρυχθέντων δε τούτων [θα συμβούλευε, παρότρυνε ή προκαλούσε] τους απεργούς ή πάντα άλλων εις εκτέλεσιν παράνομων πράξεων». Ιδιαίτερα δε κατά την παρ. 4 του εδ. δ' του άρθρου 1, ως επιβαρυντικές περιπτώσεις, που συνοδεύονταν από αυστηρότερη ποινή, θεωρούνταν η διάδοση αυτών των ιδεών δια του τύπου ή «δια προκηρύξεων ή εντύπων εν γένει» η προπαγάνδισή τους σε δημόσιο χώρο, σε εργοστάσια ή γενικά σε τόπους συγκέντρωσης εργατών, καθώς και η απόπειρα προσηλυτισμού ανηλίκων και η διάδοση των ιδεών αυτών από δημοσίους υπαλλήλους, εκπαιδευτικούς, κληρικούς ή στρατιωτικούς ή σύμφωνα με το άρθρο 2 από πρόσωπα ανήκοντα «εις οργανωμένας ομάδας, πυρήνας, ή ακτίνας ή (...) οιαδήποτε χαρακτηρισμών ενώσεις ή τμήματα έχοντα ειδικάς εντολάς εν τη επιδιώξει της ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος της χώρας. Με τον αναγκαστικό νόμο 1075 της 11^{ης} Φεβρουαρίου 1938 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των πολιτών» κωδικοποιήθηκαν οι διατάξεις του αναγκαστικού νόμου 117 της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1936 καθώς και οι ανάλογες διατάξεις οι οποίες ήταν κατασπαρμένες σε πολλά νομοθετικά κείμενα, που υιοθετήθηκαν από τη δεκαετία του 1920 και μετά. Το κείμενο αυτό παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον, γιατί δεν αρκούσαν στην επανάληψη των διατάξεων που ίσχυαν τότε, αλλά θέσπιζε και ορισμένες πρωτότυπες μεθοδεύσεις που είχαν αναπτυχθεί στην κατασταλτική πρακτική του δικτατορικού καθεστώτος⁵⁵. Οι κυριότερες από τις μεθοδεύσεις αυτές, που σε μεγάλο βαθμό επέζησαν και μετά την πτώση του «Νέου Κράτους», γιατί επαναλήφθηκαν από το νομοθέτη της μεταπολεμικής περιόδου είναι οι εξής⁵⁶:

- Α) Η θέσπιση στρατοπέδων συγκέντρωσης που σκοπός τους ήταν η κράτηση των προσώπων που εκτοπίζονταν, είτε με απόφαση των Επιτροπών Δημοσίας Ασφαλείας, είτε με απόφαση των ποινικών δικαστηρίων (άρθρο 8 παρ. 2)
- Β) Η θέσπιση πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων (άρθρο 11). Έχοντας σκοπό να επιτρέπει τον έλεγχο της πολιτικής νομιμοφροσύνης των υπαλλήλων και υπηρετών του Δημοσίου και του τριτογενούς τομέα, το έγγραφο αυτό ήταν ένα πιστοποιητικό «μη κομμουνιστικών», στην πραγματικότητα «μη φιλοκομμουνιστικών» φρονημάτων, πράγμα που,

⁵⁵ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 419

⁵⁶ Βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 489-497.

λαμβανομένων υπόψη των κριτηρίων των αστυνομικών αρχών υπό το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, κατέληγε πρακτικά να αποκλείει από τη δημόσια διοίκηση, αν όχι από κάθε έμμισθη απασχόληση στις κυριότερες επιχειρήσεις της χώρας, οποιονδήποτε δεν προσκόμιζε επαρκείς αποδείξεις για την προσήλωσή του ή, στην καλύτερη περίπτωση, για τη μη αντίθεσή του προς το «Νέον Κράτος». Από την άποψη αυτή, τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονιμάτων εγγράφονταν στη λογική της υποκατάστασης της έννοιας του δικαιώματος από την ιδέα του καθήκοντος.

- Γ) Οι δηλώσεις μετανοίας. Σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 1 του νόμου 1075, ο Υπουργός Δικαιοσύνης και ο Υφυπουργός Δημόσιας Ασφαλείας μπορούσαν να αποφασίσουν ενδεχομένως την απόλυση των πολιτικών κρατουμένων μετά την έκτιση του 1/3 της ποινής τους, με την προϋπόθεση ότι οι τελευταίοι θα αποκήρυσσαν εγγράφως τις προηγούμενες δραστηριότητές τους και την ιδεολογία τους και θα υπόσχονταν ότι θα απόσχουν από κάθε δραστηριότητα αντίθετη προς τις διατάξεις του νόμου μετά την απόλυσή τους.

Οι αναγκαστικοί νόμοι 1092 και 1093 που δημοσιεύτηκαν διαδοχικά το 1938, συνέβαλαν στη φίμωση και τη χειραγώγηση του τύπου, εισάγοντας σε σχέση με την προηγούμενη νομοθεσία (ιδίως το νόμο 5060/1931) τις εξής καινοτομίες⁵⁷:

Α) πολλαπλασιασμός των περιπτώσεων που συνεπαγόταν την κατάσχεση των εφημερίδων με απόφαση της δικαστικής αρχής,

Β) πολλαπλασιασμός των προϋποθέσεων που απαιτούσε ο νόμος για την έκδοση εφημερίδων και περιοδικών και ιδιαίτερα ημερήσιων εφημερίδων,

Γ) επιβάρυνση των προβλεπόμενων για τα αδικήματα τύπου ποινών και

Δ) θέσπιση ενός «μητρικού τύπου» όπου, μετά από απόφαση του υφυπουργού Τύπου και Τουρισμού, έπρεπε να εγγραφεί κάθε δημοσιογράφος για να μπορεί να ασκήσει το επάγγελμά του (άρθρα 2 και 3 του αναγκαστικού νόμου 1093 του 1938)

Το «Νέον Κράτος» πήρε, επίσης, μια σειρά μέτρων που αφορούσαν τον τομέα της προστασίας της εξωτερικής ασφάλειας της χώρας. Καταρχήν εκδόθηκε ο αναγκαστικός νόμος 375 της 18ης Δεκεμβρίου 1936 *«περί τιμωρίας εγκλημάτων κατασκοπείας και των εγκληματικών ενεργειών των απειλουσών την εξωτερικήν ασφάλειαν της χώρας»*, ο οποίος, για πρώτη φορά, στη νομοθετική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, διέκρινε την κατασκοπεία σε καιρό ειρήνης από την εσχάτη

⁵⁷ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 424.

προδοσία που προβλεπόταν από τα άρθρα 123 και επ. του Ποινικού Νόμου του 1834⁵⁸.

Ο νομοθέτης της 4ης Αυγούστου προχώρησε σε μια περιοριστική απαρίθμηση των τιμωρούμενων ενεργειών (παροχή απορρήτων πληροφοριών γύρω από στρατιωτικά θέματα ή στοιχείων που αναφέρονταν γενικά στην οργάνωση της άμυνας της χώρας από διαπιστευμένα πρόσωπα σε τρίτους μη εξουσιοδοτημένους για τη γνώση των πληροφοριών αυτών, αναζήτηση, προμήθεια και διάδοση τέτοιων πληροφοριών από τρίτα μη εντεταλμένα ή διαπιστευμένα πρόσωπα κτλ.) και προέβλεψε για τη διάπραξη τους, ανεξάρτητα από την εθνικότητα των κατηγορουμένων, ποινή φυλάκισης και χρηματική, ή ποινή κάθειρξης, αν διαπιστωνόταν ότι η παράβαση είχε γίνει «επί σκοπώ κατασκοπείας» (άρθρο 1 α.ν. 375/1936).

Οι προβλεπόμενες από το νόμο αυτό παραβάσεις υπήχθησαν στην αρμοδιότητα των στρατοδικείων, οποιοδήποτε και αν ήταν οι παραβάτες, είτε στρατιωτικοί είτε πολίτες (άρθρο 14 α.ν. 375/1936). Είναι ενδεικτικό ότι σύμφωνα με ένα νέο αναγκαστικό νόμο, που εκδόθηκε στις 4 Ιουνίου 1938, οι ποινές αυξήθηκαν αισθητά και έτσι, για την παράβαση που είχε γίνει «επί σκοπώ κατασκοπείας» έπρεπε υποχρεωτικά να επιβληθεί η ποινή του θανάτου ή των ισόβιων δεσμών (άρθρα 1, 2, 4 του αναγκαστικού νόμου 1255 της 4ης Ιουνίου 1938).

Αν ο νόμος 375 απέκτησε κακή φήμη κατά τη μεταπολεμική περίοδο, αυτό οφείλεται στην αυθαίρετη εφαρμογή του εναντίων των κομμουνιστών οι οποίοι, από το 1952 και μετά, διώχθηκαν ποινικά σχεδόν αποκλειστικά για «έγκλημα κατασκοπείας». Ωστόσο, δεν φαίνεται να ήταν αυτή η αρχική πρόθεση του νομοθέτη του «Νέου Κράτους», που υιοθέτησε το μέτρο αυτό για να καταστείλει την κατασκοπεία με τη στενή έννοια του όρου, μέσα στα πλαίσια της τότε διεθνούς συγκυρίας και ιδίως των βλέψεων των μεγάλων δυνάμεων στην Ελλάδα. Εξάλλου, η εκδοχή αυτή επιβεβαιώνεται από την περιορισμένη εφαρμογή του νόμου 375 υπό το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, γιατί πράγματι φαίνεται ότι κύριο στόχο του αποτέλεσαν περιπτώσεις κατασκοπείας με τη στενή έννοια του όρου, σε μια εποχή σηματοδεδιμημένη από ένα φαινόμενο που μερικοί χαρακτήρισαν σαν «κύμα κατασκοπείας».

---

⁵⁸ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 483-489

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Απελευθέρωση-Εμφύλιος-Σύνταγμα του 1952

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Το συνταγματικό ζήτημα μετά την Απελευθέρωση και ο Εμφύλιος Πόλεμος

Δύο είναι τα βασικά δεδομένα που προσδίδουν σ' αυτή την περίοδο χαρακτήρα ιδιαίτερο σε σχέση με τον Μεσοπόλεμο: α) η εμφάνιση των λαϊκών μαζών στο άμεσο πολιτικό προσκήνιο, με κύρια αιτήματα τον εκδημοκρατισμό του κράτους, της κοινωνίας και της δημόσιας ζωής και β) το βάθεμα του χάσματος ανάμεσα στο γράμμα του τυπικού Συντάγματος και τις ανάγκες μιας νέας οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης.

Στα δύο παραπάνω θεμελιώδη δεδομένα πρέπει να προστεθούν δύο σταθερές, αφενός η ξένη επέμβαση στη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων και αφετέρου ο ειδικότερος ρόλος που έπαιξαν οι ένοπλες δυνάμεις.

Ειδικότερα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940 αναπτύχθηκε ένα τεράστιο λαϊκό κίνημα, που επεδίωκε σε δύο φάσεις την απελευθέρωση του Έθνους και την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Ωστόσο οι επιπτώσεις της καταστολής του έμελλαν να αφήσουν βαθιά και μόνιμα τραύματα. Εξάλλου κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου τέθηκαν οι ιδεολογικές και πολιτικές βάσεις πάνω στις οποίες λειτούργησε η «πειθαρχημένη» δημοκρατία της περιόδου 1950-1967. Κατά τη διάρκεια επίσης του Εμφυλίου Πολέμου η πολιτική πρωτοκαθεδρία και η λειτουργική αυτονομία της εκτελεστικής εξουσίας αντικατοπτρίστηκαν σε πρακτικές και θεσμούς αυθεντικά κυριαρχικούς, που έμελλαν να επιζήσουν πολύ πέρα από τη δεκαετία του 1940 και να χαραχθούν βαθιά το πολιτικό καθεστώς της χώρα τα χρόνια που ακολούθησαν.

3.1. Η συνέχεια του Κράτους επί Κατοχής:

Μετά την κατάκτηση της χώρας από τον Άξονα (Απρίλιος-Μάιος 1941), τρία διαφορετικά κέντρα εξουσίας διεκδίκησαν τη συνέχεια του ελληνικού κράτους: α) οι κυβερνήσεις των δοσιλόγων στην κατεχόμενη Ελλάδα, β) οι εξόριστες βασιλικές κυβερνήσεις (μέσω της συντακτικής πράξης της 28^{ης} Οκτωβρίου 1941), και γ) οι δυνάμεις της Εθνικής Αντίστασης στις απελευθερωμένες περιοχές της χώρας.

3.1.α) Οι κυβερνήσεις των δοσιλόγων⁵⁹

Η κυβέρνηση συνεργασίας του στρατηγού Τσολάκογλου, πρώτη κατά σειρά, σχηματίστηκε αμέσως μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα. Με το νομοθετικό διάταγμα 1 που εξέδωσε αμέσως μετά το διορισμό της, ανέλαβε την άσκηση της συντακτικής και της νομοθετικής εξουσίας⁶⁰, δηλώνοντας ταυτόχρονα σε ερμηνευτική εγκύκλιο επί του νομοθετικού διατάγματος ότι θα δεσμεύεται μόνον «εξ υπερκειμένων του κράτους ηθικών κανόνων, οίτινες στηρίζονται επί του αισθήματος της δικαιοσύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης⁶¹». Έτσι, η διάκριση συντάγματος και κοινών νόμων έπαυε να ισχύει, «συμφώνως προς την γενικώς υφιστάμενην σήμερον τάσιν της απομακρύνσεως εκ του συστήματος των μετ' επηυξημένης τυπικής δυνάμεως κανόνων συντακτικού χαρακτήρος και περιεχομένου». Η επίσημη ονομασία της χώρας άλλαζε από «Βασιλείον της Ελλάδος» σε «Ελληνική Πολιτεία» και οι δικαστικές αποφάσεις, όπως προβλεπόταν, θα εκτελούνταν στο όνομα του «Ελληνικού Έθνους». Αποκλειστική πηγή ισχύος των κυβερνήσεων της Κατοχής ήταν βέβαια η υλική και ηθική υποστήριξη των κατακτητών. Ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν, ενδεικτικά, δύο αποφάσεις, του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου, αναφορικά με τη νομική φύση των κυβερνήσεων της κατοχής. Η μεν απόφαση του 97/1942 του Συμβουλίου της Επικρατείας αναφέρει χαρακτηριστικά⁶²: «Επειδή, είτε ως επαναστατική ήθελε χαρακτηρισθή η κυβέρνηση η εκδούσα το νομοθέτημα κατ' εφαρμογήν του οποίου εξεδόθη η προσβαλλόμενη διοικητική πράξις, λαμβανομένης υπ' όψιν της δια του υπ. Αριθ. 1/1941 ν.δ. μεταβολής του Πολιτεύματος, είτε ως ανήκουσα εις την περιλαμβάνουσαν και τας επαναστατικάς ευρύτεραν κατηγορίαν των λεγομένων *de facto* Κυβερνήσεων πάντως δύναται να εκδίδη ου μόνον διοικητικές πράξεις και κανονιστικά διατάγματα, αλλά και

⁵⁹ Κωστόπουλος, Τ., «Το κατοχικό κράτος. Οι δωσιλογικές κυβερνήσεις», στο Ιστορία των Ελλήνων, (2006), Τόμος 16, Δομή, σελ. 608-694. Βλ επίσης Δορδανάς, Σ.Ν, Καλογρηάς, Β., «Όψεις του δωσιλογισμού στην κατεχόμενη Ελλάδα, στο *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Κατοχή-Αντίσταση 1941-1944*, (2010), επιμ. Νικολακόπουλος, Η., Παναγιωτόπουλος, Β., Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, σελ. 117-130. Βλ. και Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 658-667.

⁶⁰ Άρθρο 1 του Νομοθετικού Διατάγματος 1 «περί των αρμοδιοτήτων της Κυβερνήσεως, των Υπουργών και άλλων διατάξεων»: «Παρέχει (Η Κυβέρνησις) εις εαυτήν το δικαίωμα της εκδόσεως διαταγμάτων, συντακτικού και νομοθετικού χαρακτήρος και περιεχομένου»

⁶¹ Ερμηνευτική εγκύκλιος του υπ' αριθ. 1 νομοθετικού διατάγματος της 30^{ης} Απριλίου 1941 περί των Αρμοδιοτήτων της Κυβερνήσεως, των υπουργών και άλλων τινών διατάξεων, Κώδις της Θέμιδος, 1941, σελ. 243-244.

⁶² Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 549-550.

νομοθετήματα κοινού ή συντακτικού χαρακτήρος, άτινα εισερχόμενα εις την νομοθεσία της Χώρας είναι εφαρμοστέα». Στο ίδιο πνεύμα και η απόφαση 68/1944 του Αρείου Πάγου σημείωνε ότι: «Επειδή η ήδη κυβέρνησις της χώρας, καταλαβούσα υπό εξαιρετικής συνθήκας την αρχήν και ως εκ της ελλείψεως πάσης αντιδράσεως επικρατήσασα, εδημιούργησεν κατ' ανάγκην δίκαιον μέχρι της επανόδου της κανονικής λειτουργίας του πολιτεύματος. Συνεπώς κυριάρχου ούσης ταύτης, αι πράξεις της, δι' ών τίθενται κανόνες δικαίου, περιβεβλημένοι δε κατά τους εξωτερικούς τύπους τα κατά τους υφιστάμενους νόμους προαπαιτούμενα, εισίν υποχρεωτικοί ως νόμοι του Κράτους». Έτσι, τόσο οι εξόριστες κυβερνήσεις όσο και οι δυνάμεις της Εθνικής Αντίστασης τις χαρακτήρισαν «σφετεριστές της εξουσίας» και υποσχέθηκαν την παραδειγματική δίωξη των υπαιτίων τους. Όπως όριζε μάλιστα το σχετικό κεφάλαιο του Συμφώνου του Λιβάνου (βλ. παρακάτω), «κατά των προδοτών της Πατρίδος και των εκμεταλλευτών της δυστυχίας του Λαού», θα επιβάλλονταν αυστηρές κυρώσεις. Όσο για τον Γ. Παπανδρέου, στον περίφημο λόγο που εκφώνησε ως πρωθυπουργός στην πλατεία Συντάγματος, κατά την άφιξή του στην Αθήνα, υποστήριξε: «[...] η Εθνική Νέμεσις θα είναι αδυσώπητος».

Εκτός από τους τρεις κατοχικούς πρωθυπουργούς (Τσολάκογλου, Λογοθετόπουλο, Ράλλη) και ελάχιστα μέλη των κυβερνήσεων Κατοχής, σε δίκη τελικά παραπέμφθηκε μικρός αριθμός από τους αληθινούς συνεργάτες των κατακτητών. Εξαιτίας του αντικομμουνιστικού κλίματος που επικράτησε μετά το ξέσπασμα του Εμφυλίου, ακόμα λιγότεροι εξέτισαν τις ποινές τους. Όσο για τα νομοθετήματα των κυβερνήσεων της Κατοχής, αυτά κάλυπταν ένα ευρύτατο φάσμα θεμάτων «υψηλής» και «καθημερινής» πολιτικής. Παρ' όλο που μετά την Απελευθέρωση χαρακτηρίστηκαν συλλήβδην ως εξ' υπαρχής άκυρα⁶³, διατηρήθηκαν ουσιαστικά σε ισχύ για λόγους ασφάλειας δικαίου, ως τη ρητή κατάργησή τους με πράξεις υπουργικού συμβουλίου.

3.1.β) Οι εξόριστες βασιλικές κυβερνήσεις

Τη συνέχεια του ελληνικού κράτους διεκδικούσαν, κατά δεύτερο λόγο, οι εξόριστες βασιλικές κυβερνήσεις. Στο διάγγελμα που εξέδωσε εγκαταλείποντας την Αθήνα, στις 22 Απριλίου 1941, ο Γεώργιος Β' κατήγγελλε την ανακωχή που είχε υπογράψει

⁶³ Βλ. συντακτική πράξη 58/1945 και ψήφισμα ΣΤ'/1946. Πρβλε, Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 550-555.

ερήμην του με τους Γερμανούς ο στρατηγός Τσολάκογλου και διακήρυξε την πρόθεσή του να συνεχίσει τον αγώνα έως την «τελικήν νίκη»⁶⁴. Στη θέση του Αλ. Κορυζή, που αυτοκτόνησε, ο βασιλιάς διόρισε στις 21 Απριλίου 1941 πρωθυπουργό έναν παλιό φιλελεύθερο, τον Εμμ. Τσουδερό. Με την κυβέρνηση κατέφυγε τότε στην Κρήτη και, μετά την πτώση και της τελευταίας, στο εξωτερικό. Από το Κάιρο, το Κέμπ Τάουν και το Λονδίνο, όπου εγκαταστάθηκε διαδοχικά, ο βασιλιάς διεκδίκησε την εκπροσώπηση του ελληνικού λαού έναντι των Βρετανών και των Αμερικανών, οι οποίοι διατήρησαν τις διαπιστεύσεις των προπολεμικών πρεσβευτών τους.

Με συντακτική πράξη που εξέδωσε στο Λονδίνο, τον Οκτώβριο του 1941, ο βασιλιάς αναλάμβανε και τη νομοθετική εξουσία, την οποία θα ασκούσε με αναγκαστικούς νόμους που θα εξέδιδε προτάσει της κυβερνήσεως⁶⁵. Με νέα συντακτική πράξη, που εξέδωσε τον Φεβρουάριο του 1942, η εξόριστη κυβέρνηση κήρυξε εξ υπαρχής άκυρο το βασιλικό διάταγμα της 4^{ης} Αυγούστου 1936, με το οποίο, ταυτόχρονα με την επιβολή της δικτατορίας, ο Γεώργιος και ο Μεταξάς είχαν αναστείλει τις συνταγματικές εγγυήσεις των ελευθεριών⁶⁶. Ο βασιλιάς επιχειρούσε έτσι να διαχωρίσει τη θέση του από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, του οποίου ήταν ωστόσο –μαζί με τον Μεταξά– ο βασικός πυλώνας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εξόριστες βασιλικές κυβερνήσεις χαρακτηρίζονται νομικά ως *de facto* κυβέρνηση, μιας και εκείνες δεν άσκησαν εξουσία ούτε σε σπιθαμή εθνικού εδάφους. Εντούτοις, το νομοθετικό έργο τους ήταν πλούσιο, αφού επεδίωκαν να ρυθμίσουν θέματα των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού, καθώς και σχετικά με την οργάνωση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή.

---

⁶⁴ «Αγνοούμε ακόμη υπό ποιας συνθήκας επακριβώς, ευρεθείς ο στρατός της Ηπείρου υπέγραψεν ανακωχήν μετά του εχθρού, εν αγνοία Ημών, του Αρχιστρατήγου και της Κυβερνήσεως. [...] Υποχρεωμένοι προς τον σκοπόν τούτον να μεταβώμεν εις Κρήτην, δεν το πράττομεν ειμή, ίνα ελευθέρως και από ελευθέρως Ελληνικής γης δυνηθώμεν να συνεχίσωμεν τον κατά των εισβολέων αγώνα μέχρι της τελικής νίκης, ήτις και θα επιβραβεύση πλήρως τας μεγάλας θυσίας του Έθνους», βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 562-563.

⁶⁵ Άρθρο 5 της Συντακτικής Πράξης «περί οργανώσεως των κρατικών λειτουργιών». Βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 569-570.

⁶⁶ Το άρθρο 2 της Συντακτικής Πράξης «περί αυθεντικής ερμηνείας του άρθρ. 3 της από 22 Οκτωβρίου 1941 Συντακτικής Πράξεως και περί ακυρώσεως του από 4^{ης} Αυγούστου 1936 Διατάγματος περί αναστολής διατάξεων τινών του Συντάγματος» προέβλεπε ότι: «Το από 4 Αυγούστου 1936 Διάταγμα περί αναστολής των άρθρων 5,6,10,11,2,14,20 και 95 του Συντάγματος καθ' όλον το Κράτος είναι άκυρον». Βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Στ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 576.

3.1.γ) Οι δυνάμεις της Εθνικής Αντίστασης

Τέλος, αφού απελευθέρωσαν το σημαντικότερο τμήμα της ορεινής Ελλάδος, οι δυνάμεις της Εθνικής Αντίστασης επεδίωξαν κι αυτές να οργανώσουν την εξουσία τους, ακολουθώντας πρότυπα κρατικής οργάνωσης. Αυτό ίσχυε προπάντων για το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) και το ένοπλο τμήμα του, τον Εθνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (ΕΛΑΣ). Πέρα των αντιστασιακών ενεργειών και των αμιγώς στρατιωτικών επιχειρήσεων που πραγματοποιούσαν, οι οργανώσεις αυτές επιχείρησαν να οργανώσουν πολιτικά, διοικητικά και πολιτιστικά τις περιοχές που είχαν απελευθερώσει. Αν και σ' αυτές συμμετείχαν και άλλα κόμματα «κεντροαριστερών» (με σημερινούς όρους) τάσεων, όπως το Σοσιαλιστικό, το Αγροτικό και η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ), το ΚΚΕ ήταν εκείνο που είχε το προβάδισμα και διεύρυνε όσο ποτέ άλλοτε την επιρροή του.

Τον Μάρτιο του 1944, με πρωτοβουλία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, συγκροτήθηκε η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), με στόχο τον συντονισμό του αντιστασιακού αγώνα *«για την είσοδο της χώρας, μετά την Απελευθέρωση, σε ομαλό πολιτικό βίο [...]»* και για τον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας⁶⁷. Με επικεφαλής τον σοσιαλιστή Α. Σβώλο, καθηγητή του συνταγματικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, η ΠΕΕΑ εξέδιδε «πράξεις» και «αποφάσεις» στην Ελεύθερη Ελλάδα, τις οποίες υπέβαλλε για έγκριση στο Εθνικό Συμβούλιο, μια οιονεί Βουλή «εθνοσυμβούλων», οι οποίοι αναδείχθηκαν με καθολική ψηφοφορία τόσο στην ελεύθερη όσο και στην κατεχόμενη Ελλάδα και που συνήλθε από τις 14 ως τις 27 Μαΐου 1944 στο χωριό Κορυσχάδες της Ευρυτανίας⁶⁸.

Η συμμετοχή ενός και πλέον εκατομμυρίου ψηφοφόρων στις εκλογές αυτές (στις οποίες συμμετείχαν και οι ελληνίδες) προσέδωσε στην ΠΕΕΑ μιαν ευρύτερη νομιμοποίηση. Από τα νομοθετήματα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, σημαντικότεροι ήταν οι κώδικες αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης, που συνέταξαν γνωστοί νομομαθείς στο Βουνό και τέθηκαν σε εφαρμογή στις απελευθερωμένες περιοχές⁶⁹. Για τις σπουδαίες αλλαγές που επήλθαν στην καθημερινότητα των ορεινών περιοχών της Ελλάδας εκείνα τα χρόνια, οι μαρτυρίες είναι πολλές και κάποτε συγκινητικές. Αντί άλλων, παρατίθεται τα σχόλια που αφιέρωσε στο θέμα ο βρετανός συνταγματάρχης

⁶⁷ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 147

⁶⁸ Δρόσος, Ι., (1996), Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 407 επ.

⁶⁹ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 326.

Κρις Γουντχάουζ, ένας ορκισμένος αντίπαλος της αριστεράς, ο οποίος ως μέλος και αργότερα αρχηγός της βρετανικής στρατιωτικής αποστολής, ήταν αυτόπτης μάρτυρας. Σύμφωνα με αυτόν, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ «έδωσε στο τόπο πράγματα που δεν είχε γνωρίσει ποτέ στο παρελθόν. Οι επικοινωνίες στα βουνά με ραδιόφωνο, ταχυδρομείο και τηλέφωνο δεν υπήρξαν ποτέ τόσο καλές· ακόμη και αμαξιτοί δρόμοι κατασκευάστηκαν [...]. Τα πλεονεκτήματα του πολιτισμού και της παιδείας έκαναν την εμφάνισή τους στα βουνά για πρώτη φορά. Σχολεία, τοπική αυτοδιοίκηση, δικαστήρια και δημόσιες υπηρεσίες, που ο πόλεμος είχε διακόψει, λειτουργούσαν και πάλι. Θέατρα, εργοστάσια, αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις δημιουργήθηκαν για πρώτη φορά. Μια κοινοτική ζωή οργανώθηκε στη θέση του παραδοσιακού ατομικισμού του Έλληνα χωρικού [...]. Ακολουθούμενο σε μεγάλη απόσταση από τις μικρότερες οργανώσεις, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ δημιούργησε [έτσι] τις προϋποθέσεις για αυτό που οι ελληνικές κυβερνήσεις είχαν [έως τότε] υποτιμήσει: ένα οργανωμένο κράτος στα βουνά⁷⁰».

3.2. Από τον Λίβανο στην αναβίωση του Συντάγματος του 1911

Καθώς πλησίαζε το τέλος του μεγάλου πολέμου, το ερώτημα ήταν αν, παρά τις μεγάλες διαφορές τους, η εξόριστη βασιλική κυβέρνηση του Καΐρου και η κυβέρνηση της ΠΕΕΑ στην ελεύθερη Ελλάδα θα κατόρθωναν να συνεννοηθούν πάνω στον τρόπο με τον οποίο θα αποκαθίστατο η νομιμότητα μετά την Απελευθέρωση. Το ζητούμενο, με άλλα λόγια, ήταν αν, ανεξάρτητα από τις απώτερες βλέψεις τους, οι δύο πλευρές θα συμφωνούσαν για τη σειρά των βημάτων που θα έπρεπε να γίνουν, ώστε να μπορέσει ο ελληνικός λαός να εκφράσει κυρίαρχα τη θέλησή του μετά τον πόλεμο. Βραχυπρόθεσμα μια τέτοιου είδους προθεσμία θα απέτρεπε τη σύγκρουση. Από την άλλη, θα διευκόλυνε δίχως άλλο τον σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας, απαραίτητη (όχι όμως και ικανή προϋπόθεση) για την ελεύθερη και ανόθευτη εκδήλωση της λαϊκής θέλησης.

Αρχικά, όλες οι εμπλεκόμενες πλευρές συμφωνούσαν ότι, μετά την Απελευθέρωση, θα έπρεπε ο ελληνικός λαός να αποφασίσει ελεύθερα για το πολίτευμα της επιλογής του. Το πολιτειακό δεν δίχαζε καθ' εαυτό, όσο ο χρόνος και, κατ' επέκταση, οι συνθήκες υπό τις οποίες οι εκλογείς θα καλούνταν να αποφασίσουν. Το ερώτημα που ετίθεντο ήταν αν η επιστροφή του Βασιλιά θα προηγούνταν ή όχι της ετυμηγορίας του λαού; Για την αριστερά και τους βενιζελογενείς πολιτικούς της προπολεμικής

⁷⁰ Γούντχουζ, Κ., (1977), «Το μήλον της έριδος», Εξάντας, Αθήνα, σελ. 224 επ.

περιόδου, η άμεση επάνοδος του βασιλιά μετά την Απελευθέρωση κινδύνευε να δημιουργήσει τετελεσμένα γεγονότα. Γι αυτούς, δεν αρκούσε η υπόσχεση του Γεωργίου Β΄ ότι θα σεβαστεί τη θέληση του λαού· έπρεπε να δεσμευθεί ότι θα παρέμενε εκτός Ελλάδος μέχρις ότου ο λαός αποφανθεί. Κάτι που ο Γεώργιος, έχοντας εξασφαλίσει την υποστήριξη του Τσώρτσιλ και του Ρούζβελτ, αρνούταν επίμονα να κάνει.

3.2.1 Η Διάσκεψη του Λιβάνου⁷¹:

Το κλίμα ενόψει του Συνεδρίου του Λιβάνου επιβαρυνόταν από δύο γεγονότα, αφενός το κίνημα της Μέσης Ανατολής και αφετέρου τη δολοφονία του στρατηγού και αρχηγού της τρίτης σε δύναμη αντιστασιακής οργάνωσης ΕΚΚΑ Δημήτρη Ψαρρού τον Απρίλιο του 1944.

Για το μεν κίνημα της Μέσης Ανατολής, μόλις έφτασε στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις η είδηση σχηματισμού της Π.Ε.Ε.Α, πολλοί από τους άντρες τους κινήθηκαν υπέρ της. Οι Άγγλοι αντέδρασαν σκληρά, καταστέλλοντας με τη βία αυτό που οι ίδιοι θεωρούσαν ως ανταρσία⁷², κλείνοντας περισσότερους από 10.000 Έλληνες στρατιώτες σε στρατόπεδα στην Αιθιοπία και τη Δυτική Έρημο. Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν από τη μια κρίση στους εξόριστους πολιτικούς που βρίσκονταν στην Αίγυπτο, και από την άλλη ακολούθησε εκκαθάριση στις ελληνικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια μικρή ή αξιόπιστη αντί-κομμουνιστική δύναμη (αποτελούμενη κυρίως από τη Τρίτη ή Ορεινή Ταξιαρχία⁷³).

Για τη δε δολοφονία Ψαρρού, τον Απρίλιο του 1944, ομάδες του ΕΛΑΣ, χωρίς έγκριση από την κεντρική διοίκηση τους, αφού επιτέθηκαν σε αντάρτικη ομάδα της ΕΚΚΑ στην περιοχή του Παρνασσού, έπιασαν και δολοφόνησαν τον στρατιωτικό της ηγέτη Δημήτριο Ψαρρό, ο οποίος και απολάμβανε του σεβασμού των Ελλήνων και υποστηριζόταν από την βρετανική αποστολή στην Ελλάδα. Ουσιαστικά η δολοφονία Ψαρρού ήταν που επιτάχυνε και τη σύγκλιση από τον Παπανδρέου σε διάσκεψη των

⁷¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη Διάσκεψη στο Παπαστράτη, Π., «Η κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου, Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, Ένα Έθνος σε κρίση», (1984), Θεμέλιο, Αθήνα.

⁷² Μιας και οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις βρίσκονταν υπό βρετανικό έλεγχο. Βλ. και Κωστής, Κ., (2013), ό.π., 686. Βλ. και Δαφνής, Γ., (1970), Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος 1894-1964, Αθήνα, σελ. 303.

⁷³ Κλόουζ, Ν., (2000), Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950 :Φιλίστωρ, Γ΄ Έκδοση, Αθήνα, σελ. 64

εκπροσώπων όλων σχεδόν των μεγάλων κομμάτων και αντιστασιακών ομάδων της Ελλάδας στη Βηρυτό του Λιβάνου.

Καταφθάνοντας οι δεκαπέντε αντιπροσωπείες κομμάτων και αντιστασιακών οργανώσεων⁷⁴ στο ξενοδοχείο «Δάσος της Βουλώνης» και τελώντας υπό την *ευγενή κράτηση* των Άγγλων⁷⁵ ξεκίνησε στις 17 Μαΐου 1944 η Διάσκεψη του Λιβάνου υπό την προεδρία του Πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου.

Τι εκπροσωπούσαν αυτές οι αντιπροσωπείες; Από την μια πλευρά υπήρχε ο παλιός πολιτικός κόσμος⁷⁶, πριν τη δικτατορία του Ι. Μεταξά την 4^η Αυγούστου 1936, ο οποίος πλέον δεν αντικατόπτριζε τον πραγματικό συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων, μιας και από την τελευταία εκλογική αναμέτρηση της 26 Ιανουαρίου 1936 είχε παρέλθει μια ολόκληρη οκταετία φθοράς. Επίσης την μεγαλύτερη αίγλη την είχαν κερδίσει οι αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ, του ΕΔΕΣ και της ΕΚΚΑ. Δεν χωρούσε αμφιβολία ότι την πραγματική δύναμη στην Ελλάδα την εκπροσωπούσε η αντιπροσωπεία της εαμικής παράταξης, η οποία μάλιστα στην «Ελεύθερη Ελλάδα» παρουσίαζε μια έτοιμη πολιτική υποδομή: μια κυβέρνηση που στηριζόταν στην λαϊκή νομιμοποίηση που ασκούσε άμεση εξουσία στα απελευθερωμένα 2/3 της χώρας, αλλά και ένα Κοινοβούλιο (το «Εθνικό Συμβούλιο»), το οποίο είχε εκλεγεί τον Απρίλιο του 1944 από ένα περίπου εκατομμύριο ψηφοφόρους στην Ελεύθερη Ελλάδα, απολαμβάνοντας πέρα της λαϊκής και πρωτόγνωρη ηθική και πολιτική νομιμοποίηση. Η αντιπροσωπεία του ΕΑΜ, μεταφέροντας ουσιαστικά την εντολή της Π.Ε.Ε.Α και του Εθνικού Συμβουλίου που συνεδριάζε ταυτόχρονα στους Κορυσχάδες, κατέφθασε στον Λίβανο, προβάλλοντας τις παρακάτω αξιώσεις⁷⁷:

---

⁷⁴ Το ποιες ήταν ακριβώς πρβλε: Γρηγοριάδης, Σ., Τα φοβερά ντοκουμέντα: Δεκέμβρης 1944, (2010), Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, σελ. 110.

⁷⁵ Όπου επί της ουσίας σήμαινε απομόνωση των αντιπροσωπειών από τον υπόλοιπο κόσμο, χωρίς να έχουν δικαίωμα αλληλογραφίας, με το επιχείρημα ότι έπρεπε να είναι ανεπηρέαστοι από το περιβάλλον.

⁷⁶ Ειδικότερα ως εκπρόσωποι του παλαιού πολιτικού κόσμου θεωρούνταν οι εξής: Ο Πρόεδρος της σχηματισθείσας κυβέρνησης Γεώργιος Παπανδρέου, ως εκπρόσωπος του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, Οι Σ. Βενιζέλος, Κ. Ρέντης, Γ. Εξηντάρης και Γ. Βασιλειάδης εκ μέρους του Κόμματος των Φιλελευθέρων, Ο Δ. Λόντος εκ μέρους του Λαϊκού Κόμματος, Ο Σπύρος Θεοτόκης εκ μέρους του Εθνικού Λαϊκού Κόμματος, ο Γ. Σακαλής εκ μέρους του Προοδευτικού Κόμματος, ο Αλέξανδρος Μυλωνάς εκ μέρους του Αγροτικού Κόμματος, Ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος εκ μέρους της "Ένωσης Αριστερών", Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος εκ μέρους του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος και τέλος ο Φίλιππος Δραγούμης ως ανεξάρτητος,

⁷⁷ Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 112

- A) Να παραχωρηθεί το 50% των υπουργείων στην παράταξη αυτή. Θα περιελάμβαναν το υπουργείο Εσωτερικών και το υφυπουργείο Στρατιωτικών
- B) Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης να είναι ο Πρωθυπουργός της Π.Ε.Ε.Α Αλέξανδρος Σβώλος
- Γ) Ένα κλιμάκιο της κυβέρνησης εθνικής ενότητας να εγκατασταθεί το ταχύτερο στην Ελεύθερη Ελλάδα
- Δ) Να συγκροτηθεί ενιαίος στρατός με αρχιστράτηγο κοινής εμπιστοσύνης και
- E) Να διοριστεί αντιβασιλεία

Αυτοί οι όροι να μεν αντικατόπτριζαν πολιτικούς συσχετισμούς που επικρατούσαν στην Ελεύθερη Ελλάδα, ωστόσο η Διάσκεψη διοργανωνόταν από τους Άγγλους, οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν ήταν διατεθειμένοι να δεχθούν τέτοιους όρους, ειδικά λόγω και του Κινήματος της Μέσης Ανατολής. Η δυσαρέσκεια των Άγγλων και ιδίως του ίδιου του Τσώρτσιλ, οδήγησε στην αποκήρυξη του Κινήματος από την ΕΑΜική αντιπροσωπεία.

Το βράδυ της 20^{ης} Μαΐου 1944 η Διάσκεψη τερματίστηκε. Οι 25 σύνεδροι υπέγραψαν μια κοινή δήλωση, το *Εθνικό Συμβόλαιο* όπως την αποκάλεσε ο Γεώργιος Παπανδρέου, η οποία περιελάμβανε τους όρους για την αποκατάσταση της εθνικής ενότητας και της δημοκρατικής τάξης κατά την απελευθέρωση. Οι όροι αυτοί ήταν:⁷⁸

- Να σχηματιστεί κυβέρνηση εθνικής ενότητας με συμμετοχή όλων των παρατάξεων⁷⁹
- Όλες οι αντάρτικες δυνάμεις θα υπαχθούν στην ενιαία κυβέρνηση. Το ταχύτερο θα συγκροτούνταν εθνικός στρατός με πλήρη πρωτοβουλία της κυβέρνησης και του βρετανικού στρατηγείου Μέσης Ανατολής (κεφάλαιο 2 Συμφωνίας)
- Η τρομοκρατία⁸⁰ στην Ελληνική ύπαιθρο θα καταργούνται, με την παράλληλη εξασφάλιση των πολιτικών ελευθεριών στις απελευθερωμένες περιοχές (κεφάλαιο 3 Συμφωνίας)

⁷⁸ Το πρωτότυπο κείμενο της Συμφωνίας στο Παπανδρέου, Γ., *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος*, σελ. 54 επ.

⁷⁹ Η οποία όμως δεν θα έστελνε μόνιμο κλιμάκιο στο Βουνό, όπως επιθυμούσε το ΕΑΜ

⁸⁰ Αξίζει να αναφερθεί ότι οι δύο αντιπροσωπείες ερμήνευαν διαφορετικά τον όρο τρομοκρατία. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο κείμενο της Συμφωνίας: «Ο όρος τρομοκρατία επεβεβαιώθη από την μίαν πλευράν, ημφισθητήη από την άλλην.. Μας αρκεί η κοινή διαπίστωσις ότι στην ύπαιθρον θα διασφαλισθή η τάξις, η προσωπική ασφάλεια και η πολιτική ελευθερία»

- Θα επιβάλλονταν σκληρές κυρώσεις στους προδότες αλλά και στους υπεύθυνους του Κινήματος της Μέσης Ανατολής⁸¹, με την παράλληλη ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων⁸² και την εμπέδωση αμειλίκτης πειθαρχίας (κεφάλαιο 1 Συμφωνίας)
- Εκλογές θα διενεργούνταν στην Ελλάδα το ταχύτερο μετά την Απελευθέρωση. Ο Βασιλιάς δεν θα επέστρεφε, αν δεν είχε προηγηθεί δημοψήφισμα για το πολιτειακό (κεφάλαιο 5 Συμφωνίας)
- Θα επιδιωκόταν η πλήρης ικανοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων (κεφάλαιο 8 Συμφωνίας)

Αποτιμώντας⁸³ το τελικό κείμενο της Συμφωνίας με τους όρους με τους οποίους προσήλθε το ΕΑΜ στη Διάσκεψη του Λιβάνου, αναμφίβολα εξάγεται το συμπέρασμα ότι η ΕΑΜική παράταξη ηττήθηκε. Η κυριότερη συνέπεια ήταν ότι το Κίνημα της Μέσης Ανατολής ταυτίστηκε άτυπα με τα κατοχικά εγκλήματα, ενώ η μη διαπίστωση ομοφωνίας αναφορικά με τον όρο «τρομοκρατία», ουσιαστικά στιγματοποιεί το ΕΑΜ ως υπεύθυνο για τη τρομοκρατία στην ύπαιθρο.

Η κυριότερη συνέπεια όμως ήταν η αναγνώριση της κυβέρνησης από το ΕΑΜ μέσω της προσχώρησής του σ' αυτή και όχι μόνο δεν έγινε δεκτό το αίτημα για αποστολή μόνιμου κυβερνητικού κλιμακίου στα Βουνά⁸⁴, αλλά δεν έγινε δεκτή καμία αξίωση του ΕΑΜ για τη σύνθεση της Κυβέρνησης⁸⁵.

Προσπαθώντας να εξηγηθεί αυτή η αντιφατική στάση του ΕΑΜ, όπου από την μια πλευρά η μεγάλη υπεροχή που διατηρούσε στην Ελλάδα του επέτρεπε να ελπίζει ότι η αποχώρηση των Γερμανών θα οδηγούσε στην κυριαρχία του, από την άλλη πλευρά όμως η προσπάθεια επιβολής του ΕΑΜ διέτρεχε τον κίνδυνο σύγκρουσης με τους Άγγλους, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τους συμμάχους, την ίδια ώρα δεν υπήρχε καμία επαφή με τους Σοβιετικούς, ώστε να γίνουν γνωστές οι προθέσεις τους. Ο

⁸¹ Το οποίο μάλιστα χαρακτηρίστηκε και ως *έγκλημα κατά της πατρίδας*, όπου μάλιστα αναφέρεται χαρακτηριστικά: «*Το επιχείρημα ότι εκινήθησαν από το αίτημα της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας δεν είναι δυνατόν να τους απαλλάξει της ευθύνης, διότι εάν σε καιρό πολέμου η διαφωνία περί κυβέρνησιν νομιμοποιεί τη στάσιν, τότε το Αλβανικόν Έπος θα έπρεπε να μην είχε υπάρξει*»

⁸² «*Διεπιστώθη ομοφώνως ότι δεν μπορούν να ισχύσουν πολιτικά κριτήρια. Θα ισχύσουν μόνο εθνικά και στρατιωτικά κριτήρια. Και μόνο με αυτά θα γίνει η ανασύνταξις των ενόπλων δυνάμεων*»

⁸³ Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 115

⁸⁴ Η οποία όμως θα αποτελούσε μια de facto αναγνώριση της Π.Ε.Ε.Α

⁸⁵ Ούτε το 50% των υπουργείων πήρε το ΕΑΜ (παρά μόνο το 25%), ούτε ο Αλ. Σβώλος θα ανελάμβανε Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης. Τέλος στο ΕΑΜ δεν θα δίνονταν ούτε το υπουργείο Εσωτερικών και το υφυπουργείο Στρατιωτικών, αλλά θα του παραχωρούνταν μονάχα παραγωγικά υπουργεία (Οικονομικών, Γεωργίας, Εθνικής Οικονομίας, Συγκοινωνιών, Εργασίας), υπουργεία με τεράστια καθημερινή πολιτική φθορά (όπως θα δούμε εκτενέστερα παρακάτω)

συμβιβασμός που επετεύχθη στον Λίβανο δεν μπορούσε παρά να αποτελεί τη μοναδική λύση, καθώς με τον τρόπο αυτόν το ΕΑΜ παρουσιαζόταν πιστό στο συμμαχικό αγώνα και στην εθνική ενότητα⁸⁶.

3.2.2 Ειδικότερα για το κεφάλαιο 5 της Συμφωνίας:

Ο τριαδισμός της εξουσίας ανάμεσα στην εξόριστη βασιλική κυβέρνηση, τις κατοχικές κυβερνήσεις και την κυβέρνηση της Π.Ε.Ε.Α είχε ως αποτέλεσμα και την εμφάνιση ενός συνταγματικού προβλήματος. Βέβαια η επίλυση του προβλήματος αφορούσε κυρίως την εξόριστη βασιλική κυβέρνηση και την Π.Ε.Ε.Α, μιας και οι κυβερνήσεις των Κουίσιγκς στην κατεχόμενη Ελλάδα δεν ήταν δυνατόν λόγω του ρόλου τους να διεκδικήσουν πολιτικό μερίδιο στην μεταπελευθερωτική Ελλάδα.

Το συνταγματικό πρόβλημα μεταφραζόταν στο ποιο πολίτευμα έπρεπε να επιλέξει ο ελληνικός λαός και με ποια διαδικασία.. Η Διάσκεψη του Λιβάνου αντιμετώπισε το πρόβλημα κατά τρόπο που να μην αφήνει περιθώρια για αμφιβολίες⁸⁷. Ειδικότερα το πέμπτο κεφάλαιο, το οποίο προσυπέγραψαν όλοι οι μετέχοντες στη Διάσκεψη, προέβλεπε ότι: *«Η εξασφάλισης, κατά την προσεχή από κοινού μετά των συμμαχικών δυνάμεων απελευθέρωση της Πατρίδος, της τάξεως και της Ελευθερίας του Ελληνικού Λαού, εις τρόπον ώστε, απηλλαγμένος και υλικής και ψυχολογικής βίας, να αποφασίση κυριάρχως και δια το πολίτευμα και δια το Κοινωνικόν Καθεστώς και δια την κυβέρνησιν της αρεσκείας του»*.

Για να εξαλείψει τις ασάφειες που ενδεχομένως θα μπορούσαν να υπάρχουν ακόμη, ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου έκανε νέα δήλωση λίγο αργότερα⁸⁸, όπου υπογράμμισε μεταξύ άλλων, ότι ο Βασιλιάς εγκρίνοντας το σχηματισμό της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, η θέση της οποίας πάνω στα προβλήματα επιστροφής του στην Ελλάδα ήταν γνωστή, -επιστροφή μετά την ετυμηγορία του λαού- είχε αυτόματα συμφωνήσει με την κυβερνητική άποψη ως προς το ζήτημα αυτό. Κατά συνέπεια το πρόβλημα έπρεπε να θεωρείται ουσιαστικά λυμένο⁸⁹.

⁸⁶ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 688

⁸⁷ Αλιβιζάτος, (1995), ό.π, σελ. 151-153.

⁸⁸ Δήλωση που δόθηκε στη δημοσιότητα με την ευκαιρία σύγκλισης του πρώτου υπουργικού συμβουλίου που σχηματίστηκε, με συμμετοχή όλων των ομάδων και τάσεων, μετά τη Διάσκεψη του Λιβάνου, το κείμενο της δήλωσης αυτής

⁸⁹ «(...)θα κληθίτε να καθορίσετε δια λαϊκής και ελευθέρως ψήφου τους θεσμούς του οποίους πρέπει να αποκτήσει η Ελλάς», όπως δήλωσε ο Γεώργιος ο Β' στο λόγο του προς τους Έλληνες από τον ραδιοφωνικό σταθμό του Καΐρου στις 4 Ιουλίου του 1943. Για ολόκληρο το σώμα της δήλωσης βλέπε και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τ., (1993), ό.π., σελ. 581-582.

Αναμφίβολα η Συμφωνία του Λιβάνου είχε μεγάλη σημασία, στο μέτρο που αποτελούσε το μόνο καταστατικό ντοκουμέντο γενικής αποδοχής για το πώς επιλύονταν το συνταγματικό πρόβλημα της χώρας μετά την Απελευθέρωση. Είναι, κατά συνέπεια, εξαιρετικά ενδεικτικό το γεγονός ότι η Συμφωνία του Λιβάνου δεν αναφερόταν καθόλου στο Σύνταγμα του 1864/1911⁹⁰. Αντίθετα υπονοούσε λίγο πολύ άμεσα ότι, ως τη σύγκλιση της Συντακτικής Συνέλευσης μετά την απελευθέρωση, η χώρα θα κυβερνιόταν από μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας, όπου μια από τις αποστολές της θα ήταν η προετοιμασία και η διεξαγωγή, υπό τις καλύτερες δυνατές συνθήκες, αδιάβλητων εκλογών για την ανάδειξη αυτής της Συνέλευσης. Και αφού δεν γινόταν καμιά αναφορά στο σύνταγμα του 1864/1911 ως κειμένου που καθόριζε τη θέση και τις αρμοδιότητες της κυβέρνησης τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα, μετά την επάνοδό της, που έμοιαζε όλο και πιο κοντινή, είναι προφανές ότι η κυβέρνηση εθνικής ενότητας θεωρούνταν *de facto* κυβέρνηση, οι αρμοδιότητες της οποίας, ως τη σύγκλιση της μέλλουσα Βουλής, θα περιοριζόταν μόνο από τις ίδιες τις εξαγγελίες της και τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει απέναντι στο λαό για την αποκατάσταση του ομαλού δημοκρατικού βίου

3.3. Από τον Λίβανο και την συγκρότηση κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στη Δεκεμβριανή σύγκρουση⁹¹

Η Συμφωνία του Λιβάνου πέρα από την εύρεση κοινών κανόνων εξέλιξης του μεταπελευθερωτικού πολιτικού παιχνιδιού ανάμεσα στις αστικές πολιτικές δυνάμεις και το ΕΑΜ, μετέτρεψε την Αριστερά από πρωταγωνιστή των εξελίξεων σε μια απλή συνιστώσα ενός *πάζλ* που άκουγε στο όνομα «Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας». Η Συμφωνία όπως ήταν επόμενο προκάλεσε διαμαρτυρίες πίσω στα Βουνά της Ελεύθερης Ελλάδας

Την ίδια ώρα, τα προβλήματα που συσσωρεύονταν στην προς απελευθέρωση χώρα ήταν έντονα. Ειδικότερα⁹² ο πληθωρισμός έκανε εντυπωσιακά άλματα το καλοκαίρι

---

⁹⁰ Όπως το είχε επαναφέρει βίαια το Κίνημα της 10^{ης} Οκτωβρίου του 1935 του στρατηγού Κονδύλη, καταργώντας την Αβασίλευτη Δημοκρατία που είχε εγκαθιδρυθεί με το Σύνταγμα του 1927. Βλ. παραπάνω ενότητα 2.2., σελ. 12-17.

⁹¹ Για μια εξαιρετικά ευσύνοπτη και διαφωτιστική επισκόπηση του διαστήματος που μεσολάβησε μέχρι τη Δεκεμβριανή σύγκρουση βλ. και Παπαστράτης, Π., *Η προετοιμασία για τη σύγκρουση του Δεκέμβρη*, Δεκέμβρης 1944: Μύθοι και πραγματικότητες, (2013), Ειδική έκδοση της εφημερίδας «Αυγή», Αθήνα, σελ. 33-43.

του 1944, η παραγωγή κατέρρευε και η ανεργία γινόταν καθεστώς στις μικρές και μεγάλες πόλεις. Ενδεικτικό της κατάστασης ήταν ότι η επιβίωση μεγάλου μέρους των Ελλήνων εξαρτιόταν από τα τρόφιμα που διοχέτευαν οι Η.Π.Α μέσω του Ερυθρού Σταυρού.

Παρά τη συμφωνία, το ΕΑΜ και το ΚΚΕ δεν εισήλθαν αμέσως στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, λόγω βέβαια και της αντίδρασης των Βουνών στη Συμφωνία. Αντίθετα, έδινε μάχη οπισθοφυλακής έναντι της αδιαμφισβήτητης στήριξης των Βρετανών στον πρωθυπουργό Παπανδρέου, ζητώντας την αντικατάστασή του από μετριοπαθέστερο πολιτικό, καθώς και τη ρητή καταδίκη των Ταγμάτων Ασφαλείας. Μάλιστα στις 2 Ιουνίου του 1944, η ΠΕΕΑ, το ΕΑΜ και το ΚΚΕ διατύπωσαν έξι όρους για να συμμετάσχουν στην Ελληνική Κυβέρνηση, όπου επί της ουσίας επαναλάμβαναν τους όρους και τις διεκδικήσεις της αντιπροσωπείας του ΕΑΜ στο Λίβανο⁹³, πάντα όμως εναρμονιζόμενοι με το πνεύμα και το γράμμα της συμφωνίας που επετεύχθη εκεί. Οι όροι συνοπτικά ήταν οι εξής:

- 1^{ον}) Διευθέτηση του ζητήματος Ζέρβα και επαναφορά στις θέσεις του Συμφώνου της Πλάκας⁹⁴ και δημόσια αποκήρυξη των Ταγμάτων Ασφαλείας
- 2^{ον}) Ρητή αποσαφήνιση των συμφωνηθέντων του Λιβάνου και δέσμευση ότι *«σημερινός χαρακτήρ και οργάνωσις ΕΛΑΣ παραμείνη ως έχει μέχρις απελευθερώσεως πράγμα, όπερ εξυπηρετεί σημερινήν μορφήν πολέμου και ανάγκην διατηρήσεως μαχητικότητας»*
- 3^{ον}) Αποδοχή ως αρχιστρατήγου τον⁹⁵... και εφόσον εκείνος παραμείνει *«εξωτερικόν διοικητής ανταρτικών διορισθή αξιωματικός ΕΛΑΣ»*
- 4^{ον}) Αποφυγή πάσης θανατικής εκτελέσεως για το Κίνημα της Μέσης Ανατολής και χορήγηση αμνηστίας μετά τη συγκρότηση Κυβέρνησης και παράλληλη ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή από ενιαία κυβέρνηση⁹⁶

---

⁹² Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 28

⁹³ «..διατυπούμεν τελικούς όρους συμμετοχής οίτινες ανορθούν παραβάσεις, εξασφαλίζουν αναγκαίες εγγυήσεις και δημιουργούν ατμόσφαιραν αμοιβαίας εμπιστοσύνης εν ισοτιμία». Βλ. και Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 687.

⁹⁴ Με την υπογραφή του οποίου (29 Φεβρουαρίου 1944) τερματιζόταν η εμφύλια σύρραξη που μαινόταν μεταξύ ΕΑΜ και ΕΔΕΣ από τον Οκτώβριο του 1943 έως τον Φεβρουάριο του 1944

⁹⁵ Το πρωτότυπο κείμενο δεν αναφέρει όνομα, αν και σύμφωνα με το Γρηγοριάδη ο αρχιστράτηγος που αναφέρεται στο τρίτο όρο ήταν ο στρατηγός Οθωναίος

⁹⁶ «..με κριτήριον ανάγκην υπάρξεως αξιόμαχου στρατού πιστού στους σκοπούς εθνικού και συμμαχικού πολέμου..»

- 5^{ov}) Επί αναλογίας δεκαπέντε συνολικός υπουργείων και υφυπουργείων, το ΕΑΜ ζητούσε για τον εαυτό του πέντε υπουργεία κι ένα υφυπουργείο⁹⁷
- 6^{ov}) Ρητή συμφωνία άμεσου ελεύσεως κλιμακίου της κυβέρνησης στην Ελεύθερη Ελλάδα, οπότε διαλυθούν αμέσως ΠΕΕΑ και Εθνικό Συμβούλιο

Και ενώ στις 2 Ιουλίου οι ηγέτες ΠΕΕΑ, ΚΚΕ και ΕΑΜ υπέγραψαν αυτούς τους όρους⁹⁸, οι οποίοι μάλιστα απορρίφθηκαν από τον ίδιο τον Παπανδρέου πέντε μέρες αργότερα, προς τα τέλη Ιουλίου παρατηρείται μεταστροφή στη στάση τους. Λόγοι για αυτή τη μεταστροφή θεωρούνται⁹⁹:

- Η αβεβαιότητα για τις βρετανικές προθέσεις
- Η αναμονή μια ευρείας κλίμακας επέμβασης των Άγγλων, που καλλιεργούνταν από τους τελευταίους
- Η επιθυμία να διατηρηθεί ο συνασπισμός στο ΕΑΜ και στην ΠΕΕΑ με τους σοσιαλιστές του Σβώλου¹⁰⁰

Επιβεβαίωση της αλλαγής στάσης απετέλεσε το κοινό τηλεγράφημα της ΠΕΕΑ, του ΚΚΕ και του ΕΑΜ που έφτασε από τα Βουνά στο Καΐρο στις 2 Αυγούστου του 1944, το οποίο δεχόταν τη συμμετοχή στην κυβέρνηση χωρίς όρους, με την προϋπόθεση να μην παρέμενε πρωθυπουργός ο Γ. Παπανδρέου. Στην προϋπόθεση που έθεσε η Αριστερά απάντησε ο Γ. Παπανδρέου με την παραίτησή του από τη θέση του πρωθυπουργού, την οποία έθεσε ενώπιον των μελών του Υπουργικού Συμβουλίου¹⁰¹, απόφαση όμως που συνάντησε την έντονη αντίδραση των βρετανών μέσω του πρεσβευτή της Μεγάλης Βρετανίας Reginald Leeper. Μετά από διαβουλεύσεις τελικά τα βουνά πειθάρχησαν στις επιταγές των βρετανών και ήραν και το τελευταίο όρο τους συμμετοχής τους στην κυβέρνηση, ανακοινώνοντας στις 15 Αυγούστου του 1944 ότι δέχονταν να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση έστω και με πρωθυπουργό τον Παπανδρέου.

⁹⁷ Επαναλαμβάνοντας εκ νέου το αίτημα για ανάληψη του υπουργείου Εσωτερικών και του υφυπουργείου Στρατιωτικών

⁹⁸ Οι οποίοι συγκεκριμένα ήταν ο Αντιπρόεδρος της ΠΕΕΑ στρατηγός Μπακιρτζής, ο γενικός γραμματέας του Κ.Κ.Ε Σιάντος και ο γραμματέας της κεντρικής επιτροπής του ΕΑΜ Χατζής

⁹⁹ Κλόουζ, Ν., (2000), ό.π., σελ. 66. Βλ. επίσης Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 688-689

¹⁰⁰ Ο Σβώλος είχε ξεκαθαρίσει ότι οι ανοιχτές εχθροπραξίες με τους Άγγλους θα έβαζαν τέρμα στη συνεργασία με το Κ.Κ.Ε και πιθανόν το τελευταίο δεν ήθελε να διακινδυνεύσει τη ρήξη μαζί του, μιας και ο καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ασκούσε μεγάλη επιρροή σε μερίδα της κοινής γνώμης

¹⁰¹ «...όστις ανέλαβε να καλέσει υμάς προς συμμετοχήν εις κυβέρνησιν και δηλώση ότι είναι έτοιμος να αποχωρήση προεδρίας εφ' όσον αυτός θεωρείται εμπόδιον συμφιλίωσης», Δαφνής, Γρ., (1970), ό.π., σελ. 332.

Έτσι στις 3 Σεπτεμβρίου έξι υπουργοί που εκπροσωπούσαν το ΕΑΜ πήγαν στην εξόριστη κυβέρνηση, η οποία εν τω μεταξύ είχε μεταφερθεί από την Αίγυπτο στην Ιταλία. Οι ΕΑΜικοί υπουργοί¹⁰² προσπάθησαν να συμπεριφερθούν κατά τρόπο συνεργάσιμο, με τρανή απόδειξη την αποδοχή των όρων της Συμφωνίας της Καζέρτας¹⁰³ που υπεγράφη στις 26 Σεπτεμβρίου 1944 από τους Γουίλσον, Παπανδρέου, Σαράφη (στρατιωτικό διοικητή ΕΛΑΣ) και Ζέρβα (στρατιωτικό διοικητή του ΕΔΕΣ), όπου με τη συμφωνία αυτή, οι ηγέτες της ελληνικής αντίστασης αποδέχονταν¹⁰⁴:

- Την αποστολή βρετανικών δυνάμεων στην Ελλάδα
- Τον ορισμό του στρατηγού Σκόμπι ως διοικητή όλων των αντιστασιακών δυνάμεων στην Ελλάδα, για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης
- ΕΔΕΣ και ΕΛΑΣ αναγνώριζαν αμοιβαία τις σφαίρες επιρροής τους
- Ο ΕΛΑΣ συμφωνούσε να κρατήσει εκτός Αττικής τις τακτικές δυνάμεις του

Στο πνεύμα μάλιστα της Συμφωνίας της Καζέρτα και της προσχώρησης των ΕΑΜικών υπουργών στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας συμβαδίζει και το διάγγελμα των Θ. Τσάτσου και Γ. Ζεύγου προς τον λαό των Αθηνών για την απελευθέρωση με ημερομηνία 29 Σεπτεμβρίου 1944, οι οποίοι «*Σαν εντολοδόχοι της Ελληνικής Κυβερνήσεως, που ενώνει τους εκπροσώπους ολόκληρου του έθνους*» θέτουν ως στόχο «*να εξασφαλίσωμεν απόλυτη τάξιν και ομαλή μετάβασιν από την περίοδο του αγώνα στην περίοδο της ανασυγκροτήσεως*». Μάλιστα προς αποφυγή δικτατοριών, αλλά και πράξεων αυτοδικίας οι ίδιοι προτρέπουν ότι «*Γι αυτό πρέπει η πειθαρχία στην Εθνική Κυβέρνηση και η τήρηση της τάξεως να γίνουν συνθήματά μας, συνθήματα πανελλήνια..Η τιμωρία των προδοτών θα επιβληθή αμείλικτα*¹⁰⁵, αλλ' από

¹⁰² Και συγκεκριμένα οι: Αλ. Σβώλος (υπουργός Οικονομικών), Γ. Ζεύγος (υπουργός Γεωργίας), Μιλτιάδης Πορφυρογέννης (υπουργός Εργασίας), Η. Τσιριμώκος (υπουργός Εθνικής Οικονομίας), Ν. Ασκούτσης (υπουργός Δημοσίων Έργων) και ο Αγγ. Αγγελόπουλος (υφυπουργός Οικονομικών)

¹⁰³ Παπανδρέου, Γ., Η απελευθέρωση της Ελλάδος, σελ. 159 επ. Βλ. και Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 689. Βλ. επίσης Αρχείο Γενικού Επιτελείου Στρατού, (2014), *Κατοχή και Αντίσταση*, Α' Μέρος, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, σελ. 83-84.

¹⁰⁴ Κλόουζ, Ν., (2000), ό.π., σελ.68

¹⁰⁵ Το διάγγελμα Τσάτσου και Ζεύγου βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με το διάγγελμα που εξεδόθη στις 4 Σεπτεμβρίου του 1944 από τον Γεώργιο Παπανδρέου, μετά την ολοκλήρωση της πρώτης συνεδρίασης του νέου διευρυμένου υπουργικού συμβουλίου, όπου σ' αυτό το διάγγελμα συμπεριλήφθηκε και η πιο κατηγορηματική έως τότε καταδίκη των Ταγμάτων Ασφαλείας. Αναφέρει ο πρωθυπουργός: «*Η ύπαρξις ενόπλων σωμάτων υπό οιονδήποτε όνομα εις την υπηρεσίαν του εχθρού αποτελεί έγκλημα κατά της πατρίδος*» και παρακάτω, «*Το Εθνικό Συμβόλιον του Λιβάνου επαγγέλλεται σκληράς κυρώσεις κατά των προδοτών της πατρίδος και των εκμεταλλευτών της δυστυχίας του Λαού. Η κυβέρνησις επαναλαμβάνει σήμερα, με τον πλέον κατηγορηματικόν τρόπον,*

την Κυβέρνησιν. Αυτή και μόνο, που υπεύθυνα εκπροσωπεί τον Ελληνικό Λαό, έχει δικαίωμα και υποχρέωσι να επιβάλλη δίκαιες κυρώσεις. Και θα τις επιβάλλη με όλη την τάξιν, που αρμόζει και όλη την αυστηρότητα, που επιβάλλεται¹⁰⁶».

3.3.1. Η Απελευθέρωση της Αθήνας:

Έξι ημέρες μετά από την αποχώρηση των Γερμανών, στις 18 Οκτωβρίου του 1944, έφθαναν την απελευθερωμένη πλέον Αθήνα η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας¹⁰⁷ υπό το Γεώργιο Παπανδρέου, μαζί και οι παλαιοί πολιτικοί συνοδευόμενοι από δύο βρετανικές μονάδες υπό το στρατηγό Σκόμπι. Με εξαίρεση την οδό, τότε, Συγγρού και την Πλατεία Συντάγματος, το αεροδρόμιο της Ελευσίνας και εξακόσιους άγγλους αλεξιπτωτιστές κάπου στη νότια Πελοπόννησο, σχεδόν όλη η υπόλοιπη ελληνική επικράτεια βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου.

Ύστερα από την ευχαριστήρια δοξολογία στη Μητρόπολη, ο Παπανδρέου εκφώνησε έναν φλογερό λόγο στην Πλατεία Συντάγματος. Ο περίφημος λόγος της απελευθέρωσης¹⁰⁸, ο οποίος, πέρα των ομοιοτήτων με το «Εθνικό Συμβόλαιον, διασταλτικά ερμηνευόμενος μπορεί να θεωρηθεί και ως οι προγραμματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας χωριζόταν σε επτά άξονες¹⁰⁹, όπου το περιεχόμενο τους μπορεί να συνοψισθεί ως εξής:

- Ο Παπανδρέου προσπαθεί να κάνει υπέρβαση των διαχωριστικών γραμμών που χάραχθηκαν στο κίνημα της Μέσης Ανατολής¹¹⁰, αλλά και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου των αντιστασιακών οργανώσεων στην Ελλάδα¹¹¹, επισημαίνοντας ότι «έχομεν υπερνικήσει τον εμφύλιον πόλεμον και ότι έχει επιβληθή η ιδέα της Εθνικής Ενώσεως», προσπαθώντας μ' αυτό τον τρόπο να νομιμοποιήσει ακόμα περισσότερο την κυβέρνηση του

την ιδίαν υπόσχεσιν, η Εθνική Νέμεσις θα είναι αδυσώπητος». Περισσότερο στο Γ. Παπανδρέου, Η Απελευθέρωσις, ό.π., σελ. 143 επ.

¹⁰⁶ Θεμ. Δ. Τσάτσου, (1949), *Αι παραμοναί της απελευθερώσεως*, Αθήναι., σελ. 114-115.

¹⁰⁷ Για τους υπουργούς που την αποτελούσαν βλέπε και <http://www.gkg.gov.gr/?p=1047>

¹⁰⁸ Εφημερίς Ελευθερία, 19/10/1944, αριθ. Φύλλου 50

¹⁰⁹ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τ., (1993), ό.π., σελ. 615-624., οι οποίοι άξονες κατά σειρά ήσαν: I) Ο αγών συνεχίζεται, II) Η λογοδοσία του παρελθόντος, III), Αι κατευθύνσεις του μέλλοντος-εθνική αποκατάστασις, IV) Οικονομική αποκατάστασις, V) Θα υπάρξη κράτος, VI) Οι ένοχοι θα τιμωρηθούν, και VII) Η εθνική ένωσις

¹¹⁰ «Εκληρονομήσαμεν ερείπια εις την Μέσην Ανατολήν»

¹¹¹ «Εκληρονομήσαμεν... και ένοπλων διαίρεσιν εις τη δούλη Πατρίδα»

- Θέτει ως στόχο όχι μόνο την εθνική απελευθέρωση, αλλά και την εθνική ολοκλήρωση (ενσωμάτωση Βορείου Ηπείρου και Δωδεκανήσου), βασιζόμενος στο γράμμα της Συμφωνίας του Λιβάνου, που ορίζει ως περιεχόμενο του εθνικού προγράμματος «*την πλήρη Εθνική μας αποκατάστασιν και την πλήρη ασφάλεια των νέων συνόρων μας*», αναγνωρίζοντας επομένως για την Ελλάδα ένα δικαίωμα ασφαλείας για τα σύνορά της
- Στο κομμάτι της οικονομικής κατάστασης, ο Παπανδρέου κάνει λόγο για προτεραιότητα της Ελλάδας να διεκδικήσει από τους συμμάχους την ανοικοδόμηση της, για άρση του αποκλεισμού και αποστολή τροφίμων και φαρμάκων, για άμεση επισιτιστική βοήθεια και περίθαλψη, καθώς και για ταχεία και πλήρη οικονομική ανασυγκρότηση
- Παράλληλα ο Παπανδρέου υπόσχεται αύξηση του εθνικού εισοδήματος (με ταυτόχρονη δίκαιη διανομή του), ενώ διατυπώνει το ιδεώδες της οικονομικής ευημερίας που συνδυάζεται με κοινωνική δικαιοσύνη¹¹², μιλώντας για *λαοκρατία* και εξειδικεύοντάς τη στα δικαιώματα ψήφου, ζωής, ευημερίας και πολιτισμού
- Ο Παπανδρέου δεσμεύεται επίσης για την αποκατάσταση της λειτουργίας του «*Ελεύθερου Ελληνικού Κράτους*», δηλαδή για ελεύθερο πολίτευμα, για κράτος δικαίου, για κατοχύρωση της τάξεως, της προσωπικής ασφάλειας και της πολιτικής ελευθερίας του Λαού, για ανασύσταση των ενόπλων δυνάμεων σύμφωνα με το πνεύμα του Λιβάνου (αποκατάσταση και ενσωμάτωση ανταρτών στον ενιαίο εθνικό στρατό), για εξάλειψη κινηματικών πρωτοβουλιών στο στρατό, για ανασύνταξη των σωμάτων ασφαλείας και των δημοσίων υπηρεσιών¹¹³. Επίσης ο Παπανδρέου κάνει λόγο για δημιουργία μιας νέας ηγετικής τάξης¹¹⁴ με χαρακτήρα και υψηλό φρόνημα, μιας και

¹¹² Όπου το ιδεώδες αυτό αποτυπώνεται στην περίφημη φράση: «*Πιστεύομεν εις την λαοκρατίαν*», όπου μ' αυτή του την αποστοροφή ο Παπανδρέου πέτυχε να πάρει με το μέρος του τους συμπαθούντες το ΕΑΜ, που δέσποζαν στο τεράστιο πλήθος που είχε συγκεντρωθεί στην Πλατεία Συντάγματος

¹¹³ Εφημερίδα Ελευθερία, 3/11/1944, Αρ. φύλλου 63, όπου γίνεται λόγος για τη σύνταξη σχεδίου συντακτικής πράξεως για την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών απ' όσους διορίσθηκαν κατά τη διάρκεια της Κστοχής

¹¹⁴ Στην οποία περιλαμβάνει τα Πανεπιστήμια, το Συμβούλιο της Επικρατείας και τον Άρειο Πάγο

εκείνος εντοπίζει ότι «κατά τη σκοτεινήν περίοδον την δουλείας του Έθνους... υπήρξε κρίσις ηγεσίας¹¹⁵»

- Προαναγγέλλεται η παραδειγματική τιμωρία των προδοτών της πατρίδος¹¹⁶, μέσω τη επιβολής ποινικών κυρώσεων («ηθική κάθαρσις του παρελθόντος») κατά τα προβλεπόμενα του Λιβάνου¹¹⁷
- Προαναγγέλλεται επίσης η διενέργεια δημοψηφίσματος για την οριστική επίλυση του πολιτειακού, η διενέργεια εκλογών για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης, καθώς και τη διεξαγωγή δημοτικών και κοινοτικών εκλογών, ώστε να συγκροτηθεί ένα οριστικό πολίτευμα, με μια κυβέρνηση ευρείας λαϊκής νομιμοποίησης
- Και τέλος ο ίδιος ο Παπανδρέου με την ιδιότητα του πρωθυπουργού εγγυάται την εθνική ένωση μέχρι τη διεξαγωγή των προαναφερθέντων διαδικασιών¹¹⁸

Στις επόμενες μέρες, ένα τεράστιο γλέντι απελευθέρωσης γινόταν σ' ολόκληρη την Αθήνα. Σύντομα όμως έγινε φανερό ότι η κυβέρνηση Παπανδρέου¹¹⁹ αντιμετώπιζε τρία τουλάχιστον εξαιρετικά σοβαρά προβλήματα¹²⁰:

ι) Την ανάγκη να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις της Αριστεράς για συμμετοχή στην εξουσία¹²¹ και εκδίκηση, κατά τρόπο αποδεκτό από τη Δεξιά

¹¹⁵ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «Η Ηγέτις Τάξις, κατά μέγα μέρος, δεν απεδείχθη άξια του λαού. Εις τον καιρόν της δικτατορίας... εκτός ολίγων λαμπρών εξαιρέσεων, περίπου εχρεωκόπησαν»

¹¹⁶ «Η εθνική νέμεισις θα είναι αδυσώπητος», όπως δήλωνε λίγες μέρες αργότερα ο Γ. Παπανδρέου στους δημοσιογράφους, μετά την συνεδρίαση της υπουργικής επιτροπής αρμόδιας για τις κυρώσεις ενάντια των προδοτών και των εγκληματιών πολέμου, Εφημερίδα Ελευθερία, 26/10/1944, αρ. φύλλου 56

¹¹⁷ «Το Εθνικόν Συμβόλαιον του Λιβάνου επαγγέλλεται την επιβολήν σκληρών κυρώσεων κατά των προδοτών της Πατρίδος και των εκμεταλλευτών της δυστυχίας του Λαού μας»

¹¹⁸ «Σήμερα, επιστρέφων εις την ελευθέραν πατρίδα, επί κεφαλής της Εθνικής Κυβερνήσεως, διακηρύττω και πάλιν, ότι επανέρχομαι Σταυροφόρος της Εθνικής Ενώσεως. Και είμαι ευτυχής, ότι έχει πραγματοποιηθεί. Αλλά πρέπει να διαρκέσει μέχρι της Λαϊκής Ετυμηγορίας, η οποία θα καθιερώση το οριστικόν Πολίτευμα και την Κυβέρνησιν του μέλλοντος»

¹¹⁹ Η οποία ανασχηματίστηκε στις 23 Οκτωβρίου 1944 χωρίς περαιτέρω αύξηση της συμμετοχής του ΕΑΜ και με συμμετοχή της Δημοκρατικής Ένωσης του Αλ. Παπαναστασίου, Εφημερίδα Ελευθερία, 21/10/1944, αρ. φύλλου 52. Για τη σύνθεση της κυβέρνησης: Εφημερίδα Ελευθερία, 24/10/1944, αρ. φύλλου 54

¹²⁰ Κλόουζ, Ν., (2000), ό.π., σελ. 69

¹²¹ Αν και τις πρώτες ημέρες της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας το ΕΑΜ και το ΚΚΕ υιοθετούν μια πλήρως συμβιβαστική στάση. Ενδεικτικό αυτής δηλώσεως του Γ. Σιάντου στην αγγλική εφημερίδα των εργατικών Daily Herald, ο οποίος αρνείται την επιρροή του Κ.Κ.Ε στο Ε.Α.Μ, λέγοντας ότι: «το Κ.Κ.Ε δεν επηρρεάζη το ΕΑΜ, απλώς είναι το μεγαλύτερον κόμμα από το ανήκοντο εις αυτά», δηλώνει αφοσίωση στο εγχείρημα της κυβέρνησης εθνικής ενότητας («το κόμμα την υποστηρίζει με όλας του τας δυνάμεις, δεδομένου ότι το πρόγραμμα της συμπίπτει με τας πολιτικάς του επιδιώξεις»), ενώ δηλώνει ότι θα σεβαστεί το αποτέλεσμα του επερχόμενου δημοψηφίσματος για το πολιτειακό, εάν ο

ii) Το οικονομικό πρόβλημα σταθεροποίησης του νομίσματος και εξεύρεσης προμηθειών για να αποφευχθεί ο λιμός και να ξαναρχίσει να λειτουργεί η παραγωγή¹²² και τέλος

iii) Το πρόβλημα του αφοπλισμού των αντάρτικων δυνάμεων και της δημιουργίας ενός εθνικού στρατού¹²³

Εκτός αυτού η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας πιεζόταν από το λαϊκό αίσθημα να τιμωρήσει παραδειγματικά τους δοσιλόγους και τους συνεργασθέντες με τις δυνάμεις κατοχής, προσδοκία που η ίδια είχε δημιουργήσει με τις αλλεπάλληλες δηλώσεις του Πρωθυπουργού Παπανδρέου, όσο και άλλων μελών της κυβέρνησης. Δεν είναι τυχαίο ότι τις πρώτες ημέρες του βίου της κυβέρνησης παρατηρείται έντονη κινητικότητα για τη σύνταξη νόμου για την επιβολή κυρώσεων¹²⁴, όπως αποτυπώνεται σε πρωτοσέλιδα εφημερίδων της εποχής, όπου οι διεργασίες σε πολιτικό επίπεδο συμπληρώνονται από κύμα εκτεταμένων συλλήψεων ανά την επικράτεια προδοτών και δοσιλόγων¹²⁵.

Πέρα των παραπάνω προβλημάτων, η εξουσία της κυβέρνησης ήταν πολύ περιορισμένη και αδύναμη έξω από την περιοχή της πρωτεύουσας. Τον έλεγχο των λιμανιών της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας και του Βόλου μοιράζονταν από κοινού Άγγλοι και ΕΛΑΣ, ενώ τμήμα της Ηπείρου το κρατούσε ακόμα ο ΕΔΕΣ. Όλη σχεδόν την υπόλοιπη χώρα διοικούσε το ΕΑΜ, που περιπολούσε στις κύριες οδικές αρτηρίες,

---

ελληνικός λαός επιλέξει Βασιλευόμενη Δημοκρατία («..αν τούτο συμβεί, το κόμμα θα σεβαστεί τη θέληση του ελληνικού λαού»), Εφημερίδα Ελευθερία, 2/11/1944, αρ. φύλλου 62

¹²² Όπως αναφέρει σε δηλώσεις του ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Ηλ. Τσιριμώκος σε δημοσιογράφους το πρόβλημα θα αντιμετωπισθεί ως εξής: «Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα θα υπάρξουν δύο σημαντικά στοιχεία για την πτώση των τιμών και τη σταθεροποίησή τους... Σύντομα θα γίνει έναρξις εισαγωγής τροφίμων και άλλων απαραίτητων πρώτων ειδών για τη συντήρηση του λαού. Επίσης θα καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια για να οργανωθούν οι εσωτερικές μεταφορές..», Εφημερίδα Ελευθερία, 18/10/1944, αριθ. Φύλλου 49.

¹²³ Μάλιστα ο στρατιωτικός διοικητής Αττικής Κατσώτας έκανε λόγο ήδη από τις 30 Οκτωβρίου: «Από αύριον ουδεμία ένοπλος δύναμις θα υφίσταται εις τα Αθήνας και τον Πειραιά. Συνεπώς θ' αφοπλισθούν όλοι οι οργανώσεις και η Εθνική Πολιτοφυλακή», Εφημερίδα Ελευθερία, 31/10/1944, Αρ. φύλλου 58.

¹²⁴ Όπως δημοσιεύει το σχέδιο νόμου η εφημερίδα «Ριζοσπάστης» στις 4/11/1944, αρ. φύλλου 20, όπου: «Ο νόμος ορίζει στο πρώτο άρθρο του γενικά τιμωρούνται όλοι όσοι συνεργάστηκαν προδοτικά με τον εχτρό και απ' τη συνεργασία του αυτή ωφελήθηκε οπωσδήποτε ο εχτρός ή ζημιώθηκε ο εθνικός ή συμμαχικός αγώνας ή οι Έλληνες πολίτες ή πολίτες συμμαχικού κράτους» Βέβαια το έγκλημα του άρθρου 1 του σχεδίου παραγράφεται, εφόσον δεν απαγγεληθεί κατηγορία εντός 6 μηνών. Οι ποινές που προβλέπονταν ανάλογα με τη βαρύτητα του αδικήματος ήταν από θάνατο, μέχρι ισόβια και δήμευση περιουσιών, ενώ για ελαφρύτερες περιπτώσεις η ποινή της εθνικής αναξιοτήτας, με ισόβια στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων.

¹²⁵ Μέσα στο μπαράζ πρωτοσέλιδων των πρώτων ημερών της Απελευθέρωσης γι αυτό το θέμα ενδεικτικά Εφημερίδα Ελευθερία, 31/10/1944, Αρ. φύλλου 58, όσο και το φύλλο 59 της ίδιας εφημερίδας με ημερομηνία 1/11/1944 και φύλλο 60 της 2/11/1944

έχοντας φυλακίσει πολλούς συνεργάτες των Γερμανών, εμποδίζοντας παράλληλα να λειτουργήσουν ανεξάρτητες πολιτικές οργανώσεις και εφημερίδες. Κατ' αυτό τον τρόπο η de facto κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας¹²⁶ κυβερνούσε επί μιας de facto χωρισμένης χώρας σε δύο συστήματα διακυβέρνησης, που το καθένα είχε τη δική του αστυνομία και τις δικές του ένοπλες δυνάμεις.

Δεδομένης λοιπόν της οικονομικής¹²⁷ και κοινωνικής κατάστασης που επικρατούσε τις πρώτες ημέρες της απελευθέρωσης, ήταν κάτι παραπάνω από προφανές ότι οι Βρετανοί πρωταγωνιστούσαν στις εξελίξεις, χρησιμοποιώντας εν πολλοίς και τα επιχείρημα της πείνας, ότι δηλαδή οι Έλληνες θα πεινούσαν, αν δεν ακολουθούσαν τις υποδείξεις τους. Είναι ξεκάθαρο ότι η πολιτική τους απέβλεπε στην επιβολή και την ομαλοποίηση μιας κατάστασης που θα διασφάλιζε τα συμφέροντά τους στην περιοχή και για γίνει αυτό έπρεπε να περιοριστεί στο ελάχιστο η πολιτική και κοινωνική επιρροή της Αριστεράς στην Ελλάδα. Ωστόσο οι πολιτικοί πυλώνες υποστήριξης της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά εύθραυστοι, διασπασμένοι τόσο από την δικτατορία του Μεταξά, όσο και η συνεργασία μέρους αυτών με τις κατοχικές κυβερνήσεις, γι αυτό και οι Βρετανοί έσπευδαν να ενισχύουν την χωροφυλακή και να προστατέψουν τα Τάγματα Ασφαλείας. Μάλιστα προς αυτή την κατεύθυνση υπήρχε έντονη κοινωνική πίεση για την παραδειγματική τιμωρία των «δοσιλόγων», κάτι που είχε διακηρυχθεί και στο Λίβανο και στον Λόγο της Απελευθέρωσης από τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου. Η ίδια η Βρετανία έδειχνε να έχει εξαντλήσει τις δυνατότητες της, εξαιτίας τόσο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όσο και του αντιαποικιακού κινήματος που αναπτυσσόταν στο εσωτερικό της βρετανικής αυτοκρατορίας. Γι αυτό και η ίδια επεδίωκε την γρήγορη επίλυση του ελληνικού ζητήματος, δηλαδή την πολιτική και κοινωνική περιθωριοποίηση της αριστεράς και από το πολιτικό και το κοινωνικό προσκήνιο.

¹²⁶ Όπου με αφορμή την δίωξη των προδοτών και των συνεργασθέντων με τον εχθρό και της ρύθμισης ζητημάτων του Τύπου η κυβέρνηση παραδέχεται το de facto χαρακτήρα της λέγοντας ότι: «Αί κυβερνητικά αποφάσεις δι' αμφοτέρα τα θέματα ταύτα θα διατυπωθούν εις συντακτικές πράξεις, δοθέντος ότι τα προβλεπόμενα μέτρα λαμβάνονται, κατά παρέκκλιση από το ισχύον Σύνταγμα του 1911», Εφημερίδα Ελευθερία, 25/10/1944, αρ. φύλλου 55

¹²⁷ Για μια αντιπροσωπευτική ανάλυση της οικονομικής κατάστασης βλ. Κωστής, Κ., (2013), ό.π., 691: «Οικονομικά οι καταστροφές ήταν τεράστιες. Οι Γερμανοί αποχωρώντας είχαν καταστρέψει πολύ μεγάλο μέρος των υποδομών, ενώ το πρόβλημα διατροφής των πληθυσμών, στις πόλεις τουλάχιστον, ήταν οξυτατο...» Οι κρατικοί μηχανισμοί είχαν καταρρεύσει, η βιομηχανία είχε κλονιστεί εξαιτίας των καταστροφών αλλά και έλλειψης πρώτων υλών, ενώ η τάξη και η ασφάλεια θα έπρεπε να εξασφαλισθούν από τις ένοπλες αντάρτικες ομάδες. Στην ύπαιθρο οι καταστροφές ήταν εξίσου σημαντικές με ένα πολύ μεγάλο μέρος των χωριών να έχει καταστραφεί, τις καλλιέργειες να βρίσκονται εγκαταλειμμένες και τα κοπάδια εξοντωμένα. Ο πληθωρισμός ξεπερνούσε κάθε τι που θα μπορούσε να φανταστεί κανείς και η οικονομία βρισκόταν σε πλήρη αποδιάρθρωση».

Τις εξελίξεις επιτάχυνε η άφιξη στις 9 Νοεμβρίου του 1944 της 3^{ης} Ορεινής Ταξιαρχίας από την Ιταλία στην Αθήνα. Η πανηγυρική υποδοχή της από τους κατοίκους της Αθήνας, αν και είχε εγκαταλείψει το μέτωπο στο Ρίμινι, τόνωσε έτι περαιτέρω την ψυχολογία των αντί-ΕΑΜικών συσπειρώσεων, δίνοντας τους την πεποίθηση ότι ο «δικός τους» στρατός βρίσκεται πλέον στην Αθήνα. Οι δυο στρατιωτικές μονάδες θεωρούνταν από Παπανδρέου και Σκόμπυ τακτικές μονάδες, οι οποίες θα περιλαμβάνονταν στις υπό δημιουργία ένοπλες δυνάμεις. Το ΕΑΜ από την άλλη πλευρά θεωρούσε ότι έπρεπε να αποστρατευθούν ως εθελοντικές μονάδες, όπως θα γινόταν με τον ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ. Η Αριστερά είχε κάθε λόγο να θέλει τη διάλυσή τους, γιατί και οι δύο μονάδες ήταν ακλόνητα αντικομμουνιστικές.

Στις 20 Νοεμβρίου φάνηκε να βρίσκεται μια λύση στο θέμα της αποστράτευσης. Οι Παπανδρέου και Σιάντος συμφώνησαν ότι ο ΕΛΑΣ θα διαλυόταν στις 10 Δεκεμβρίου, ενώ οι άντρες και οι αξιωματικοί της Ορεινής Ταξιαρχίας θα έπαιρναν γενναίες άδειες. Η βρετανική κυβέρνηση διαμαρτυρήθηκε γι αυτή τη συμφωνία, επιμένοντας ότι η Ορεινή Ταξιαρχία δεν πρέπει να διαλυθεί. Έτσι ο Παπανδρέου ενημέρωσε το Σιάντο ότι το σχέδιο τους δεν μπορούσε να εφαρμοστεί. Έτσι μια εβδομάδα αργότερα, στις 27 Νοεμβρίου ο Παπανδρέου δέχεται μια συμβιβαστική πρόταση από τους ΕΑΜικούς υπουργούς του: Του πρότειναν να ενωθούν η Ορεινή Ταξιαρχία και ο Ιερός Λόχος με μια μονάδα του ΕΛΑΣ και μια μονάδα του ΕΔΕΣ. Σε μέγεθος και εξοπλισμό, η μονάδα του ΕΛΑΣ θα ήταν ίση με τις άλλες τρεις μαζί, με τις υπόλοιπες δυνάμεις να διαλύονται. Ο Παπανδρέου δέχεται το σχέδιο, όχι όμως οι Σκόμπυ και Λήπερ, οι οποίοι αντιπροτείνουν η μονάδα του ΕΛΑΣ να είναι ίση μόνο με την μονάδα του ΕΔΕΣ, με την Ορεινή Ταξιαρχία όμως να παραμένει ανέπαφη. Ο Παπανδρέου τα παρουσίασε όλα αυτά σαν πρόταση του ΕΑΜ, και όταν το ΕΑΜ τον διέψευσε, κατηγόρησε τους ΕΑΜικούς υπουργούς ότι υπαναχωρούσαν από τα συμφωνηθέντα¹²⁸.

Η οριστική ρήξη επέρχεται την 1^η Δεκεμβρίου, όταν ο στρατηγός Σκόμπυ δημοσιεύει διαταγή προς τον ΕΛΑΣ, εξ' ονόματος της κυβέρνησης Παπανδρέου που περιλαμβάνει ΕΑΜικούς υπουργούς, να έχει αποστρατευθεί μέχρι τις 10 του μηνός. Την ίδια μέρα, εξαιτίας του αδιεξόδου, αλλά και των εσωτερικών προστριβών, που προκάλεσε η, χωρίς συμμετοχή των υπουργών του ΕΑΜ, απόφαση διάλυσης της Πολιτοφυλακής που ελεγχόταν από το ΕΑΜ και την αντικατάστασή τους από τα

¹²⁸ Αλεξάντερ, Γ., «Η κρίση Αποστράτευσης του Νοεμβρίου του 1944» στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 Ένα Έθνος σε κρίση, (1984), Θεμέλιο, Αθήνα

Τάγματα Εθνοφυλακής, οι υπουργοί της Αριστεράς παραιτούνται από την Κυβέρνηση Παπανδρέου, τερματίζοντας έτσι το βίο της κυβέρνησης εθνικής ενότητας. Το ΕΑΜ και τα κόμματα της Αριστεράς οργανώνουν συγκέντρωση διαμαρτυρίας για την Κυριακή 3 Δεκεμβρίου, κηρύσσοντας γενική απεργία για την επομένη. Την παραμονή του συλλαλητηρίου, το Υπουργικό Συμβούλιο με νέα απόφασή του διατάζει τη διάλυση όλων των ένοπλων σωμάτων, όχι όμως και της Ορεινής Ταξιαρχίας, την ίδια δε στιγμή το ΕΑΜ προχωρεί στην ανασύσταση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΛΑΣ, εκδηλώνοντας έτσι την πλήρη αποστασιοποίησή του από τις συμφωνίες που ίσχυαν μέχρι τότε, με βάση τις οποίες ο ΕΛΑΣ υπαγόταν στην κυβέρνηση. Ο δρόμος για τη σύγκρουση ήταν πλέον κάτι παραπάνω από ανοιχτός¹²⁹.

Η μάχη της Αθήνας που ακολούθησε μετέβαλαν εντελώς την πολιτική ισορροπία που καθιέρωνε ο «χάρτης» του Λιβάνου, σε βάρος συγκεκριμένα της Αριστεράς που υπέστη μια πρώτη στρατιωτική ήττα από τις κυβερνητικές δυνάμεις τις οποίες είχαν ενισχύσει μαζικά οι Βρετανοί¹³⁰.

---

¹²⁹ Γασπαρινάτος, Σ., (1998), *Απελευθέρωση, Δεκεμβριανά, Βάρκιζα*, Τόμος Α', Σιδέρης, σελ. 245-253.

¹³⁰ Ενδεικτική του κλίματος που επικράτησε στη Δεκεμβριανή σύγκρουση είναι η περιγραφή ενός σημαντικού έλληνα διανοούμενου και μάρτυρα των γεγονότων Γ. Θεοτοκά: «*Η κοινή γνώμη είναι κομμένη στα δύο, θαρρείς με τρόπο ανεπανόρθωτο. Η μερίδα που βρίσκεται υπό την επίδραση του ΚΚΕ, είναι φανατισμένη όπως δεν ήταν ποτέ, σε κατάσταση θρησκευτικής μυστικοπάθειας, έτοιμη για το καθετί που θα της ζητήσουν οι αρχηγοί της, για κάθε τρέλα, κάθε ηρωισμό, κάθε θυσία..Από την άλλη μεριά, τη μεριά της πλειοψηφίας, επικρατεί τώρα πια το πνεύμα της αδιαλλαξίας. Η μεγάλη αντικομμουνιστική μάζα έχει ξεχάσει όλες τις διαφορές που τη χώριζαν, ως χτες και δεν ζητά παρά ένα πράγμα, το χτύπημα του ΚΚΕ από οποιονδήποτε και μ' όποια μέσα, ακόμη και τα σκληρότερα. Μα δεν έχει την ιδεολογική έξαψη των αντιπάλων της. Είναι ψύχραιμη, σιγομίλητη, σφιγμένη και γεμάτη μνησικακίες και αγανακτήσεις που στοιβάχτηκαν μέσα της τις τελευταίες αυτές εβδομάδες. Αν επικρατήσει και έχει τα χέρια λεύτερα να κάμει ό, τι θέλει (αν δηλαδή δε δεσμεύεται από εξωτερικούς παράγοντες), θα είναι αδυσώπητη. Θα είναι η ίδια η ψυχολογία της καθολικής πλειοψηφίας της Γαλλίας στη Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου. Εδώ έχουμε φτάσει». Βλ. και Θεοτοκάς, Γ., (2005), *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ. 515-516. Πρόκειται για την εγγραφή της 5^{ης} Δεκεμβρίου 1944.*

3.4. Η Συμφωνία της Βάρκιζας¹³¹

Η Συμφωνία της Βάρκιζας, η οποία υπεγράφη στις 12 Φεβρουαρίου του 1945, ένα μήνα μετά την υπογραφή ανακωχής μεταξύ των Άγγλων και του ΕΛΑΣ (11 Ιανουαρίου 1945), ανάμεσα στις εξουσιοδοτημένες αντιπροσωπείες, από τη μια πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης¹³² και από την άλλη της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ¹³³ ήταν μια συμφωνία ή αλλιώς ένα «*ηθικό σύμφωνο*¹³⁴» που επετεύχθη την επαύριο της στρατιωτικής ήττας του Ε.Α.Μ στην μάχη της Αθήνας¹³⁵ (που έμεινε στην ιστορία ως «Δεκεμβριανά») από το συνασπισμό των κυβερνητικών δυνάμεων και αγγλικού στρατού, μια συμφωνία που χαρακτηρίστηκε αφενός ως «*νεκρό γράμμα*¹³⁶» και αφετέρου ως προσωρινό σύνταγμα ή «*προσύνταγμα*¹³⁷».

Για την Συμφωνία της Βάρκιζας αυτή καθεαυτή πρέπει να γίνουν δύο προκαταρκτικές παραδοχές: Από τη μια πλευρά η Συμφωνία της Βάρκιζας δεν ήταν μονάχα «τέκνο» της Μάχης της Αθήνας τον Δεκέμβρη του 1944. Αποτελέσει μια φυσικά συνέπεια δύο άλλων συμφωνιών που υπεγράφησαν με διαφορά τεσσάρων περίπου μηνών, της Συμφωνίας του Λιβάνου¹³⁸ και της Συμφωνίας της Καζέρτα.

Το κείμενο της Συμφωνίας της Βάρκιζας, το οποίο έθετε τέρμα τόσο στην εμφύλια σύρραξη των Δεκεμβριανών, όσο και στην ύπαρξη του ΕΛΑΣ, αποτέλεσε σταθμό στη σύγχρονη νεοελληνική ιστορία. Περιελάμβανε εννέα άρθρα¹³⁹, καθώς και

¹³¹ Για μια συγκριτική αποτίμηση βλ. Eudes, D., (1975), *Οι καπετάνιοι, ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1949*, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 337-346, καθώς και Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ε., (1996), «*Φωτιά και Τσεκούρι!, Ελλάδα, 1946-1949 και τα προηγούμενα*», Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, σελ. 165-169.

¹³² Εκπρόσωποι της οποίας ήταν κατά σειρά οι: Ιωάννης Σοφιανόπουλος (Υπουργός των Εξωτερικών), Περικλής Θ. Ράλλης (Υπουργός Εσωτερικών) και Ιωάννης Μακρόπουλος (Υπουργός Γεωργίας)

¹³³ Εκπρόσωποι της οποίας ήταν κατά σειρά: Γεώργιος Σιάντος (Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε), Δημήτριος Παρτσαλίδης (Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Α.Μ) και Ηλίας Τσιριμώκος (Γενικός Γραμματέας της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας –Ε.Λ.Δ)

¹³⁴ Όπως αναγράφεται στο πρακτικό της Συμφωνίας και ειδικότερα στη τρίτη παράγραφο

¹³⁵ Η οποία διεξήχθη από το πρωί της 3^{ης} Δεκεμβρίου και έληξε με την ανακωχή της 11^{ης} Ιανουαρίου του 1945.

¹³⁶ Νικολακόπουλος, Η., «*Μετά τα Δεκεμβριανά*», Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, (2003), Τόμος 8^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 199.

¹³⁷ Αλιβιζάτος, Ν.Κ., (1995), σελ. 156

¹³⁸ Βλ. ενότητα 3.2.

¹³⁹ Το πρώτο προέβλεπε τη δημιουργία μιας δημοκρατικής πολιτείας με πλήρεις ατομικές ελευθερίες, το δεύτερο την άρση του στρατιωτικού νόμου, το τρίτο την αμνήστευση των πολιτικών αδικημάτων που πραγματοποιήθηκαν μετά τις 3 Δεκεμβρίου 1944 (αλλά με την εξαίρεση των κοινών αδικημάτων), το τέταρτο την πλήρη απελευθέρωση των συλληφθέντων από τον ΕΛΑΣ, τον πέμπτο τη δημιουργία ενός νέου Εθνικού Στρατού, το έκτο την αποστράτευση του ΕΛΑΣ και τον πλήρη αφοπλισμό του, το έβδομο την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών, το όγδοο την αντίστοιχη εκκαθάριση σωμάτων ασφαλείας και, τέλος, το ένατο, τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό, και εκλογών με

το στρατιωτικό πρωτόκολλο αφοπλισμού και διάλυσης του ΕΛΑΣ. Για να οδηγηθούν οι δύο αντιπροσωπείες στην υιοθέτηση του παραπάνω κειμένου διεξήχθησαν διαπραγματεύσεις, όπου η κάθε πλευρά προέβαλε τις δικές της θέσεις σχετικά με τη ρύθμιση των ζητημάτων που ενσωματώθηκαν τελικά στο κείμενο της Συμφωνίας.

Οι θέσεις των δύο αντιπροσωπειών διατυπώθηκαν κατά τρόπο εναργή στις εισηγήσεις¹⁴⁰ αμφοτέρων των επικεφαλής των αντιπροσωπειών Ι. Σοφιανόπουλου και Γ. Σιάντου αντίστοιχα, επομένως παρουσιάζει ιστορικό ενδιαφέρον το ύφος και το λεξιλόγιο αυτών των εισηγήσεων, από τα οποία μπορούν να βγουν πολύ χρήσιμα συμπεράσματα, πέρα από τις προβλέψεις του κειμένου της συμφωνίας αυτού καθεαυτού.

Διαβάζοντας αρχικά κανείς την εισήγηση του Ι. Σοφιανόπουλου, θα αντιληφθεί αμέσως ότι η Μάχη της Αθήνας του 1944 χαρακτηρίστηκε ως *στάση*, πράγμα που σημαίνει ότι η το Ε.Α.Μ έδρασε κατά της επίσημης κυβέρνησης¹⁴¹ με σκοπό την ιδιοποίηση της εξουσίας. Μάλιστα ο εισηγητής της κυβερνητικής αντιπροσωπείας χαρακτήρισε ως *αδικαιολόγητο* το φόβο εκείνων που παρασύρθηκαν σε «στάση» για επάνοδο σε ανελεύθερο καθεστώς, γιατί σύμφωνα με κείνον και Αντιβασιλεία εγκαταστάθηκε και κυβέρνηση γνήσια δημοκρατική ανέλαβε την εξουσία¹⁴². Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει ο υπολογισμός του εισηγητή ότι η κυβέρνηση που εκπροσωπεί εκφράζει τη μεγάλη πλειοψηφία του Έθνους, ενώ το ΕΑΜ το χαρακτηρίζει ως «*στασιάσασαν μειονότητα*¹⁴³», υπολογισμός που συγχρονίζεται με

συμμετοχή διεθνών παρατηρητών. Βλ. και Αρχεία Γενικού Επιτελείου Στρατού, (2014), *Κατοχή και Αντίσταση 1941-1944*, Β' Μέρος, Τόμος 5^{ος}, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, σελ. 77-80.

¹⁴⁰ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τ., (1993), ό.π., σελ. 644-656. Βλ. επίσης Βενάρδου, Π., (2014), *Η Συμφωνία της Βάρκιζας*, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Αθήνα, σελ. 27 επ.

¹⁴¹ Της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, όπως εκείνη προβλέφθηκε από τη Συμφωνία του Λιβάνου. Βέβαια αυτή η κυβέρνηση είχε de facto χαρακτήρα (αναλυτικότερα παρακάτω) και ανακύπτει ζήτημα νομιμοποίησης της, από τη στιγμή που από τις 2 Δεκέμβρη του 1944 είχαμε παραίτηση των ΕΑΜικών υπουργών

¹⁴² Ως αντιβασιλέας διορίστηκε ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός στις αρχές του 1945, ενώ εκείνος διόρισε τη νέα Κυβέρνηση Πλαστήρα στις 3 Ιανουαρίου 1945, η οποία τελικά διαπραγματεύτηκε και υπέγραψε τη Συμφωνία της Βάρκιζας. Ο Αλιβιζάτος χαρακτηρίζει το διορισμό του Αρχιεπισκόπου ως Αντιβασιλεία αντισυνταγματικό, βλέπε περισσότερα Αλιβιζάτος, Ν.Κ., (1995), ό.π., σελ. 156, υποσημείωση 47.

¹⁴³ Βέβαια οι συσχετισμοί δυνάμεων ήταν σαφώς αντίστροφοι από τον ισχυρισμό του Σοφιανόπουλου, μιας και το ηθικό και πολιτικό βάρος του ΕΑΜ, με κύρια δύναμη το Κ.Κ.Ε ήταν πολύ μεγάλο, όπου μάλιστα ο ΕΛΑΣ ήταν και ο δεύτερος μεγαλύτερος εθελοντικός στρατός στην Ευρώπη, βλέπε περισσότερα για το συσχετισμό δυνάμεων κατά την Απελευθέρωση: Πιζάνια, Π., (2003), «*Το Φθινόπωρο του 1944: Πολιτικές Συγκρούσεις κατά την Απελευθέρωση*», στον Τόμο 8^ο της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σελ. 191-198

την πεποίθηση της κυβέρνησης της Αθήνας ότι τα Δεκεμβριανά δεν ήταν μια εμφύλια σύγκρουση, αλλά περισσότερο μια στάση της μειοψηφίας. Ο Ι. Σοφιανόπουλος θεωρεί ως «σπέρμα» του κακού, το οποίο μάλιστα έπρεπε να συντριβεί το κίνημα της Μέσης Ανατολής¹⁴⁴ που έλαβε χώρα τον Απρίλιο του 1944 και το οποίο δεν αντιμετωπίστηκε από τη Συμφωνία του Λιβάνου¹⁴⁵.

Τέλος η εισήγηση του εκπροσώπου της κυβερνητικής αντιπροσωπείας κλείνει με την έκκληση της κυβέρνησης για ανάγκη ενότητας του έθνους, ενώ διαβεβαιώνει ότι η κυβέρνηση Πλαστήρα δεν διακατέχεται από κανένα αίσθημα αδιαλλαξίας ή μισαλλοδοξίας¹⁴⁶, αλλά ότι αντιθέτως διαπνέεται από το αίσθημα της συμφιλίωσης και της συναδελφώσεως, θέτοντας όμως μια ασαφή προϋπόθεση, η οποία είναι ότι από δω και στο εξής δεν θα σημειωθεί καμία ρωγμή στην ηθική έννοια του κράτους¹⁴⁷.

Από την πλευρά του ο Γ. Σιάντος εκκινώντας την εισήγησή του, αναγνωρίζει, όχι μόνο την ανάγκη να επέλθει η συμφωνία όσο πιο γρήγορα γίνεται, αλλά και την οξύτητα που δυσκολεύει τη συνεννόηση των δύο πλευρών, οξύτητα που σύμφωνα με το Γενικό Γραμματέα του Κ.Κ.Ε οφείλεται στο κυβερνητικό μέτρο της έναρξης δικών για στάση σε έκτακτα στρατοδικεία την ημέρα που ξεκινούν οι διαπραγματεύσεις και πολύ πριν αρχίσουν οι δίκες των δοσιλόγων¹⁴⁸. Στη συνέχεια απορρίπτει το χαρακτηρισμό των Δεκεμβριανών εκ μέρους του Σοφιανόπουλου ως «στάση», αναφέροντας ότι τα γεγονότα της Αθήνας ήταν μια *«αναπόφευκτη λαϊκή προσπάθεια εναντίον έκδηλων πραξικοπηματικών ενεργειών»*. Κάνει όμως ένα βήμα πίσω και δηλώνει ότι δεν θέλει να συζητήσει σχετικά με το ποιος ευθύνεται για την εμφύλια σύγκρουση, παρά το γεγονός ότι έμμεσα αναγνωρίζει την ευθύνη στη *«ψύχωση της παλινόρθωσης»* και τον *«αφηνιασμό του αντιλαϊκού πάθους»*.

Ο ίδιος θέτει εν συνεχεία δύο όρους για να ειρηνεύσει η χώρα:

¹⁴⁴ Όπου το βασικό αίτημα του ελληνικού στρατού που εξεγέρθη εκεί ήταν η συνεννόηση της τότε κυβέρνησης του Καΐρου με την ΠΕΕΑ για τη συγκρότηση Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας

¹⁴⁵ Αν και στο άρθρο 1 της Συμφωνίας, όπως ειπώθηκε ανωτέρω, το Κίνημα της Μέσης Ανατολής χαρακτηρίζεται κι αυτό με τη σειρά του ως «στάση» και μάλιστα χαρακτηρίζεται και ως *«έγκλημα κατά της πατρίδος»*

¹⁴⁶ Βέβαια η μισαλλοδοξία του Πλαστήρα έναντι των κομμουνιστών είναι ο λόγος που οι Άγγλοι τον κόβουν από την αντιπροσωπεία της Βάρκιζας, αντικαθιστώντας τον από το Σοφιανόπουλο

¹⁴⁷ Η παραδοχή αυτή ουσιαστικά συνιστά μετατόπιση του κράτους από το δίκαιο και τη νομιμότητα, σε μια ασαφή και αόριστη έννοια που σχετίζεται με τη διασφάλιση μιας ηθικής ενότητας

¹⁴⁸ Αποτέλεσαν προφητεία τα λόγια αυτά του Σιάντου, αν αναλογιστεί κανείς τις δίκες παρωδία των δοσιλόγων, που διεξήχθησαν όλο το 1945

1. Τον κολασμό και την εκκαθάριση του φασιστικού παρελθόντος, προκειμένου να εμπεδωθεί το δημοκρατικό μέλλον και
2. Την προστασία των λαϊκών ελευθεριών και τη στέρεη διασφάλιση της ελεύθερης εκδήλωσης του λαϊκού φρονήματος¹⁴⁹.

Η εισήγηση του Γ. Σιάντου διαρθρώνεται από τις εγγυήσεις που ζητά η αντιπροσωπεία του ΕΑΜ, οι οποίες μάλιστα κατά δήλωση του ίδιου πρέπει να αποτελούν ενιαίο σύνολο. Οι εγγυήσεις αυτές αφορούν τις ένοπλες δυνάμεις¹⁵⁰, τα Σώματα Ασφαλείας¹⁵¹, την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού¹⁵², τις διώξεις¹⁵³, τον κολασμό των εγκλημάτων¹⁵⁴, την αντιπροσωπευτικότητα της κυβέρνησης και την άμεση διεξαγωγή δημοψηφίσματος και εκλογών¹⁵⁵.

Τελικά η Συμφωνία της Βάρκιζας όριζε τα ακόλουθα¹⁵⁶:

- Πλήρη αποκατάσταση δημοκρατικών ελευθεριών
- Αποστράτευση του ΕΛΑΣ και της πολιτοφυλακής και παράδοση του οπλισμού τους
- Συγκρότηση Εθνικού Στρατού
- Διενέργεια δημοψηφίσματος το 1945 και αμέσως εκλογές συντακτικής συνελεύσεως και
- Αμνηστία, αλλά όχι γενική που επιθυμούσε ο Σιάντος. Αμνηστεύονται ωστόσο τα Δεκεμβριανά, όχι όμως και τα κατοχικά αδικήματα, εξαιρούνται όμως «τα συναφή κοινά αδικήματα κατά της ζωής και της περιουσίας, «τα

---

¹⁴⁹ Όπως θα εξηγήσουμε στο οικείο κεφ. Περί νεκρού γράμματος της Συμφωνίας της Βάρκιζας, οι δύο προϋποθέσεις που έθεσε ο Γ. Σιάντος δυστυχώς δεν επαληθεύτηκαν

¹⁵⁰ Ναι μεν αποδέχεται την αποστράτευση του ΕΛΑΣ και την ανάγκη ύπαρξης Εθνικού Στρατού, αλλά θέτει ως προϋπόθεση η στελέχωσή του να είναι εθελοντική, με την παράλληλη εκκαθάρισή του από στελέχη δοσίλογα και φασιστικά

¹⁵¹ Ο Σιάντος στέκεται στον περίφημο λόγο της Απελευθέρωσης που έδωσε στην Αθήνα ο Γ. Παπανδρέου στις 18 Οκτ. 1944, όπου μίλησε για αυστηρότατη εκκαθάριση και ανασύναξη των σωμάτων ασφαλείας, δέσμευση που όπως εξέφρασε ο Γενικός Γραμματέας του Κ.Κ.Ε. δεν μπορούσε η σημερινή Κυβέρνηση να υποχωρήσει

¹⁵² Επισημαίνει ο Σιάντος ότι μετά τα Δεκεμβριανά υπάρχει αντίθετη τάση από την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών αριστερών και δημοκρατικών στοιχείων που ευνόησαν το «Κίνημα»

¹⁵³ Όπου ο Γ. Σιάντος δηλώνει ότι το θέμα των ομήρων έχει λήξει, μετά την απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΛΑΣ της 19/12/44 και 14/1/45, θέμα που θα χρησιμοποιήσει εκτενώς η αντιστασιακή προπαγάνδα στη συνέχεια

¹⁵⁴ Ο Γ. Σιάντος ζητά τη γενική κατάπαυση των διώξεων, άρα με άλλα λόγια ζητά γενική αμνηστία, ζητώντας από την κυβέρνηση να αντιμετωπίσει με πολλή προσοχή και τόλμη αυτό το ζήτημα, προκειμένου να μην γίνει επιζήμιο τόσο από πλευράς πολιτικής ελευθερίας, όσο και από την πλευρά ειρήνευσης της χώρας

¹⁵⁵ Ζητώντας να οριστούν στο πρακτικό της συμφωνίας οι σχετικές ημερομηνίες

¹⁵⁶ Richter, H., (1997), *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα. Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1946*, Εστία, Αθήνα, σελ. 78-102.

οποία δεν ήσαν απαραίτητως αναγκαία δια την επιτυχίαν του πολιτικού αδικήματος¹⁵⁷».

3.4.1: Η Συμφωνία της Βάρκιζας ως «νεκρό γράμμα»

3.4.1.α) Αφοπλισμός ΕΛΑΣ-Λευκή Τρομοκρατία

Την επομένη της υπογραφής της Συμφωνίας της Βάρκιζας, η πρώτη και άμεση συνέπεια της συμφωνίας ήταν ο ταχύτατος αφοπλισμός του ΕΛΑΣ, ο οποίος είχε υλοποιηθεί μέχρι τις 28 Φεβρουαρίου. Ωστόσο ο οπλισμός που τελικά παραδόθηκε, με βάση το Στρατιωτικό Πρωτόκολλο που συνόδευε τη συμφωνία, δεν αντιπροσώπευε το σύνολο του οπλισμού που διέθετε ο ΕΛΑΣ. Ένα σημαντικό τμήμα, το οποίο επαρκούσε για να εξοπλιστούν σύμφωνα με εκτιμήσεις έως και 20.000 άτομα αποκρύφτηκε από τα κατά τόπους στελέχη του Κ.Κ.Ε και η εκ των υστέρων ανακάλυψη ορισμένων απ' αυτά τα όπλα, τροφοδότησε τις μετέπειτα καταγγελίες για διπλή πολιτική του Κ.Κ.Ε¹⁵⁸.

Κατά το αμέσως επόμενο διάστημα, ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ επέτρεψε στην ανασυγκροτούμενη εθνοφυλακή και στα βρετανικά στρατεύματα να αποκτήσουν τον πλήρη έλεγχο της χώρας, δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες για να αρχίσει ένα εκτεταμένο κύμα διώξεων και επιθέσεων εναντίον των οπαδών του Ε.Α.Μ¹⁵⁹. Το κρισιμότερο όμως ζήτημα αφορούσε την παράλληλη εξάπλωση της λευκής τρομοκρατίας που ασκούσαν με την ανοχή (και συχνά τη σύμπραξη) της Εθνοφυλακής, διάφορες παραστρατιωτικές φιλοβασιλικές ομάδες¹⁶⁰. Η ανεξέλεγκτη δράση των ομάδων αυτών καθιστούσε απαγορευτική όχι μόνο την πολιτική παρουσία αλλά και την ίδια την ύπαρξη των οπαδών του Ε.Α.Μ, κυρίως στον αγροτικό χώρο, επιβάλλοντας δια της τρομοκρατίας μια παράλληλη (παρακρατική και φιλοβασιλική)

¹⁵⁷ Άρθρο 3 της Συμφωνίας, η ασάφεια του οποίου έδωσε πάτημα στην αντιαμική παράταξη για τις μετέπειτα διώξεις, ιδίως την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας από τον Φεβρουάριο του 1945 έως τις εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946. Περισσότερα στο οικείο κεφάλαιο

¹⁵⁸ Η οποία τελικά επικυρώθηκε στα μέσα Φεβρουαρίου του 1946, κατά τη 2^η Ολομέλεια, η οποία αποφάσισε την αποχή από τις εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946, ενώ παράλληλα συζητήθηκε το ενδεχόμενο μιας ένοπλης αναμέτρησης. Η σύνδεση των δύο επιλογών εκφράστηκε με την επίθεση των ανταρτών εναντίον τμήματος της Χωροφυλακής στο Λιτόχωρο Πιερίας, τη νύχτα της 30^{ης} προς την 31^η Μαρτίου 1946, επίθεση που αργότερα αναγορεύτηκε σε σημείο έναρξης του Εμφυλίου Πολέμου

¹⁵⁹ Παπανδρέου, Α., (2006), *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, Λιβάνης, Αθήνα, σελ. 82-89.

¹⁶⁰ Οι περισσότερες από τις οποίες είχαν μάλιστα συνεργαστεί με τις δυνάμεις κατοχής, ιδιαίτερα τον τελευταίο χρόνο πριν την Απελευθέρωση. Η πιο θλιβερά διάσημη από τις ομάδες αυτές ήταν η οργάνωση «Χ» με επικεφαλής το συνταγματάρχη Γρίβα. Βλ. και Κωστόπουλος, Τ., *Η Λευκή Τρομοκρατία*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, (2006), Τόμος 17., Δομή, σελ. 74-116.

παρουσία. Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσίασε το ΕΑΜ, κατά την περίοδο από τη συμφωνία της Βάρκιζας μέχρι τις εκλογές της 31.3.1946 σημειώθηκαν 1289 φόντοι (953 από τρομοκράτες, 250 από εθνοφύλακες, 82 από χωροφύλακες και 4 από Άγγλους), 6.671 τραυματισμοί, 31.632 βασανισμοί, 84.931 συλλήψεις, 18.767 λεηλασίες και καταστροφές, 677 καταστροφές γραφείων, 509 απόπειρες φόνων και 165 βιασμοί¹⁶¹. Όσο και αν θεωρηθούν υπερβολικά τα στοιχεία αυτά, εντούτοις υπογραμμίζουν χωρίς καμιά αμφιβολία το κλίμα της τρομοκρατίας που επικρατούσε στη μεταπολεμική Ελλάδα σε βάρος της Αριστεράς¹⁶². Την ίδια στιγμή ο αριθμός των δοσιλόγων που βρίσκονταν υπόδικοι ήταν εντυπωσιακά μικρός: έτσι τον Σεπτέμβριο του 1945 από τους 2.773 νόμιμα καταδικασμένους μόνον οι 279 ήταν πρώην συνεργάτες των κατακτητών και από τους 15.006 υποδίκους, μόνον οι 2.312 αντιμετώπιζαν την κατηγορία του δωσιλογισμού¹⁶³.

Εκτός από τη «λευκή τρομοκρατία», οι αποστρατευμένοι αντάρτες του Ε.Λ.Α.Σ, αλλά και απλά μέλη του Ε.Α.Μ βρέθηκαν αντιμέτωποι με κύμα δικαστικών διώξεων, οι οποίες βασίζονταν στην ασάφεια των ρυθμίσεων που περιείχε η Συμφωνία της Βάρκιζας, ως προς την έκταση και το περιεχόμενο της αμνηστίας¹⁶⁴. Οι διώξεις εναντίον της Αριστεράς συνδυάστηκαν επίσης με την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών και των σωμάτων ασφαλείας από όσους είχαν συμμετάσχει ενεργά¹⁶⁵ στην εαμική αντίσταση, ενώ αντίστοιχες επιλογές πρυτάνευσαν επίσης για την ανασυγκρότηση του στρατού με αποκλεισμό των αξιωματικών που είχαν προσχωρήσει στον ΕΛΑΣ, ενώ αντίθετα επανεντάχθηκαν οι περισσότεροι αξιωματικοί που είχαν υπηρετήσει στα Τάγματα Ασφαλείας¹⁶⁶. Στην πραγματικότητα, το κράτος που ανασυγκροτείτο αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποκτούσε

¹⁶¹ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 699, ο οποίος παραθέτει στοιχεία από την Μαύρη Βίβλο του ΕΑΜ

¹⁶² Mazower, M., (2003), *Μετά τον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σελ. 45 επ.

¹⁶³ Μαργαρίτης, Κ., (2000), *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Τόμος 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σελ. 105.

¹⁶⁴ Ήδη από το Μάρτιο του 1945, άρχισε ένα μεγάλο κύμα συλλήψεων, οι οποίες έφτασαν τις 10.000 τον Ιούλιο και τις 15.000 στα τέλη Σεπτεμβρίου, με προσηματικές κατά κανόνα καταγγελίες. Μάλιστα μέχρι το Δεκέμβριο του 1945 είχαν σχηματιστεί περίπου 80.000 δικογραφίες εναντίον μελών του Ε.Α.Μ, κυρίως για υποτιθέμενα κατοχικά αδικήματα

¹⁶⁵ Και όχι μόνο, περισσότερα βλέπε στο Παπαστράτη, Π., «*Η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών στην Ελλάδα τις παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου*», στο L. Baerentsen, Γ. Ιατρίδης, Ο. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, (1992), Ολκός, Αθήνα, σελ. 47-66.

¹⁶⁶ Ιδιαίτερη σημαντική ήταν εξάλλου η επιρροή που είχε ήδη αρχίσει να αποκτά στο πλαίσιο του στρατεύματος η συνωμοτική οργάνωση ΣΑΝ (Σύνδεσμος Αξιωματικών Νέων), η οποία σύντομα μετεξελίχθηκε στον ισχυρότατο ΙΔΕΑ (Ιερός Σύνδεσμος Ελλήνων Αξιωματικών). Ο ΙΔΕΑ με την συμβολή του Κ. Βεντήρη (ο οποίος είχε αναλάβει αρχηγός του Γενικού Επιτελείου), ο ανασυγκροτούμενος στρατός έτεινε να αυτονομηθεί από την πολιτική εξουσία και να μετατραπεί σε προνομιούχο εκφραστή όχι μόνο της αντιεαμικής συμμαχίας, αλλά και του φιλοβασιλικού μπλοκ

από πολύ νωρίς τα χαρακτηριστικά ενός κράτους αντικομμουνιστικού τύπου, που επέτρεπε την απάλειψη των προπολεμικών διαφορών σε κάθε επίπεδο με την έμφαση που έδινε στο διωγμό των κομμουνιστών.

3.4.1.β) Το πολιτειακό ζήτημα

Η αντικατάσταση της κυβέρνησης του Ν. Πλαστήρα από την κυβέρνηση του Π. Βούλγαρη αποτελούσε ένδειξη για τη σταθερή επιδίωξη της βρετανικής κυβέρνησης να διευκολύνει την επάνοδο στο θρόνο του Γεωργίου Β', αλλά και για το κρίσιμο ρόλο που επρόκειτο να διαδραματίσει το πολιτειακό ζήτημα ως προς ο γενικότερο θέμα της νέας κρατικής εξουσίας.

Μετά την κατάληψη της Ελλάδος από τα γερμανικά στρατεύματα, ο Γεώργιος Β', μαζί με την εξόριστη κυβέρνηση του Εμμ. Τσουδερού¹⁶⁷, εξακολουθούσε να αποτελεί τον επίσημο εκπρόσωπο του εμπόλεμου ελληνικού κράτους, διαθέτοντας την απεριόριστη υποστήριξη της Μεγάλης Βρετανίας. Όμως όλες οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας που δρούσαν στην Ελλάδα είχαν αμφισβητήσει την πολιτεία του Γεωργίου Β' και οι εκπρόσωποι των κυριότερων πολιτικών κομμάτων (μεταξύ των οποίων και η μεγαλύτερη μερίδα του Λαϊκού Κόμματος) είχαν, ήδη από το Μάρτιο του 1942 υπογράψει από κοινού Πρωτόκολλο¹⁶⁸. Την ύπαρξη πολιτειακού ζητήματος αναγκάστηκε να αποδεχθεί και ο ίδιος ο Γεώργιος Β' με δημόσια δήλωση¹⁶⁹ του στις 4 Ιουλίου 1943. Στη δήλωση του διατηρούσε επιφυλάξεις ως προς τη διαδικασία επίλυσής του (αναφερόταν στην εκλογή συντακτικής συνέλευσης, αρνούμενος έμμεσα τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος) και κυρίως διεκδικούσε το δικαίωμα

---

¹⁶⁷ Βλ. παραπάνω ενότητα 3.1.β)

¹⁶⁸ Σύμφωνα με το οποίο «η οριστική λύσις του πολιτειακού ζητήματος(...) θέλει επιδιωχθή δια προκηρύξεως δημοψηφίσματος, κατά το οποίο τα υπογραφόμενα κόμματα θα λάθουν ανεπιφύλακτον θέσιν υπέρ της Αβασιλεύτου Δημοκρατίας». Το εν λόγω πρακτικό (με τίτλο «Πρακτικό των Πολιτικών Ηγετών της Ελλάδας») υπεγράφη στις 30 Μαρτίου 1942 κατά σειρά από τους: Θ. Σοφούλη, Π. Ράλλη, Γ. Καφαντάρη, Γ. Παπανδρέου, Στ. Στεφανόπουλο, Γ. Χλωρό, Αλ. Μυλωνά, Ι. Σοφιανόπουλο και Π. Κανελλόπουλο, βλέπε και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τ., (1993), ό.π, σελ. 578-579

¹⁶⁹ «(...)θα κληθήτε να καθορίσετε δια λαϊκής και ελευθέρως ψήφου τους θεσμούς του οποίους πρέπει να αποκτήσει η Ελλάς», όπως δήλωσε ο Γεώργιος ο Β' στο λόγο του προς τους Έλληνες από τον ραδιοφωνικό σταθμό του Καΐρου στις 4 Ιουλίου του 1943. Για ολόκληρο το σώμα της δήλωσης βλέπε και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τ., (1993), ό.π, σελ. 581-582.

επιστροφής του στην Ελλάδα, αμέσως μετά την Απελευθέρωση, ζήτημα που παρέμενε σε εκκρεμότητα, τουλάχιστον τυπικά, μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1944¹⁷⁰.

Ανατρέχοντας στο άρθρο 9 της Συμφωνίας της Βάρκιζας, και ότι εκείνο προέβλεπε για την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος¹⁷¹, η προοπτική διεξαγωγής δημοψηφίσματος σε σύντομο χρονικό διάστημα λειτούργησε συσπειρωτικά για τον ετερόκλητο και πολυδιασπασμένο χώρο των φιλοβασιλικών δυνάμεων, ο οποίος όμως είχε ενισχυθεί σημαντικά ύστερα από τη δεκεμβριανή σύγκρουση. Έτσι ήδη από τα τέλη Φεβρουαρίου του 1945 αρχίζουν να συγκροτούνται σε διάφορες περιοχές της χώρας, σύνδεσμοι «εθνικοφρόνων¹⁷²», ενώ και σε πολιτικό επίπεδο είχαμε ανάλογες διεργασίες¹⁷³. Η ευρεία παράταξη των εθνικοφρόνων επεδίωκε την άμεση διεξαγωγή δημοψηφίσματος, αλλά οι συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα (δηλαδή η εκ των πραγμάτων κυριαρχία των φιλοβασιλικών και ακροδεξιών δυνάμεων), οδήγησαν στις αρχές Ιουνίου εκπροσώπους των κομμάτων του Κέντρου (Σοφούλης, Πλαστήρας, Καφαντάρης, Μυλωνάς και Τσουδερός) να εκφράσουν την επιθυμία τους να αντικατασταθεί η κυβέρνηση Βούλγαρη από μια πολιτική κυβέρνηση ευρύτερου συνασπισμού, επιθυμώντας παράλληλα την αντιστροφή της προβλεπόμενης από τη Συμφωνία της Βάρκιζας διαδοχής των δύο εκλογικών αναμετρήσεων (δημοψηφίσματος και εκλογών), γιατί θεωρούσαν ότι η διεξαγωγή

---

¹⁷⁰ Μόνο τότε, όταν η στρατιωτική ήττα της εαμικής αριστεράς φαινόταν προδιαγεγραμμένη, ο Γεώργιος ο Β΄ δέχθηκε, ύστερα από πιέσεις της βρετανικής κυβέρνησης, να ορίσει αντιβασιλέα των αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό (Νόμος 80 περί Αντιβασιλείας κατά την αποδημία του Βασιλέως, Φ.Ε.Κ Α΄ 40/31 Δεκεμβρίου 1944), δηλώνοντας ταυτόχρονα ότι δεν επρόκειτο να επιστρέψει στην Ελλάδα παρά μόνο κατόπιν «ελευθέρας και ειλικρινούς εκδηλώσεως της εθνικής βουλήσεως», βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τ., (1993), ό.π., σελ. 669

¹⁷¹ «το ταχύτερο δυνατόν, πάντως δε εντός του τρέχοντος έτους, θα διεξαχθεί εν πάση ελευθερία και γνησιότητα δημοψήφισμα, το οποίο θα τερματίσει οριστικώς το πολιτειακόν ζήτημα, υποτασσόμενων πάντων εις την απόφασιν του Λαού. Θα επακολουθήσουν δε ως τάχιστα και εκλογαί Συντακτικής Συνελεύσεως δια την κατάρτισιν του νέου Συντάγματος της Χώρας. Και αι οι δύο αντιπροσωπείαι συμφωνούν όπως, προς έλεγchon της γνησιότητας της εκφράσεως της Λαϊκής Θελήσεως, παρακληθούσιν αι Μεγάλαι Σύμμαχοι Δυνάμεις και αποστείλουν παρατηρητάς»

¹⁷² Καθιερώνοντας μ' αυτό τον τρόπο τη χρήση ενός όρου ο οποίος είχε ως σαφές συνδηλούμενο της έννοια της «βασίλοφροσύνης», διεκδικώντας ως αυτονόητη τη ταύτιση έθνους και στέμματος. Ο όρος «εθνικόφρονες» για τον προσδιορισμό ενός πολιτικού σχηματισμού είχε χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά από τον Δ. Γούναρη, στις παραμονές ακριβώς της πρώτης εκδήλωσης του Εθνικού Διασμού (αρχές του 1915), αλλά στη συνέχεια είχε περάσει σε δεύτερη μοίρα

¹⁷³ Αφού ενοποιήθηκαν και πάλι σε ενιαίο κομματικό φορέα οι αυτονομημένες, την περίοδο της Κατοχής, τάσεις και ομάδες του Λαϊκού Κόμματος, ενώ στις 18 Μαρτίου αποχώρησε η φιλοβασιλική μερίδα του Κόμματος των Φιλελευθέρων, συγκροτώντας το Κόμμα Εθνικών Φιλελευθέρων με αρχηγό το Στυλιανό Γονατά

δημοψηφίσματος υπό τις παρούσες συνθήκες θα οδηγούσε σε πραξικοπηματική παλινόρθωση της μοναρχίας¹⁷⁴.

Για την οριστική επίλυση του πολιτικού ζητήματος, χρειάστηκε να πραγματοποιηθεί επίσημη επίσκεψη του Δαμασκηνού στο Λονδίνο, στη διάρκεια της οποίας εκδόθηκε κοινή ανακοίνωση των Κυβερνήσεων της Μεγάλης Βρετανίας, των Η.Π.Α και της Γαλλίας (19.9.1945), στην οποία εξέφραζαν τη «στέρα πεποίθηση» ότι πρέπει να προταχθεί η διεξαγωγή εκλογών για Αναθεωρητική Βουλή¹⁷⁵ και να αναβληθεί για ευθετότερο χρόνο η διεξαγωγή δημοψηφίσματος¹⁷⁶. Την πρόταση των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, η οποία προέβλεπε ότι εντός του 1945 θα διεξάγονταν εκλογές¹⁷⁷, αποδέχθηκε η ελληνική κυβέρνηση, παρά την έντονη αντίδραση των φιλοβασιλικών δυνάμεων όσο και του ίδιου του Γεωργίου Β'.

Ούτε όμως η Συμφωνία του Λονδίνου όμως εφαρμόστηκε, λόγω της κυβερνητικής κρίσης¹⁷⁸ που κράτησε την επομένη της παραίτησης της κυβέρνησης Βούλγαρη, η οποία τελικά τερματίστηκε με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Θεμιστοκλή Σοφούλη στις 22 Νοεμβρίου και το σχηματισμό κυβέρνησης αποκλειστικά από κεντρώες δυνάμεις. Μάλιστα η τελική λύση για το πολιτειακό βασίστηκε σε μια νέα συμφωνία¹⁷⁹, η οποία προέβλεπε τη διενέργεια εκλογών το αργότερο έως τα τέλη Μάρτιου του 46' και την αναβολή του δημοψηφίσματος για το Μάρτιο του 1948.

---

¹⁷⁴ Τη θέση αυτή αποδέχθηκαν και τα κόμματα του Ε.Α.Μ αλλά την απέρριπταν απολύτως οι φιλοβασιλικές πολιτικές δυνάμεις

¹⁷⁵ Και όχι για Συντακτική, όπως προέβλεπε η Συμφωνία της Βάρκιζας

¹⁷⁶ Η ΕΣΣΔ πάντως διαχώρισε τη θέση της και ζήτησε την αλλαγή της κυβέρνησης, υποστηρίζοντας ότι οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα δεν επέτρεπαν τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών

¹⁷⁷ Πράγμα που δεν κατέστη δυνατόν, λόγω της κυβερνητικής κρίσης που ακολούθησε την παραίτηση της κυβέρνησης Βούλγαρη στις 8 Οκτωβρίου 1945, η οποία δύο ημέρες νωρίτερα είχε ανακοινώσει την προκήρυξη εκλογών για τις 20 Ιανουαρίου του 1946, ανακοίνωση που προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Κέντρου, απειλώντας με αποχή, λόγω της μη ολοκλήρωσης της διαδικασίας αναθεώρησης των εκλογικών καταλόγων, αλλά και της αποσαφήνισης του εκλογικού συστήματος που επρόκειτο να εφαρμοστεί

¹⁷⁸ Διήρκεσε ενάμιση μήνα, στη διάρκεια του οποίου ανέλαβε την πρωθυπουργία για δύο εβδομάδες ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός (από 17.11 έως 1.12.1945) και ακολούθως σχηματίστηκε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Π. Κανελλόπουλο, που κι αυτή με τη σειρά της όμως δεν επέζησε ούτε για τρεις εβδομάδες

¹⁷⁹ Στην οποία αμέσως αρνήθηκαν αμέσως να συναινέσουν οι φιλοβασιλικές δυνάμεις, με επικεφαλής το ενοποιημένο πλέον Λαϊκό Κόμμα, αποφασίζοντας παράλληλα να προσδώσουν πολιτειακό χαρακτήρα στις προσεχείς εκλογές, υποσχόμενες την επιτάχυνση διεξαγωγής του δημοψηφίσματος σε περίπτωση επικράτησής τους. Αντίθετα η συμφωνία του Νοεμβρίου επικροτούσε το Κέντρο, η οποία του επέτρεπε να κερδίσει χρόνο

3.4.2. Η Συμφωνία της Βάρκιζας ως «προσύνταγμα»

Αφορμή για συζήτηση αναφορικά με το νομικό χαρακτηρισμό της Συμφωνίας της Βάρκιζας αποτελεί αφενός το άρθρο 1 της Συμφωνίας, το οποίο αναφέρει: «*η Κυβέρνησις θα εξασφαλίση συμφώνως πρὸς τὸ Σύνταγμα και τας απανταχοῦ καθιερωμένας δημοκρατικὰς αρχάς, την ελευθέραν εκδήλωσιν των πολιτικῶν και κοινωνικῶν των πολιτῶν, καταργούσα πάντα τυχόν προηγούμενον ανελεύθερον καθεστῶς*»

Από το παραπάνω άρθρο προκύπτει το εξής ερώτημα: Για ποιο σύνταγμα κάνει λόγο το άρθρο 1 της Συμφωνίας; Για να απαντήσει κανείς, κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια σύντομη περιγραφή του συνταγματικού προβλήματος που υπήρχε την επαύριο της απελευθέρωσης, το οποίο τοποθετείται έχει τις ρίζες του τόσο στα χρόνια της κατοχής, όσο και στα προ της κατοχής περίοδο.

Μετά την κατάκτηση της χώρας από τον Άξονα, τρία διαφορετικά κέντρα εξουσίας διεκδίκησαν, όπως είδαμε ανωτέρω, τη συνέχεια του κράτους: οι κυβερνήσεις των δοσιλόγων στην κατεχόμενη Ελλάδα, οι εξόριστες βασιλικές κυβερνήσεις και, τέλος, οι δυνάμεις της Εθνικής Αντίστασης στις απελευθερωμένες περιοχές της χώρας.

Ενώπιον αυτού του τοπίου, ανέκυπτε το ερώτημα αν Κάιρο και ελεύθερη Ελλάδα θα κατόρθωναν να συνεννοηθούν πάνω στο τρόπο με τον οποίο θα αποκαθίστατο η νομιμότητα μετά την απελευθέρωση, λαμβάνοντας την ίδια ώρα υπόψη και τις συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο στην κατεχόμενη Ελλάδα. Απάντηση σ' αυτό το ερώτημα έδωσε η Συμφωνία του Λιβάνου, έστω και όχι τόσο σαφή¹⁸⁰, αλλά με συγκεκριμένο προσανατολισμό, αφού η Συμφωνία δεν ξεκαθάριζε το πότε θα επέστρεφε ο βασιλιάς, ούτε όμως και επικαλείτο πουθενά το Σύνταγμα του 1911. Αντίθετα όριζε ότι την εξουσία θα ασκούσε η κυβέρνηση εθνικής ενότητας που σχημάτισε στον Λίβανο ο Γ. Παπανδρέου, ως την διεξαγωγή εκλογών για την ανάδειξη συντακτικής συνέλευσης.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η κυβέρνηση που διαπραγματεύεται και υπογράφει τη Συμφωνία της Βάρκιζας, αρύει τη νομιμοποίησή της όχι από το ιστορικά ξεπερασμένο προπολεμικό Σύνταγμα του 1911, που η δικτατορία της 4ης Αυγούστου είχε κουρελιάσει, αλλά από την ευρύτατη αποδοχή της από όλες τις πολιτικές

¹⁸⁰ Όπου το πέμπτο κεφάλαιο της συμφωνίας όριζε ότι: «*Η εξασφάλισις κατά την προσεχή από κοινού μετά των συμμαχικῶν δυνάμεων απελευθέρωσιν της πατρίδος, της τάξεως και της ελευθερίας του Ελληνικού Λαού, εις τρόπο ὡστε απηλλαγμένος και υλικῆς και ψυχολογικῆς βίας, να αποφασίση κυρίαρχος και δια το πολίτευμα και δια το κοινωνικό καθεστῶς και δια την κυβέρνησιν της αρεσκείας του*».

δυνάμεις της χώρας, αποδοχή που εκφράστηκε με τον πλέον επίσημο τρόπο στο Σύμφωνο του Λιβάνου. Μάλιστα με την εγκατάσταση της στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1944, η κυβέρνηση εθνικής ενότητας ανέλαβε όλες τις εξουσίες και ειδικότερα τη νομοθετική, την οποία άσκησε με συντακτικές πράξεις¹⁸¹ και νόμους. Βέβαια η διάλυση της κυβέρνησης εθνικής ενότητας και η μάχη της Αθήνας, μετέβαλλαν έτι περαιτέρω την πολιτική ισορροπία της Συμφωνίας του Λιβάνου, άρα και τη νομιμοποιητική βάση της de facto κυβέρνησης των Αθηνών, δηλαδή το πνεύμα συμβιβασμού και συνεργασίας. Ωστόσο η Συμφωνία της Βάρκιζας προσέδιδε μια νέα νομιμοποιητική βάση της de facto κυβέρνησης, με το κύρος της να πηγάζει πλέον από το νέο συσχετισμό δυνάμεων και τη θέληση για εθνική συμφιλίωση που η Συμφωνία της Βάρκιζας εξάγγελλε πανηγυρικά¹⁸².

Τη στιγμή επομένως που υπογράφεται η Συμφωνία της Βάρκιζας, υπάρχει κενό συντάγματος, με την Κυβέρνηση της Αθήνας να ασκεί την εξουσία της μέσω μιας πληθώρας συντακτικών πράξεων. Το μόνο κείμενο που συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά ενός προσωρινού συντάγματος ήταν η Συμφωνία της Βάρκιζας κι αυτό όχι μόνο εξαιτίας της τυπικής της ισχύος, μιας και είχε «συνταγματοποιηθεί» με τη Συντακτική Πράξη 23 της 23^{ης} Μαρτίου του 1945¹⁸³, αλλά κυρίως εξαιτίας:

- Του περιεχομένου της, μιας και περιείχε διατάξεις εξ' ορισμού συνταγματικού χαρακτήρα
- Της πολιτικής της βάσης, αφού με εξαίρεση της συμφωνίας εκεχειρίας και αφοπλισμού, η συμφωνία της Βάρκιζας ήταν το μόνο επίσημο κείμενο γενικής αποδοχής που υιοθετήθηκε μετά τα Δεκεμβριανά
- Και της πολιτικής της σκοπιμότητας, δεδομένου ότι προέβλεπε τα διάφορα στάδια της διαδικασίας για την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας

Βέβαια όπως αποδείχτηκε στην μετά την υπογραφή της Βάρκιζας περίοδο, η συμφωνία αυτή επιβεβαίωσε τον χαρακτηρισμό «προσύνταγμα», μιας και οι

¹⁸¹ Οι συντακτικές πράξεις είναι νομοθετήματα αυξημένης τυπικής ισχύος-συνταγματικής περιωπής- που εκδίδονται από την εκτελεστική εξουσία την κυβέρνηση με τη σύμπραξη του αρχηγού του κράτους, η οποία ασκεί κατά τρόπο πρωτογενή και νομικά αδέσμευτο το σύνολο της κρατικής εξουσίας, Χ. Χρυσανθάκη, Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 12

¹⁸² Η μη ρητή αναφορά της λέξης «Σύνταγμα» στο κείμενο της συμφωνίας υποδηλώνει την επιθυμία των συμβαλλόμενων μερών να μην υποβάλουν την εξουσία τους στους συνταγματικούς κανόνες του Σ1864/1911, αλλά την θέλησή τους να γίνουν σεβαστές εκείνες οι διατάξεις του συντάγματος σχετικές με την εγγύηση των ελευθεριών, που από τα πράγματα μπορούσαν να εφαρμοστούν στη συγκεκριμένη συγκυρία

¹⁸³ Η συντακτική πράξη επικύρωσε τη Συμφωνία της Βάρκιζας, τιθέμενη αναδρομικά σε ισχύ από τις 12 Φεβρουαρίου 1945, ημερομηνία όπου υπεγράφη η εν λόγω συμφωνία, βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τ., (1993), ό.π., σελ. 644.

κρατούντες επιφύλαξαν στη συνέχεια τη «νεκρανάσταση» του Συντάγματος του 1864/1911, μέσω της χρησιμοποίησης ενός διπλού νομικού πλάσματος¹⁸⁴, ότι από τη μια πλευρά η ιστορία του ελληνικού κράτους είχε σταματήσει τη 4^η Αυγούστου του 1936 και από την άλλη το Σ1864/1911, όπως επαναφέρθηκε από τη δικτατορία Κονδύλη τον Οκτώβρη του 1935 δεν έπαψε να ισχύει ποτέ. Σύμμαχος σ' αυτή την προσπάθεια αποτέλεσε και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Μόνο χάρη σ' αυτό το διπλό νομικό πλάσμα, οι κυβερνήσεις της Αθήνας, που ήταν στην πραγματικότητα *de facto* κυβερνήσεις, μπορούσαν να εμφανίζονται ως φορείς της τυπικής και ουσιαστικής νομιμότητας, που τους ήταν απαραίτητη για να παραβιάζουν τις υποχρεώσεις που είχαν αναλάβει με τη Συνθήκη της Βάρκιζας, ακολουθώντας εκδικητική πολιτική απέναντι στην Αριστερά.

Στην προσπάθειά τους να φανούν νομότυπες και στο μέτρο του δυνατού, νόμιμες οι κυβερνήσεις που άσκησαν την εξουσία ως τις εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946, δηλαδή αρκετά προτού ξεσπάσει ο εμφύλιος πόλεμος, βρήκαν έναν απροσδόκητο σύμμαχο στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο, με σειρά αποφάσεων εξέδωσε το 1945 (13, 68, 97, 42, 423, 436, 536) απέρριψε τη θεωρία των *de facto* κυβερνήσεων (χρονολογικά πρώτη ήταν η ΣτΕ 13/1945), χαρακτηρίζοντας τις κυβερνήσεις ως νόμιμες.

Για να φτάσει στο συμπέρασμα αυτό, βασίστηκε σε μια προκαταρκτική υπόθεση και σε τρία τεκμήρια: στην προκαταρκτική υπόθεση ότι δήθεν το σύνταγμα του 1864/1911 ήταν σε ισχύ τουλάχιστον «τυπικά» και ότι οι κυβερνήσεις αυτές α) είχαν διοριστεί σύμφωνα με το «Σύνταγμα» από τον αρχηγό του κράτους, μόνο αρμόδιο να το πράξει, β) τα μέλη τους είχαν ορκιστεί να «υπακούουν» στο σύνταγμα και γ) είχαν δεσμευτεί πολιτικά να αποκαταστήσουν τη νομιμότητα, την ισονομία και το κράτος δίκαιου, και κατά συνέπεια ήταν νόμιμες¹⁸⁵.

Για τους παραπάνω λόγους, δεν είναι τυχαίο ότι οι εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946 δεν προκηρύχθηκαν για την ανάδειξη Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, όπως προβλεπόταν από τις Συμφωνίες του Λιβάνου και της Βάρκιζας, αλλά αναθεωρητικής Βουλής. Σύμφωνα με το διάταγμα της 19^{ης} Ιανουαρίου 1946, που υποτίθεται ότι είχε εκδοθεί σ' εφαρμογή του άρθρου 37 του συντάγματος, η νέα Βουλή μπορούσε να αναθεωρήσει το σύνολο των διατάξεων του «ισχύοντος» συντάγματος, εκτός από

¹⁸⁴ Αυτό το νομικό πλάσμα χρησιμοποιήθηκε από τις *de facto* κυβερνήσεις της Αθήνας για να παρακαμφθεί η συμφωνία της Βάρκιζας, παρουσιάζοντας εαυτούς ως φορείς της ουσιαστικής και τυπικής νομιμότητας

¹⁸⁵ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 160.

εκείνες που καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος· τη μορφή του πολιτεύματος θα καθόριζε άμεσα ο λαός με δημοψήφισμα το οποίο, όμως, σύμφωνα με ένα «σύμφωνο» που είχε επιβληθεί υπό την πίεση της κυβέρνησης του Λονδίνου, θα διεξαγόταν μετά τις εκλογές για την ανάδειξη της Βουλής και όχι πριν, όπως προέβλεπε ρητά η συμφωνία της Βάρκιζας.

Το διάταγμα της 19^{ης} Ιανουαρίου 1946 αντικατόπτριζε τις δύο βασικές αλλά και από τη φύση τους αντιφατικές επιδιώξεις του καθεστώτος της Αθήνας: από τη μια, ανέφερε ρητά το «ισχύον σύνταγμα» ως την πηγή εξουσίας της τότε κυβέρνησης και ως τη βάση της αναθεωρητικής διαδικασίας που θα επιχειρούσε η Βουλή· από την άλλη, απομακρυνόταν σημαντικά από την αναθεωρητική διαδικασία που προέβλεπε το άρθρο 108 του ίδιου συντάγματος. Με άλλα λόγια, αν η παλαιά συνταγματική τάξη γινόταν ρητά δεκτή, δεν αποτελούσε παρά μόνο ένα ασαφές και αόριστο όριο για τη συντακτική εξουσία της νέας Βουλής που, παρ' όλο τυπικά ονομαζόταν Αναθεωρητική –τέταρτη στη συνταγματική ιστορία του τόπου- ήταν στην ουσία μια Συντακτική Συνέλευση με εξουσίες που μπορούσε να αποφασίσει κυριαρχικά για το σύνολο των συνταγματικών προβλημάτων, εκτός από το πρόβλημα της μορφής του πολιτεύματος που θα καθοριζόταν με δημοψήφισμα.

Χάρη στο τέχνασμα αυτό, η κυβέρνηση του φιλελεύθερου Σοφούλη που βρισκόταν τότε στην εξουσία, πετύχαινε να καρπωθεί τα πλεονεκτήματα της αποκατάστασης της προπολεμικής συνταγματικής τάξης, χωρίς να επωμιστεί τα μειονεκτήματα του εγχειρήματός της: έχοντας μετατραπεί σε ζωντανή πραγματικότητα, το σύνταγμα του 1864/1911 δεν χρησίμευε έτσι παρά μόνο για να «νομιμοποιήσει» την κυβέρνηση που κατείχε την εξουσία, και όχι για να αποτελέσει φραγμό στην εξουσία της, ούτε και στην εξουσία της νέας Συνέλευσης.

3.5. Η Δ' Αναθεωρητική Βουλή και το μη έργο της

3.5.α) Εκλογές 31^{ης} Μαρτίου 1946-Δημοψήφισμα 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946

Τις εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946 τις διεξήγαγε κεντρικά κυβέρνηση υπό τον παλαίμαχο φιλελεύθερο ηγέτη Θ. Σοφούλη. Απ' αυτές απείχε το ΚΚΕ καθώς και τα μικρότερα κόμματα του κέντρου (όπως π.χ. το Προοδευτικό του Γ. Καφαντάρη) και

της αριστεράς (όπως το Σοσιαλιστικό Κόμμα –ΕΛΔ των Αλ. Σβώλου και Ηλ. Τσιριμώκου) που αυτό επηρέαζε¹⁸⁶.

Με την ένοπλη επίθεση σε σταθμό της χωροφυλακής του Λιτόχωρου Πιερίας στις 30 Μαρτίου 1946, ήταν φανερό ότι η χώρα οδηγείτο σε νέο Εμφύλιο¹⁸⁷. Κατά τους υπολογισμούς των διεθνών παρατηρητών, που είχαν παρακολουθήσει από κοντά την εκλογική διαδικασία, το ποσοστό της «πολιτικής» αποχής¹⁸⁸, δηλαδή της οφειλόμενης σε συνειδητή πολιτική επιλογή των εκλογέων, δεν ξεπερνούσε το 25% των ψήφων και οι νοθευμένες ψήφοι το 2%.

Με βάση αυτή την εκτίμηση, υπολογίζεται ότι το ΚΚΕ αν συμμετείχε στις εκλογές, θα πετύχαινε ένα ποσοστό της τάξεως του 20%-25% -όσο περίπου οι Γάλλοι και οι Ιταλοί κομμουνιστές στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές- αποτέλεσμα που, με το εκλογικό σύστημα της απλής αναλογικής το οποίο ίσχυσε στις εκλογές εκείνες, είναι βέβαιο ότι θα εξασφάλιζε στους Έλληνες κομμουνιστές άνετη κοινοβουλευτική εκπροσώπηση της τάξεως των 100 εδρών και, μέσω αυτής, δυνατότητα επηρεασμού των εξελίξεων και αποτροπή απόκτησης ισχυρής πλειοψηφίας εκ μέρους της μοναρχικής δεξιάς, όπως αυτή εκφραζόταν κυρίως από το Λαϊκό Κόμμα του Κ. Τσαλδάρη¹⁸⁹

Αντί αυτού, υπερτιμώντας τις δυνάμεις του στο εσωτερικό της χώρας και υποτιμώντας τον διεθνή συσχετισμό μετά τη Γιάλτα, ο Ν. Ζαχαριάδης παρέσυρε τους έλληνες κομμουνιστές στην πιο απερίσκεπτη ενέργεια της ιστορίας τους καταδικάζοντας με τον τρόπο αυτό χιλιάδες οπαδούς της σε εύκολη ταυτοποίηση και διωγμό-καθώς δεν είχαν σφραγισμένο το εκλογικό τους βιβλιάριο-αλλά και στην ίδια την πολιτική τους εξόντωση. Χαρακτηριστικό είναι και κατοπινό σημείωμα του Μήτσου Παρτσαλίδη, μέλος του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1950 ο Μήτσος Παρτσαλίδης, απευθυνόμενος προς τον Ζαχαριάδη:

¹⁸⁶ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 333

¹⁸⁷ Μαυρογορδάτος, Γ.Θ, (1984), «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946. Προσίομο του Εμφυλίου Πολέμου», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του 1940-1950: Ένα Έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 307-340. Βλ. επίσης Λυμπεράτος, Μ., (2006), *Στα Πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου: κοινωνική πόλωση, Αριστερά και Αστικός Κόσμος στη Μεταπολεμική Ελλάδα- Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.

¹⁸⁸ Νικολακόπουλος, Η., (2001), *Η καχεκτική δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα, σελ. 78. Από την πλευρά της η Συμμαχική Αποστολή για την Παρακολούθηση των Ελληνικών Εκλογών (Allied Mission to Observe the Greek Elections/AMFOGE) κατά τρόπο χειραγωγικό εκτίμησε το μέγεθος της πολιτικής αποχής στο θλιβερά διάσημο 9,3%. Άμεση απάντηση στην έκθεση της AMFOGE έδωσε το ΕΑΜ με το κείμενο «Αιδώς, Αργείοι» (και υπότιτλο: «Μια αντέκθεση για τους ξένους “παρατηρητές”»), που δημοσιεύτηκε στην Ελεύθερη Ελλάδα στις 16.4.1946, εκτιμώντας την πολιτική αποχή στο 50%, με βάση τον υπερδιογκωμένο αριθμό εγγεγραμμένων.

¹⁸⁹ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 704.

«Επέμεινα πολύ στην ανάγκη της συμμετοχής στις εκλογές.. Ανοιχτά η ΚΕ πρέπει να αναγνωρίσει το λάθος από τις εκλογές του 1946 και ιδιαίτερα ο σ. Ζαχαριάδης¹⁹⁰».

Νικήτρια των εκλογών αναδείχθηκε η Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων που, με κύρια συνιστώσα το (προπολεμικό) Λαϊκό Κόμμα, υπό την ηγεσία του Κων. Τσαλδάρη, ήταν ένας χαλαρός συνασπισμός κομμάτων της δεξιάς (έλαβε το 55,1% των ψήφων και 205 έδρες επί συνόλου 354). Τα δύο κόμματα του κέντρου, δηλαδή η Εθνική Πολιτική Ένωση των Σ. Βενιζέλου, Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλου, αφενός και το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Θ. Σοφούλη αφετέρου, έλαβαν 19,3% και 14,4% αντίστοιχα (με 68 και 48 έδρες). Τέλος τα μικρότερα κόμματα (με πρώτο το Εθνικόν του Ν. Ζέρβα) τις υπόλοιπες 33 έδρες. Έτσι, η σύνθεση της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής ήταν μονόπλευρη, δίχως να αντανάκλα τις βαθύτερες αλλαγές που είχαν συντελεσθεί στην ελληνική κοινωνία μετά το 1941, κάτι που δεν άργησε να φανεί και στο έργο της¹⁹¹.

Έτσι, αν και το προσπάθησε, η Βουλή της 31^{ης} Μαρτίου του 1946 δεν κατάφερε να αναθεωρήσει το παρωχημένο Σύνταγμα του 1911, που μόνο τυπικά ίσχυε τότε, ούτε, πολύ λιγότερο, να καταρτίσει νέο. Και τούτο, παρά το γεγονός ότι το πολιτειακό, με το 68% των έγκυρων ψήφων υπέρ του Γεωργίου Β' (στο αδιάβλητο, αλλά προσωπικό-με βάση το Δ' Ψήφισμα της 25^{ης} Ιουνίου 1946- δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1946¹⁹²) είχε κατ' ουσίαν επιλυθεί, και παρά το ότι η Βουλή εκείνη συγκρότησε δύο κοινοβουλευτικές επιτροπές για την αναθεώρηση του Συντάγματος, η πρώτη από τις οποίες, η 40μελής Επιτροπή του Β' Ψηφίσματος, κατάρτισε ένα πλήρες κατ' αρχήν σχέδιο νέου Συντάγματος.

Ειδικότερα για το σχέδιο Συντάγματος της 40μελούς Επιτροπής του Β' Ψηφίσματος της 12^{ης} Ιουνίου 1946, που έμεινε γνωστό ως σχέδιο του 1948, περιελάμβανε σημαντικές καινοτομίες, όπως, μεταξύ άλλων¹⁹³:

- Τη λειτουργία της Βουλής σε ολομέλεια και σε τμήματα

¹⁹⁰ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 251.

¹⁹¹ Βλ. Νικολακόπουλος, Η., (2012), ό.π., σελ. 97.

¹⁹² Όπου σε σύνολο 1.900.000 εγγεγραμμένων στους εκλογικούς καταλόγους, ψήφισαν οι 1.660.000, όπου υπέρ της επαναφοράς του Γεωργίου Β' τάχθηκε το 68,4% των ψηφοφόρων. Χαρακτηριστικό μάλιστα εκείνου του δημοψηφίσματος ήταν, όπως ελέχθη, ο προσωπικός του χαρακτήρας. Δηλαδή οι εκλογείς δεν ψήφισαν υπέρ ή κατά της επαναφοράς της βασιλείας, αλλά για την επιστροφή ή όχι στο θρόνο του έκπτωτου βασιλιά Γεωργίου Β'. Βλ. και Διαμαντόπουλος, Θ., (2011), *Το Δημοψήφισμα ως θεσμός και ως πολιτική πράξη: αυθεντική έκφραση ή ποδηγέτηση της λαϊκής κυριαρχίας;*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 41.

¹⁹³ Αλιβιζάτος, (2010), ό.π., σελ. 335.

- Την απαγόρευση ισχύος του εκλογικού νόμου στις αμέσως μετά τη ψήφιση του διεξαγόμενες εκλογές
- Τον περιορισμό των αναδρομικών και των ψευδοερμηνευτικών νόμων
- Τη δυνατότητα αναθεώρησης του Συντάγματος από μια και μόνο Βουλή (με πλειοψηφία των 2/3)
- Τη δυνατότητα εθνικοποίησης των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας ή «μονοπωλιακού ουσιαστικού χαρακτήρος» (με νόμο επίσης ψηφιζόμενο από τα 2/3 των βουλευτών)
- Τη ψήφο των γυναικών και
- Ανώτατο όριο προφυλάκισης

Το Σχέδιο Συντάγματος του 1948 ίσως τελικά να απορρίφθηκε από την ολομέλεια της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής, επειδή ήταν προοδευτικότερο απ' όσο μπορούσε να ανεχθεί η συντηρητική πλειοψηφία της. Όσο για την Επιτροπή του ΞΗ΄ Ψηφίσματος της 29^{ης} Ιουλίου 1949, είχε τη ρητή εντολή να χρησιμοποιήσει ως βάση των αναθεωρητέων προτάσεών της το «*ήδη ισχύον Σύνταγμα του 1911, το δε σχέδιον της Επιτροπής [Β΄ Ψηφίσματος] ληφθή υπόψιν ως τροπολογίαι επενεκτέαι εις τα οικεία αυτού άρθρα*». Τυπικά, παρά την επίσημη ονομασία της, η Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή ήταν κατ' ουσίαν Συντακτική¹⁹⁴, διότι είχε αναδειχθεί χωρίς –προφανώς– να τηρηθεί η περίπλοκη αναθεωρητική διαδικασία του άρθρου 108 του Σ. 1864/1911, δηλαδή δύο διαδοχικές ψηφοφορίες με πλειοψηφία των 2/3 στη Βουλή της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 –την Γ΄ Αναθεωρητική. Η τελευταία είχε διαλυθεί από τον Γεώργιο τον Β΄ και τον Μεταξά στις 4 Αυγούστου 1936 και δεν μπορούσε εύκολα να αναβιώσει μετά τον πόλεμο (κατά τα πρότυπα π.χ. της Βουλής των Λαζάρων το 1917) γιατί, στη δεκαετία που είχε προηγηθεί, ο πολιτικός χάρτης της χώρας είχε ανατραπεί πλήρως.

3.5.β) Άσκηση της εξουσίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου

Η άσκηση της εξουσίας κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, μοιραία επηρεάστηκε από τις περιστάσεις. Το ενδιαφέρον πάντως είναι πως, αντίθετα απ' ό,τι περίμενε κανείς, δεν επιβλήθηκε ανοιχτή δικτατορία για την αντιμετώπιση της κομμουνιστικής εξέγερσης («ανταρσίας») κατά την επίσημη ορολογία της εποχής).

¹⁹⁴ Για τη νομική φύση της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής καθώς και τους λόγους που εκείνη ήταν Συντακτική, βλ. και την εισήγηση του Κ. Καλλία στο Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 741-750.

Απεναντίας, υπό την πίεση των Αμερικανών, οι οποίοι με δόγμα Τρούμαν (12 Μαρτίου 1947), είχαν διαδεχθεί τους Βρετανούς στον ρόλο της (μοναδικής) «προστάτιδας» δύναμης, καταβλήθηκε συστηματική προσπάθεια, ακόμη και στις στιγμές της κορύφωσης των συγκρούσεων, να τηρηθούν τα προσχήματα της κοινοβουλευτικής νομιμότητας¹⁹⁵. Βεβαίως, πολιτικοί ήταν οι λόγοι που επέβαλλαν αυτή τη στάση, αφού είναι προφανές ότι η αντιμετώπιση του κομμουνισμού μέσω της επιβολής μιας φιλοδυτικής δικτατορίας θα χαλούσε την εικόνα που ήθελαν να προβάλλουν οι Αμερικανοί για τον ρόλο τους στον μεταπολεμικό κόσμο. Ότι δηλαδή ο αγώνας τους είναι η μάχη του «ελεύθερου κόσμου» κατά του «μπολσεβικισμού», της «ελευθερίας» κατά της «τυραννίας» και όχι μια τυχαία σύγκρουση συγκυριακά αντιτιθέμενων συμφερόντων, όπως είχε συμβεί στην Ευρώπη κατά το παρελθόν.

Στην μέριμνα ακριβώς αυτή οφείλεται η ανοιχτή υποστήριξη εκ μέρους των Η.Π.Α. της εισόδου των κομμάτων του κέντρου στην κυβέρνηση και της πρωθυπουργοποίησης του Θ. Σοφούλη το 1947, μολονότι ο Τσαλδάρης διέθετε άνετη πλειοψηφία στη Βουλή της 31^{ης} Μαρτίου 1946¹⁹⁶.

Εντούτοις, ο σεβασμός στα κοινοβουλευτικά προσχήματα κάθε άλλο παρά σήμαινε και σχολαστική τήρηση του Συντάγματος. Οι «παρεκβάσεις» που σημειώθηκαν ήταν πολλές και σε τρία επίπεδα: 1) την απορρόφηση της νομοθετικής λειτουργίας από την εκτελεστική εξουσία με τη συγκατάθεση της Βουλής, που λειτούργησε με μικρές συχνά διακοπές συνεχώς μετά τον Μάρτιο του 1946, 2) η θεσμοθετημένη ανάμειξη του συμμαχικού παράγοντα, 3) τη διεύρυνση της κατάστασης πολιορκίας και 4) τη τάση να θεσμοθετηθεί η αυτονομία των ενόπλων δυνάμεων απέναντι στην πολιτική εξουσία.

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου αναβίωσε καταρχάς η πρακτική της αυτόνομης κυβερνητικής νομοθεσίας, μέσω αναγκαστικών νόμων που εκδίδονταν χωρίς προηγούμενη εξουσιοδότηση. Τα νομοθετήματα εκδίδονταν συνήθως κατά τη διάρκεια της διακοπής των εργασιών της Βουλής, ίσχυαν από την έκδοσή τους και υποβάλλονταν εκ των υστέρων από τη Βουλή για κύρωση. Συνολικά, από το 1946 έως το 1951 εκδόθηκαν 536 αναγκαστικοί νόμοι, που κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων¹⁹⁷. Επρόκειτο, με άλλα λόγια, για μια εξόφθαλμα αντισυνταγματική πρακτική, την οποία δεν δικαιολογούσαν πάντοτε οι περιστάσεις της εποχής. Την

¹⁹⁵ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 706-707. Βλ. επίσης Παπανδρέου, Α., (2006), ό.π., σελ. 98 επ.

¹⁹⁶ Βλ. Ποταμιάνος, Ν., «Οι κυβερνήσεις του Εμφυλίου: Ένα νέο πολιτικό σύστημα διαμορφώνεται», στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τόμος 7^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 221-230.

¹⁹⁷ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 173

πρακτική αυτή θέλησε να περιορίσει, ήδη από το 1945, το Συμβούλιο της Επικρατείας, εκδίδοντας σειρά αποφάσεων με τις οποίες έκρινε ότι ναι μεν οι έκτακτες συνθήκες της περιόδου μπορούν να δικαιολογήσουν όλως κατ' εξαίρεση την παράκαμψη της Βουλής από την εκτελεστική εξουσία, πλην όμως όχι έως το σημείο να παραβιάσει η τελευταία τα ακρότατα όρια της νομιμότητας, δηλαδή τις οργανικές βάσεις του πολιτεύματος. Με άλλα λόγια, το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο επιφυλασσόταν να ελέγξει τη συνδρομή των όρων ανάγκης και να ακυρώσει διοικητικές πράξεις που είχαν εκδοθεί, χωρίς να συντρέχουν πραγματικά επείγοντες λόγοι. Στην ουσία, δηλαδή σε εφαρμογή της αρχής του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια –αρχής που είχε γίνει δεκτή στην Ελλάδα ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα- το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο αναγνώριζε στον εαυτό του το δικαίωμα να ελέγχει την πραγματική συνδρομή των εκτάκτων περιστάσεων, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, και ο έλεγχός του έπρεπε να εξετάζει κάθε φορά τον επιδιωκόμενο από την εκτελεστική εξουσία σκοπό, σε συνάρτηση προς τη συγκεκριμένη ανάγκη¹⁹⁸.

Από τη σχετική νομολογία (ιδίως ΣτΕ 13/1945, 1110-13/1946), ξεχωριστή σημασία απέκτησε εκ των υστέρων η ΣτΕ 1041/1949, με την οποία το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι δεν συνέτρεχε καμία ανάγκη για τη ρύθμιση με αναγκαστικό νόμο του επίμαχου ζητήματος των αγοραπωλησιών ακινήτων επί κατοχής, έκρινε έτσι αντισυνταγματικό τον σχετικό Α.Ν. 1323/1949. Απεναντίας ο Άρειος Πάγος, συνεπής προς την παλαιότερη νομολογία του ότι η συνδρομή των όρων της ανάγκης δεν αίρεται δικαστικώς, έκρινε σύμφωνο προς το Σύνταγμα τον ως άνω νόμο (ΑΠ 334/1950). Αξίζει να σημειωθεί ότι η απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας προκάλεσε τεράστια σύγχυση στον κυβερνητικό συνασπισμό, καθώς έθετε υπό αμφισβήτηση την ισχύ πολλών δεκάδων νομοθετικών πράξεων της εκτελεστικής εξουσίας που δεν είχαν υποβληθεί ποτέ στη Βουλή για επικύρωση. Για να αποτρέψει το ανεπανόρθωτο, η κυβέρνηση Θ. Σοφούλη υπέβαλλε στην Αναθεωρητική Βουλή, στις 3 Ιουνίου 1949, σχέδιο ψηφίσματος με το οποίο επικυρώνονταν συνολικά 286 ψηφίσματα, αναγκαστικοί νόμοι και νομοθετικά διατάγματα που είχε εκδώσει η εκτελεστική εξουσία από την 1^η Απριλίου 1946, με ή χωρίς προηγούμενη έγκριση των κοινοβουλευτικών επιτροπών εξουσιοδότησης, και που ως τότε δεν είχαν επικυρωθεί από τη Βουλή. Εντέλει η Βουλή ψήφισε το περίφημο ΕΖ΄ Ψήφισμα της

¹⁹⁸ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 178.

14/19¹⁹⁵ Ιουλίου 1949, το οποίο χαρακτήριζε ως εξ' υπαρχής έγκυρες τις πράξεις αυτές και, επιπλέον, εξουσιοδοτούσε την εκτελεστική εξουσία να τις καταργεί ή να τις τροποποιεί –εκτός από τα ψηφίσματα- μετά από σύμφωνη γνώμη μιας κοινοβουλευτικής επιτροπής που συγκροτήθηκε για το σκοπό αυτό¹⁹⁹.

Στα ανωτέρω πρέπει να προσθέσει κανείς και την αναβίωση μιας άλλης αντισυνταγματικής πρακτικής: τη συστηματική παροχή ευρύτατων εξουσιοδοτήσεων προς την εκτελεστική εξουσία να νομοθετεί επί παντός επιστητού, με νομοθετικά διατάγματα (συνήθως έπειτα από απλή γνώμη της λεγόμενης «επιτροπής εξουσιοδοτήσεως» της Βουλής, που συγκροτούνταν επί τούτω). Αντιλαμβάνεται συνεπώς κανείς ότι ο παραγκωνισμός της Βουλής από το νομοθετικό έργο- δηλαδή από ένα πεδίο που εξορισμού της άνηκε- ήταν τόσο εκτεταμένος, που δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από τις περιστάσεις της εποχής.

Η αναστολή των κυριότερων συνταγματικών εγγυήσεων των ατομικών δικαιωμάτων την επαύριο της Μάχης της Αθήνας παρέτεινε επ' αόριστο –ως τη ψήφιση του νέου συντάγματος- το εξαιρετικά περιοριστικό καθεστώς των ελευθεριών, αν όχι και την ίδια την κατάσταση πολιορκίας.

Επιπλέον, ο όρος της ΙΕ' Συντακτικής Πράξης της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1945 (που εξουσιοδοτούσε την εκτελεστική εξουσία να αναστέλλει με διάταγμα την εφαρμογή των άρθρων 5,6,10,11,12,14,20 και 45 του συντάγματος του 1864/1911 σε ολόκληρη την επικράτεια ή σε ορισμένες μόνο περιοχές για λόγους εσωτερικής ασφαλείας) που απαιτούσε επικύρωσή της από τη Βουλή –πράγμα άλλωστε που δεν έγινε ποτέ- δεν μείωνε καθόλου τη σημασία ενός πρόσθετου γεγονότος τεράστιας σημασίας, της υπαγωγής δηλαδή στη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης του δικαιώματος αναστολής των δημόσιων ελευθεριών και της κήρυξης, έστω και κατά έμμεσο τρόπο, του στρατιωτικού νόμου²⁰⁰.

Κάτω απ' αυτές ακριβώς τις συνθήκες, η «διευρυμένη» κατάσταση πολιορκίας, μετά από μια μακρά αντισυνταγματική σταδιοδρομία στο μεσοπόλεμο, θεσμοθετήθηκε και πάλι, μετά την πρώτη στρατιωτική ήττα της Αριστεράς, διαθέτοντας όμως αυτή τη φορά μια συναίνεση εκβιασμένη μεν αλλά ωστόσο γενική, αφού τη Συμφωνία της Βάρκιζας, που ήταν η πηγή της νέας ρύθμισης, την είχαν υπογράψει εκπρόσωποι όλου ουσιαστικού του πολιτικού φάσματος της χώρας.

¹⁹⁹ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 179.

²⁰⁰ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 643-644.

Έτσι, μετά την εκλογή της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής και δεδομένης της διατήρησης σε ισχύ της ΙΕ' Συντακτικής Πράξης, συνυπήρχαν δύο παράλληλες διαδικασίες για την κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας: η πρώτη, εκείνη που προβλεπόταν από αυτήν ακριβώς τη συντακτική πράξη, έθετε στη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης την αναστολή των ελευθεριών· η δεύτερη ήταν εκείνη που προβλεπόταν από το άρθρο 91 του συντάγματος 1864/1911, που είχε εν τω μεταξύ επαναφερθεί σε ισχύ, άρθρο που αναγνώριζε αποφασιστικό ρόλο στη Βουλή, τόσο για την κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας –αποκλειστικά για λόγους εξωτερικής ασφαλείας- όσο και για τον έλεγχο της διοίκησης κατά τη διάρκεια της εφαρμογής της.

Στις δύο αυτές διαδικασίες, η Αναθεωρητική Βουλή έσπευσε να προσθέσει και μια τρίτη: με ψήφισμα (το περίφημο Γ') που υιοθέτησε στις 18 Ιουνίου 1946, εξουσιοδοτούσε τη διοίκηση να θέτει σε εφαρμογή ή να αναστέλλει με διάταγμα, μια σειρά από «έκτακτα μέτρα» που θέσπιζε το ίδιο ψήφισμα, όπως ήταν η ίδρυση εκτάκτων στρατοδικείων για την εκδίκαση αδικημάτων «στρεφόμενων κατά της Ασφαλείας του Κράτους, της Δημοσίας Τάξεως και Ειρήνης», η ενίσχυση των εξουσιών των αστυνομικών αρχών στο πεδίο της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, κτλ, χωρίς να χρειάζεται προηγούμενη σχετική απόφαση της Βουλής²⁰¹

Η επιβολή των εκτάκτων μέτρων που προέβλεπε το Γ' Ψήφισμα υπαγόταν στην αποκλειστική δικαιοδοσία της εκτελεστικής εξουσίας που καλούνταν να αποφασίζει χωρίς να συμβουλευτεί, έστω και εκ των υστέρων, την Αντιπροσωπευτική Συνέλευση, η οποία για άλλη μια φορά, στερούνταν το δικαίωμα να ελέγχει σε περίπτωση έκτακτων περιστάσεων. Μάλιστα είναι ενδεικτικό ότι ακόμη και πριν δημοσιευτεί το ψήφισμα αυτό στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, στις 26 Ιουνίου 1946, το άρθρο 9, που εξουσιοδοτούσε τον υπουργό Δημοσίας Τάξεως να επιτρέψει με διάταγμα στην αστυνομική αρχή να πραγματοποιεί έρευνες, ακόμα και κατά τις νυχτερινές ώρες, ή να απαγορεύει κάθε κυκλοφορία μετά τη δύση του ηλίου, είχε τεθεί σε εφαρμογή στα περισσότερα βόρεια διαμερίσματα της χώρας²⁰². Επίσης έκτακτα στρατοδικεία είχαν ιδρυθεί με διάταγμα από τις 20 Ιουνίου 1946²⁰³

²⁰¹ Άρθρο 11 Γ' Ψηφίσματος. Για το τι προέβλεπε το Γ' Ψήφισμα βλ. αναλυτικότερα παρακάτω στην ενότητα «Η ποινική καταστολή του ΚΚΕ».

²⁰² Άρθρο 9 παρ. 3. «Το παρόν άρθρον τίθεται εν ισχυί ή αναστέλλεται εν όλω ή εν μέρει καθ' όλην την Επικράτειαν ή τμήμα αυτής δια Β. Διαταγμάτων εκδιδομένων υπό του Υπουργού Δημοσίας Τάξεως», βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 697.

²⁰³ Το Γ' Ψήφισμα ανεστάλη στο σύνολό του για μια σύντομη περίοδο ενόψει της διενέργειας του δημοψηφίσματος για την επάνοδο του βασιλιά -διάταγμα της 24ης Αυγούστου 1946- και ύστερα ξανατέθηκε σε ισχύ σε ολόκληρη τη χώρα στις 9 Σεπτεμβρίου 1946, για μια περίοδο που έμελλε να

Ένα άλλο πεδίο στο οποίο οι πρακτικές της περιόδου του Εμφυλίου άφησαν βαθιά σημάδια ήταν η επίσημη συμμετοχή του συμμαχικού παράγοντα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, όχι μόνο στα στρατιωτικά ζητήματα αλλά και σ' ένα ευρύτατο κύκλο θεμάτων, άσχετων κατ' αρχήν με τον Εμφύλιο, όπως για παράδειγμα²⁰⁴:

- Η πανίσχυρη νομισματική επιτροπή, η οποία αποφάσιζε, μεταξύ άλλων, και για την έκδοση και κοπή του νομίσματος, ενώ συμμετείχαν με δικαίωμα βέτο εκπρόσωποι τόσο της βρετανικής όσο και της αμερικανικής αποστολής (Α.Ν. 971/1946)
- Στο ΙΚΑ διοριζόταν διοικητής Αμερικανός υπήκοος, με αρμοδιότητα, μεταξύ άλλων, να αποφασίζει μόνος για ζητήματα προσωπικού (Α.Ν. 852/1948)
- Το ίδιο προβλεπόταν και για τον επικεφαλής της διεύθυνσης Εξωτερικού Εμπορίου του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (Ν.Δ. 480/1947)
- Ελληνοαμερικανική συμφωνία προέβλεπε ότι στο βμελές διοικητικό συμβούλιο του ιδρυόμενου τότε ραδιοφωνικού σταθμού Θεσσαλονίκης, θα μετείχαν 3 Έλληνες και 3 Αμερικανοί πολίτες και ότι για τη λήψη απόφασης χρειαζόνταν απαραιτήτως τέσσερις θετικές ψήφοι (Ν.Δ. 1191/1949)

Τέλος, μια ακόμη θεσμική μεταβολή κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου έμελλε να αποβεί μοιραία για τη μεταπολεμική συνταγματική εξέλιξη της χώρας. Πρόκειται για τη βαθμιαία αυτονόμηση των ενόπλων δυνάμεων από την πολιτική εξουσία που σημειώθηκε μετά την Απελευθέρωση και τουλάχιστον στην αρχή ήταν απόρροια της έντονης ανάμιξης του συμμαχικού παράγοντα στην ανασυγκρότηση και των τριών κλάδων.

Σε σχέση όμως με την προγενέστερη περίοδο, η τάση αυτή ήταν σε πολλά σημεία διαφορετική και οπωσδήποτε ισχυρότερη, για δύο ουσιαστικούς λόγους: σημειώθηκε σε μεγάλο βαθμό, στο επίπεδο των θεσμών, πράγμα που είχε μακροχρόνιες επιπτώσεις οι οποίες ξεπερνούσαν κατά πολύ τη συγκεκριμένη συγκυρία του εμφυλίου πολέμου· σημειώθηκε ακόμη, σε όφελος ενός στρατού που, από τη σύνθεση, την οργάνωση και τις επιδιώξεις του, δεν είχε τίποτε το κοινό με το στρατό της προηγούμενης περιόδου, καθώς είχε πάψει να αντικατοπτρίζει τις διαιρέσεις της πολιτικής κοινωνίας, για να αποτελέσει ένα σύνολο σχεδόν ομοιογενές και συμπαγές, που τον εξώθησε να διεκδικήσει έναν αυτόνομο πολιτικό ρόλο.

παραταθεί ως τον Ιανουάριο του 1950 -διάταγμα της 17ης Ιανουαρίου 1950- και για ορισμένες από τις διατάξεις του, ως το 1952.

²⁰⁴ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 338

Έτσι, η βρετανική στρατιωτική αποστολή και, μετά το δόγμα Τρούμαν, η αμερικανική, δεν περιορίστηκαν σε ζητήματα εκπαίδευσης και εξοπλισμού, όπως τουλάχιστον στην αρχή προβλεπόταν, αλλά είχαν λόγο και σε καθαρά διοικητικά ζητήματα (προαγωγές, μεταθέσεις και τοποθετήσεις αξιωματικών), καθώς εκπρόσωπός τους συμμετείχε (τυπικά μεν χωρίς ψήφο, αλλά ουσιαστικά με βέτο) στο Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Άμυνας (ΑΣΕΑ) καθώς και τα Ανώτατα Συμβούλια των τριών κλάδων. Η τάση αυτή κορυφώθηκε με τον διορισμό του Αλ. Παπάγου ως αρχιστρατήγου, τον Ιανουάριο του 1949. Για να αναλάβει τη θέση αυτή, ο στρατηγός είχε ως όρο την κατάργηση του ΑΣΕΑ, το οποίο είχε συσταθεί το 1945 ως μόνιμο κυβερνητικό όργανο για τη χάραξη αμυντικής πολιτικής, υπό την προεδρία του πρωθυπουργού.

Με τον αναγκαστικό νόμο 822 που εκδόθηκε στις 20 Ιανουαρίου 1949, ο Παπάγος θα ασκούσε τα καθήκοντά του όσο θα παρέμενε σε ισχύ το Γ΄ Ψήφισμα. Το άρθρο 2 του νόμου αυτού όριζε, ειδικότερα, ότι ο Παπάγος θα είχε το δικαίωμα, χωρίς να απαιτείται προηγούμενη έγκριση ή γνώση της κυβέρνησης ή οποιουδήποτε άλλου οργάνου, να αποφασίζει για τις επιχειρήσεις που θα αναλάμβανε ο στρατός, για τη σύνθεση του, τη δημιουργία ή τη διάλυση μονάδων, για την επαναφορά στην ενεργό υπηρεσία αποστρατευμένων αξιωματικών, οι δε αποφάσεις του θα ήταν υποχρεωτικές για τους αρμόδιους υπουργούς. Ταυτόχρονα το ΑΣΕΑ καταργούνταν και στη θέση του ιδρύονταν, λίγες μέρες αργότερα, με τον αναγκαστικό νόμο 884 της 27^{ης} Ιανουαρίου 1949, ένα «Πολεμικό Συμβούλιο», οι αρμοδιότητες του οποίου, ενόψει των εκτεταμένων προσωπικών εξουσιών του αρχιστρατήγου, ήταν στην πραγματικότητα εικονικές²⁰⁵. Ο Αλ. Παπάγος εμφανιζόταν ως ιδανικός «συμφιλιοτής»: ως ανεξέλεγκτος αρχιστράτηγος στην αρχή, ως ηγέτης της Δεξιάς και πρωθυπουργός αργότερα, κατόρθωσε να συγκρατήσει τους οπαδούς μιας δικτατορικής λύσης, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα την κυριαρχία της Δεξιάς με ένα σχετικό σεβασμό προς τους κοινοβουλευτικούς κανόνες

Στις 30 Μαΐου 1951 όμως ανακοινώθηκε ότι ο Αλ. Παπάγος θα εγκατέλειπε την αρχιστρατηγία για να πολιτευθεί²⁰⁶. Αντιδρώντας στην αποχώρηση του στρατάρχη, ένας σκληρός πυρήνας ακροδεξιών αξιωματικών, που ήταν οργανωμένοι σε μια

²⁰⁵ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 199.

²⁰⁶ Προσηματικά, τόσο από τον πρωθυπουργό Σ. Βενιζέλο, όσο και από τον Βασιλιά Παύλο προβλήθηκε ως λόγος παραίτησης η κλονισμένη υγεία του στρατάρχη. Βλ. Λιναρδάτος, Σ., (1977), «Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, 1949-1952», Τομ. Α΄, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ.σελ. 264

συνωμοτική οργάνωση, τον γνωστό ΙΔΕΑ²⁰⁷, αντέδρασε και αποπειράθηκε να καταλάβει την εξουσία²⁰⁸. Ο Αλ. Παπάγος παρενέβη τότε ο ίδιος και το επιχείρημα απέτυχε.

Την επαύριο του κινήματος του ΙΔΕΑ, το μεσημέρι της Πέμπτης 31 Μαΐου και σε έκτακτη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου εγκρίθηκε αναγκαστικός νόμος με τον οποίο την αρχιστρατηγία ανέλαμβανε ο βασιλιάς, ταυτόχρονα όμως πολλές από τις αρμοδιότητές του αρχιστρατήγου μεταβιβάζονταν στον αρχηγό του ΓΕΕΘΑ, όπως η παράσταση στο Υπουργικό Συμβούλιο, οι αρμοδιότητες για απονομή ηθικών αμοιβών και αναστολή ποινών που επέβαλλαν τα στρατοδικεία, ενώ από εδώ και στο εξής τα ανώτατα συμβούλια είχαν την αρμοδιότητα για μεταθέσεις, τοποθετήσεις και προαγωγές²⁰⁹. Όμως, τα χρόνια που ακολούθησαν ο στρατός δεν επρόκειτο πλέον να επιστρέψει στους στρατώνες, μιας και μετά την αμνήστευση των κινηματιών του ΙΔΕΑ από την κυβέρνηση Πλαστήρα και ιδιαίτερα με την άνοδο του Παπάγου στην εξουσία, επανήλθαν στην ενεργό υπηρεσία οι αξιωματικοί που είχαν αποστρατευθεί, καταλαμβάνοντας ζωτικής σημασίας θέσεις. Οι μετέπειτα εκκαθαρίσεις, με μαζικές αποστρατείες, στις ένοπλες δυνάμεις από τον Παπάγο, οδήγησαν τελικά στον έλεγχο του στρατού από τον ΙΔΕΑ²¹⁰.

3.6. Η υιοθέτηση των «εκτάκτων μέτρων»

Ωστόσο, η έναρξη του Εμφυλίου, τον Μάρτιο του 1946, προκάλεσε τη λήψη νέων μέτρων. Σε θεσμικό επίπεδο, και πιο συγκεκριμένα στο πεδίο των ελευθεριών, οι κυβερνήσεις της Αθήνας, χωρίς να καταφύγουν σε ανοικτή δικτατορία, η οποία υπήρχε ο κίνδυνος να υπονομεύσει την εικόνα τους ως αγωνιζομένων για τον θρίαμβο των αρχών του «ελεύθερου κόσμου», οι κρατούντες έθεσαν σε εφαρμογή, καθ' υπόδειξη των συμμάχων τους Βρετανών στην αρχή και Αμερικανών μετά το 1947, ένα νομοθετικό οπλοστάσιο καταστολής πρωτοφανούς έκτασης και πολυπλοκότητας, η σημασία του οποίου δεν έγκειται τόσο στην εφαρμογή του κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου όσο στο γεγονός ότι, διαμέσου μιας συνταγματικά

²⁰⁷ Ιερό Δεσμό Ελλήνων Αξιωματικών, που δημιουργήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 1944 ως συνέχεια του ΣΑΝ –Συνδέσμου Αξιωματικών Νέων- που ιδρύθηκε στην Μέση Ανατολή, όπου ήδη από το 1947 είχε αρχίσει να παρεμβαίνει ανοιχτά στην πολιτική ζωή, με τελικό σκοπό του συνδέσμου, την επιβολή δικτατορίας από τον ΙΔΕΑ. Βλ. και Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 50-51.

²⁰⁸ Αναλυτικά για την εξέλιξη του κινήματος βλ. και Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 267-278

²⁰⁹ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 279.

²¹⁰ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 737

διφορούμενης νομικής κατασκευής, διατηρήθηκε σχεδόν αναλλοίωτο και μετά τις εντάσεις της δεκαετίας του 1940, για να συνεχίσει να εφαρμόζεται για πολλά χρόνια αδιάλειπτα.

Το νομοθετικό οπλοστάσιο που ονομάστηκε «παρασύνταγμα», διακρινόταν αφενός στα διοικητικά μέτρα, τα οποία επιβάλλονταν με βάση υπόνοιες που είχαν οι διοικητικές αρχές και αφετέρου στα εγκλήματα που κληροδοτήθηκαν από την προηγούμενη περίοδο ή που δημιουργήθηκαν για πρώτη φορά τότε, και τα οποία εκδικάζονταν, ως επί το πλείστον, από τα στρατοδικεία.

3.6.1. Η επαναφορά της διοικητικής εκτόπισης

Προηγήθηκε η επαναφορά σε ισχύ –προσωρινή, αλλά έκτοτε επανειλημμένως παραταθείσα- του παλαιού ν. ΤΟΔ'/1871 «περί καταδιώξεως της ληστείας» με τον Α.Ν. 453/1945 της κυβέρνησης Βούλγαρη. Με βάση αυτόν, οι αρμόδιες αστυνομικές αρχές μπορούσαν να διατάσσουν τη «μετοίκηση» (:ομαδική εκτόπιση) των στενότερων συγγενών προσώπων (άρθρα 21 και 22 ν. ΤΟΔ'/1871) που επικήρυσσε ο υπουργός Εσωτερικών και τα οποία, με νεότερη ρύθμιση, δεν χρειαζόταν πλέον να είναι απαραίτητως ληστές: αρκούσε τα πρόσωπα αυτά να είναι «επικίνδυνα δια τη δημόσιαν τάξιν²¹¹». Στόχος του μέτρου αυτού ήταν οι πολιτικοί εγκληματίες (κατ' εξοχήν αριστεροί) που δεν ενέπιπταν στην αμνηστία της Συμφωνίας της Βάρκιζας και διέφευγαν τη σύλληψη, καθώς και οι οικείοι τους. Η λογική του μέτρου αυτού επομένως, σπέρματα της οποίας βρίσκονταν στον ίδιο περί αμνηστίας όρο της συμφωνίας της Βάρκιζας, ήταν πράγματι ότι ήθελε να θεωρεί τους αντιτιθέμενους προς τη νέα καθεστηκυία τάξη και τους συγγενείς τους εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου που έπρεπε να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους, αν όχι και για τα φρονήματά τους, μπροστά στα αρμόδια όργανα αυτής ακριβώς της τάξης.

Η θέση επομένως του νόμου για τη ληστεία, που χάρις σε μια σειρά διαταγμάτων διατηρήθηκε σε ισχύ πολύ μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, αποκτά συμβολική σημασία, γιατί κατά κάποιο τρόπο προανήγγειλε το τι επρόκειτο να επακολουθήσει.

Ακολούθησε, από την πρώτη κοινοβουλευτική κυβέρνηση της μεταπολεμικής περιόδου, με πρόεδρο τον αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος Κ. Τσαλδάρη, η αναβίωση του νομοθετικού διατάγματος του 1926 της δικτατορίας Παγκάλου, για τη διοικητική

---

²¹¹ άρθρο 5 παρ. 3 Α.Ν. 453/1945

εκτόπιση ατόμων «υπόπτων» -και όχι «ενόχων»- για πράξεις «αντικειμένες εις την δημόσιαν τάξιν, ησυχίαν και ασφάλειαν της χώρας» μέσω του νομοθετικού διατάγματος της 4^{ης} Μαΐου 1946. Το διάταγμα αυτό καινοτομούσε σε σχέση με το κείμενο αναφοράς του σε δύο σημεία²¹²:

A) η σύνθεση των Επιτροπών Δημοσίας Ασφαλείας άλλαζε, γιατί στη θέση του διοικητή της χωροφυλακής ή, ανάλογα με την περίπτωση, της αρμόδιας αστυνομικής διεύθυνσης, συμμετείχε ο πρόεδρος του αρμόδιου πρωτοδικείου, δηλαδή ένας δικαστικός λειτουργός που, θεωρητικά, ήταν κατοχυρωμένος με τις συνταγματικές εγγυήσεις της ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας.

B) η δυνατότητα προσφυγής σε δευτεροβάθμιες Επιτροπές Ασφαλείας, που συγκροτούνταν στην έδρα κάθε Εφετείου με πρόεδρο τον αρμόδιο νομάρχη, τακτικά μέλη τον πρόεδρο και τον εισαγγελέα εφετών και εισηγητή τον ανώτερο διοικητή της χωροφυλακής ή ανάλογα με την περίπτωση της αστυνομικής διεύθυνσης. Η Επιτροπή αυτή έπρεπε να εκδώσει την απόφαση της μέσα σε πολύ σύντομες προθεσμίες και ο προσφεύγων έπρεπε να κρατηθεί προσωρινά ως την έκδοση της απόφασής της²¹³.

Η διάρκεια της εκτόπισης δεν μπορούσε να υπερβεί το ένα έτος, αργότερα όμως επετράπη η παράτασή της, αρχικά για δύο το πολύ χρόνια²¹⁴ και, αμέσως μετά, επ' αόριστον, «εξαιρετικώς διαρκούσης της ανταρσίας²¹⁵». Κατ' εφαρμογή αυτής ακριβώς της διάταξης, η οποία διατηρήθηκε σε ισχύ ως το 1962, κρατήθηκαν στους τόπους εξορίας εκατοντάδες, αν όχι χιλιάδες, άνδρες και γυναίκες χωρίς προηγούμενη δίκη, για περιόδους που συχνά ξεπερνούσαν τα δέκα, αν όχι τα δεκαπέντε, συνεχή χρόνια.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον σχετικά με τη νομική φύση της διοικητικής εκτοπίσεως παρουσιάζει η απόφαση 1819/1952 του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Η κατά το άρθρ. 2 ν.δ. 4-5-1946 εκτόπισις προσώπων κρινομένων ως επικινδύνων δια την ασφάλειαν της χώρας, επιβαλλόμενη ουχί ένεκα τελεσθέντος αδικήματος, αλλά προς πρόληψιν εγκλήματος, δεν αποτελεί ποινήν αλλ' εξασφαλιστικόν μέτρον, [...] Η πράξις, δι ης, κατά το ν.δ. 687/1948, παρατείνεται περαιτέρω εκτόπισις, δεν είναι ανάγκη να βασίζεται επί νεωτέρων στοιχείων, δια ταυτότητα δε λόγου δύναται ν' απαγγελθή και νέα εκτόπισις ένεκα αυτών των λόγων, δι' ους το πρώτον είχε διαταχθή. Εφ' όσον οι αντάρται δεν εσυνθηκολόγησαν δια*

²¹² Αλιβιζάτος, (1995), ό.π., 461-462

²¹³ άρθρα 2 παρ. 2 και 3 του ν.δ. της 4ης Μαΐου 1946

²¹⁴ ν.δ. 392/1947

²¹⁵ Άρθρο 1 ν.δ. 687/1948

καταθέσεως των όπλων, παρά την στρατιωτικήν ήτταν, ο δε μηχανισμός της ανταρσίας εμφανίζεται εκάστοτε εν δράσει, δεν δύναται η ανταρσία να θεωρηθή ως τερματισθείσα κατά την έννοια του ν.δ. 687/1948²¹⁶».

Μια άλλη σειρά νομοθετικών κειμένων της ίδιας περιόδου, που εκδόθηκαν από την εκτελεστική εξουσία, καθόριζαν τις συνθήκες κράτησης των εκτοπισμένων, όπως η καθιέρωση της αστυνομικής επιτήρησης του νομοθετικού διατάγματος 392 του 1947, και ο α.ν. 511 της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1947, που περιόριζε σημαντικά τα δικαιώματα των εκτοπισμένων στους τόπους κράτησης τους, όπως το να κυκλοφορούν τη νύχτα, να πραγματοποιούν συγκεντρώσεις, να εκδίδουν έντυπα και να ιδρύουν «συλλόγους», «λέσχας» ή «εντευκτήρια». Με τον ίδιο νόμο, ο οποίος παρέπεμπε στο σημείο αυτό στον μεταξικό α.ν. 2430/1940, ο υπουργός Δημοσίας Τάξης εξουσιοδοτήθηκε να οργανώσει τη ζωή των εκτοπισμένων επί «πειθαρχημένης» βάσεως. Στην τελευταία αυτή ρύθμιση στηρίχθηκε μεταπολεμικά η αναβίωση των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Στα μέσα του 1948, ο αριθμός των εκτοπισμένων για πολιτικούς λόγους είχε φθάσει τις 17.000²¹⁷.

3.6.2. Μακρόνησος- ΟΓ' Ψήφισμα/1949

Η Μακρόνησος πρωτολειτούργησε ως στρατιωτική μονάδα, λίγους μήνες μετά την κήρυξη της γενικής επιστράτευσης, το φθινόπωρο του 1946. Στο άγονο αυτό νησί απέναντι από το Λαύριο καλούνταν να υπηρετήσουν τη θητεία τους οι κληρωτοί που οι αρχές υποπεύονταν για τα φρονήματά τους. Από τις αρχές του 1947 ως το 1950 ο αριθμός τους υπολογίζεται σε 1.100 εφέδρους αξιωματικούς και 27.700 οπλίτες, οι οποίοι, έπειτα από μια περίοδο «αναμόρφωσης», που η διάρκειά της κυμαινόταν ανάλογα με την περίπτωση, στέλνονταν συνήθως στη γραμμή του πυρός.

Μόνο μετά το 1948 άρχισαν να συγκεντρώνονται εκεί πολίτες, τον πρώτο καιρό υπό την επιτήρηση της χωροφυλακής και αργότερα υπό τον έλεγχο του στρατού. Τοποθετημένοι σε «ειδικά τάγματα», ο αριθμός τους ξεπερνούσε τις 20.000 τον Οκτώβρη του 1949, 16.738 καταδικασμένοι και 5.425 υπόδικοι για αδικήματα σχετικά με τη δράση του ΚΚΕ. Οι εκτοπισμένοι, με αποφάσεις των Επιτροπών Ασφαλείας (που είχαν μεταφερθεί όλοι στη Μακρόνησο, αλλά βρίσκονταν ακόμα στη δικαιοδοσία της χωροφυλακής) ήταν περίπου 13.000. Αρκετές χιλιάδες ήταν ακόμη οι «προληπτικώς συλληφθέντες» από τον στρατό, που βρίσκονταν επίσης στη

²¹⁶ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ, (1993), ό.π., σελ. 717-718.

²¹⁷ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 342.

Μακρόνησο, στη δικαιοδοσία της χωροφυλακής ή στο Τρίκερι μαζί με τις εκτοπισμένες γυναίκες²¹⁸.

Το σχέδιο ψηφίσματος «περί μέτρων εθνικής αναμορφώσεως» είχε δύο κεφάλαια. Το πρώτο προέβλεπε τη σύσταση Ν.Π.Δ.Δ. «Οργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου» (ΟΑΜ) με έδρα την Αθήνα *«υπαγομένου υπό την ανωτέραν εποπτείαν πενταμελούς συμβουλίου, αποτελουμένου εκ των υπουργών Δικαιοσύνης, Στρατιωτικών, Παιδείας, Δημοσίας Τάξεως, Τύπου και Πληροφοριών»²¹⁹*. Σκοπός του οργανισμού ήταν *«η δια της διαφωτίσεως και διαπαιδαγωγήσεως αναμόρφωσις των εις αυτό υπό του κράτους παραπεμπόμενων ατόμων, άτινα δια της καθ' οιονδήποτε τρόπον δράσεως αυτών, υπονόμεισαν ή υπονομεύουν το πολιτικόν και κοινωνικόν καθεστώς της χώρας»²²⁰* (άρθρο 2). Το άρθρο 3 όριζε στη διεύθυνση του οργανισμού γενικό διευθυντή διοριζόμενο από το διοικητικό του συμβούλιο μετά από πρόταση του Γενικού Επιτελείου Στρατού²²¹. Το άρθρο 6 του σχεδίου ψηφίσματος όριζε ότι στον ΟΑΜ υπάγονταν εκτός από τους εκτοπιζόμενους, οι στρατιωτικοί, που η «αναμόρφωσις» τους θα κρινόταν «επιβεβλημένη», οι παραδιδόμενοι ή συλλαμβανόμενοι από τον στρατό «συμμορίται», καθώς και οι καταδικαζόμενοι για αδικήματα που είχαν να κάνουν, μεταξύ άλλων, με *«την παράνομον δράσιν του κομμουνιστικού κόμματος και των παραφυάδων αυτού»²²²*. Το άρθρο 7 παρ. 1 όριζε μια Επιτροπή, η οποία διοριζόταν από το γενικό διευθυντή του «Οργανισμού Μακρονήσου», μπορούσε να αποφασίσει αν οι κρατούμενοι είχαν πραγματικά «ανανήψει», και, με βάση την απόφαση αυτή, ο υπουργός Στρατιωτικών ή ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως, ανάλογα με την περίπτωση μπορούσε να διατάξει την απόλυσή τους²²³. Τέλος, το άρθρο 8 όριζε ότι «ειδικός» κανονισμός θα καθόριζε τον τρόπο λειτουργίας του οργανισμού αυτού, καθώς και κάθε λεπτομέρεια σχετικά με τη διαβίωση των εκτοπισμένων στην Μακρόνησο²²⁴.

Ενδιαφέρον για την κατανόηση του πνεύματος θέσπισης της Μακρονήσου, παρουσιάζει η εισήγηση επί του σχεδίου ψηφίσματος του υπουργού Στρατιωτικών Παν. Κανελλόπουλου, ο οποίος επεξηγώντας το νόημα των μέτρων: *«...το σχέδιον*

²¹⁸ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 74

²¹⁹ Άρθρο 1 ΟΓ΄ Ψηφίσματος, βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 718 επ.

²²⁰ Άρθρο 2 ΟΓ΄ Ψηφίσματος

²²¹ βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 718.

²²² Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 719.

²²³ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 720

²²⁴ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 720

ψηφίσματος (...) ουδεμίαν σχέσιν έχει προς την αρχή της επιεικείας, ούτε συνδέεται με το αίτημα της λήθης το οποίον είναι απαράδεκτον εθνικώς και ηθικώς.. Δια του ψηφίσματος τούτου κατοχυρώνεται έτι πλέον η νίκη των όπλων, διότι συστηματοποιείται και ολοκληρώνεται ο θεσμός της Μακρονήσου, όστις μέχρι τούδε ήτο θεσμός προσωρινός, και ο οποίος τόσον λαμπράν αποτελέσματα απέδωσεν. Ακριβώς δε δια του παρόντος ψηφίσματος επιδιώκεται η αύξηση υπέρ του έθνους των αποφερόμενων εκ του δοκιμασθέντος θεσμού καρπών και, ως εκ τούτου, τούτο δεν σημαίνει ουδεμίαν ακριβώς επιείκειαν²²⁵».

Το ως άνω σχέδιο ψηφίσματος ψηφίστηκε από την Βουλή τον Οκτώβριο του 1949 (ΟΓ΄ Ψήφισμα) μετά την οριστική καταστολή της εξέγερσης στον Γράμμο-Βίτσι, τον Αύγουστο του 1949. Λιγότερο από πέντε χρόνια από το κλείσιμο του Άουσβιτς και του Νταχάου, επρόκειτο να λειτουργήσει το πρώτο *stricto sensu* στρατόπεδο συγκέντρωσης σε χώρα της δυτικής Ευρώπης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αφάνταστες ήταν οι φυσικές και ψυχολογικές πιέσεις που ασκούσαν σε βάρος των κρατουμένων για να απαρνηθούν την ιδεολογία τους και, έτσι, να «ανανήψουν». Τούτο γινόταν με την εκμαίευση «δηλώσεων μετανοίας», μέσω ενός εκβιασμού τον οποίο προέβλεπε το ίδιο το άρθρο 7 του ψηφίσματος, αν η «ανάνηψη» του συγκεκριμένου προσώπου δεν μπορούσε να επιτευχθεί διαφορετικά²²⁶.

Η Μακρόνησος έκλεισε ως στρατόπεδο συγκέντρωσης με τον Α.Ν. 1504/1950 της κυβέρνησης Πλαστήρα, ένα από τα συνολικά τέσσερα νομοσχέδια που κατέθεσε²²⁷. Παρ' όλα αυτά, η Μακρόνησος συνέχισε να λειτουργεί ως στρατιωτική μονάδα για «υπόπτους» -κληρωτούς και εφέδρους- έως το 1954. Η λειτουργία της δηλαδή δεν ξεπέρασε τα επτά χρόνια. Ωστόσο, οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν, σε συνδυασμό με τα εγκώμια που ακούστηκαν τότε από τους εμπνευστές της, πνευματικούς ανθρώπους και πανεπιστημιακούς ήταν τέτοιες, που έκτοτε η Μακρόνησος

²²⁵ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 73.

²²⁶ Τα πρακτικά όπου αναγράφονταν οι αποφάσεις περί «ανανήψεως» υποβάλλονταν στο Υπουργό Δημοσίας Τάξεως (παρ. 2 άρθρου 7) και την απόλυση του «ανανήψαντος» ελάμβαναν διαζευκτικά είτε ο Υπουργός Στρατιωτικών, είτε ο Υπουργός Δημοσίας Τάξεως (παρ. 3 άρθρου 7).

²²⁷ Αρχικά ήταν πέντε, αλλά μειώθηκαν σε τέσσερα κατόπιν πιέσεων των συγκυβερνώντων με τον Πλαστήρα Βενιζέλου και Παπανδρέου, αφού αποσύρθηκε το νομοσχέδιο που προέβλεπε την προσωρινή απόλυση υπό όρους καταδίκων που είχαν εκτίσει το 1/3 της ποινής τους. Τα υπόλοιπα τρία ήταν α) περί αυξήσεως του αριθμού των συμβουλίων χαρίτων, β) περί αναθεωρήσεως των αποφάσεων των εκτάκτων στρατοδικείων και γ) περί «αμνηστεύσεως παραδιδομένων συμμοριτών». Τα ως άνω νομοσχέδια χαρακτηρίστηκαν με τον γενικό χαρακτηρισμό «μέτρα ειρηνεύσεως ή επιεικείας», τα οποία συνιστούσαν πρωταρχικό μέλημα του Πλαστήρα (όπως διεφάνη και από τις προγραμματικές δηλώσεις του αρχηγού της ΕΠΕΚ στη συζήτηση περί ψήφου εμπιστοσύνης στις 24 Απριλίου 1950), αλλά και «κόκκινο πανί» για το παλάτι και την δεξιά. Βλ. και Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 174.

αναφέρεται ως παράδειγμα όχι μόνο ανέλεγκτης κρατικής βίας αλλά και ανερευθρίαστης υποκρισίας.

3.6.3. Εκκαθαρίσεις και έλεγχος φρονημάτων (Θ΄ Ψήφισμα-Α.Ν. 516/1948)

Με την καθιέρωση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων στο Σύνταγμα του 1911, οι εκκαθαρίσεις στη δημόσια διοίκηση, τις ένοπλες δυνάμεις και το δικαστικό σώμα δεν σταμάτησαν. Στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού, η ένταση των πολιτικών παθών ήταν τόσο, ώστε καμιά συνταγματική εγγύηση δεν μπορούσε να ανακόψει τις διώξεις λειτουργών και υπαλλήλων για το φρόνημά τους. Ωστόσο, αν εξαιρέσει κανείς τις διώξεις κατά των Βενιζελικών υπαλλήλων και στρατιωτικών, το 1935, οι εκκαθαρίσεις που πραγματοποιήθηκαν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, δεν μπορούν να συγκριθούν με τις παλαιότερες, ούτε ποσοτικά ούτε ποιοτικά. Οι πρακτικές που υιοθετήθηκαν κατά αυτή την περίοδο επέζησαν και μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο αποτέλεσαν μια από τις συνιστώσες της βασιλευομένης δημοκρατίας της περιόδου 1950-1967.

Πρώτο σχετικό νομοθέτημα ήταν το ψήφισμα Θ΄ Ψήφισμα/1946 της κυβέρνησης Τσαλδάρη. Κανένας τομέας της δημόσιας διοίκησης, κανένας οργανισμός επιχορηγούμενος κατά οποιονδήποτε τρόπο από το κράτος δεν έμεινε άθικτος (άρθρο 1 του Θ΄ Ψηφίσματος, το οποίο όριζε ως εκκαθαριστέους εκτός από το δικαστικό σώμα, τους πανεπιστημιακούς καθηγητές και τους δημοσίους υπαλλήλους της κεντρικής διοίκησης, όπως και τους υπαλλήλους της τοπικής αυτοδιοίκησης και των κάθε είδους ιδρυμάτων που επιχορηγούνταν από το κράτος, καθώς και το προσωπικό των τριών κυριότερων τραπεζών της χώρας και των γεωργικών συνεταιρισμών²²⁸. Το ψήφισμα αυτό έθετε σε ίση μοίρα τόσο τη συνεργασία με την 4^η Αυγούστου και τους Γερμανούς²²⁹, όσο και τη «συμμετοχή» ή «συνέργεια» «εις την εκδήλωσιν της από 3^{ης} Δεκεμβρίου 1944 μέχρι 12 Φεβρουαρίου 1945 στάσεως» και έκτοτε «κατά της εν τω κράτει εννόμου τάξεως²³⁰». Εντούτοις, η εξομοίωση ήταν επιφανειακή: Για μεν τον δωσιλογισμό, η συνεργασία με τους κατακτητές έπρεπε να είναι «εκούσια» και «συνειδητή», όταν για την φιλοκομμουνιστική συμπεριφορά αρκούσε οποιαδήποτε συμμετοχή ή δράση.

²²⁸ Άρθρο 1 παρ. 1 Θ΄ Ψηφίσματος, βλ. και Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 702.

²²⁹ Άρθρο 2 περ. 2 Θ΄ Ψηφίσματος, βλ. και Παντελή, Α., Κουτσομπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 703

²³⁰ Άρθρο 2 παρ. 3 του Θ΄ Ψηφίσματος

Την απόλυση, για μεν τους ανώτερους λειτουργούς και υπαλλήλους την αποφάσιζε το υπουργικό συμβούλιο²³¹, για δε τους λοιπούς ο αρμόδιος υπουργός, ύστερα από αιτιολογημένη γνώμη που θα διατύπωναν επιτροπές που θα συγκροτούνταν σε κάθε υπουργείο²³². Όσο για τις ικανότητες του υπαλλήλου, δεν έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη. Όπως τόνιζε στη Βουλή ο βουλευτής Θ. Τουρκοβασίλης: *«εάν ληφθή υπ' όψιν και η ικανότης, θα διαφύγουν της εκκαθάρισεως οι κομμουνισταί, οι οποίοι πιθανόν να είναι ικανοί, και την οποία ικανότητα διαθέτουν διά την υπονόμευσιν του κράτους [...]». Φρονώ λοιπόν ότι η εκκαθάρισις βάσει του ψηφίσματος δέον να έχη ως κριτήριο μόνον το κοινωνικόν φρόνημα²³³». Το άρθρο 11 απέκλειε οποιαδήποτε προσφυγή κατά των αποφάσεων με τις προηγούμενες διατάξεις και ειδικότερα κάθε διοικητική προσφυγή ή αίτηση ακυρώσεως στο Συμβούλιο της Επικρατείας²³⁴. Τέλος οι απολυόμενοι υπάλληλοι, δημόσιοι και μη, αποκλείονταν εφ' όρου ζωής από κάθε θέση, ακόμη και επί συμβάσει ή προσωρινή, στη δημόσια διοίκηση, ή στις επιχειρήσεις δημόσιας ωφέλειας, δίχως να μπορούν να διοριστούν ούτε δικηγόροι, ούτε συμβολαιογράφοι²³⁵.*

Αφού τροποποιήθηκε δύο φορές, με τα ψηφίσματα ΙΓ' και ΙΗ' της 27^{ης} και 20^{ης} Δεκεμβρίου, είτε για να επιτρέψουν την επανόρθωση ορισμένων «καταχρήσεων» που είχαν σημειωθεί κατά τη διάρκεια της πρώτης εφαρμογής του είτε για να επεκταθεί το πεδίο εφαρμογής του σε έναν αριθμό τομέων που είχαν μείνει ως τότε άθικτοι και να παραταθεί η ισχύς του για μια πρόσθετη περίοδο, το Θ' Ψήφισμα έγινε από την αρχή αντικείμενο επικρίσεων, ακόμη και μέσα στην Αναθεωρητική Βουλή, παρόλη τη μονόπλευρη σύνθεσή της. Η μειοψηφία μάλιστα επέμεινε ιδιαίτερα στο ότι η προτεινόμενη εκκαθάριση παραβίαζε θεμελιώδεις συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες από τη φύση τους, δεν μπορούσαν να τροποποιηθούν από μια Αναθεωρητική Βουλή σύμφωνα με το άρθρο 108 του συντάγματος του 1864/1911.

Το ψήφισμα αυτό το αντικατέστησε το 1947 ένα νεότερο νομοθέτημα, ο Α.Ν. 516/1948), ο οποίος κυρώθηκε με το ΜΘ' Ψήφισμα του ίδιου έτους, οι διατάξεις του οποίου είχαν ως πηγή εμπνεύσεως ένα διάταγμα που είχε εκδώσει ο πρόεδρος Τρούμαν το 1947, γνωστό ως Loyalty Order. Βάσει του οποίου, η Επιτροπή

²³¹ Άρθρο 4 Θ' Ψηφίσματος, βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 704.

²³² Άρθρο 5 Θ' Ψηφίσματος

²³³ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 345.

²³⁴ Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 706.

²³⁵ Άρθρο 8 παρ. 3 Θ' Ψηφίσματος, βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 705.

Αντιαμερικανικών Ενεργειών του αμερικανικού Κογκρέσου, υπό την ηγεσία του διαβόητου γεροϋσιαστή Μακάρθου, πραγματοποίησε πάνω από δύο εκατομμύρια ανακρίσεις «υπόπτων» στις Η.Π.Α., από το 1947 ως το 1951²³⁶. Το καινούργιο πλέγμα διατάξεων που θεσπίστηκε, βασιζόταν στην έννοια της «νομιμοφροσύνης», έννοια που έκανε για πρώτη φορά τότε την εμφάνισή της στην ελληνική νομική ορολογία, γιατί μολονότι οι «δηλώσεις μετανοίας» και τα «πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων» είχαν εισαχθεί από τη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, η έννοια νομιμοφροσύνη δεν είχε καθιερωθεί την εποχή εκείνη ως θεμελιώδης αντίληψη, πάνω στην οποία θα βασιζόταν ο αστυνομικός έλεγχος των πολιτικών πεποιθήσεων των πολιτικών και των δημοσίων υπαλλήλων ειδικότερα²³⁷.

Στις συζητήσεις στη Βουλή, το διάταγμα αυτό αναφερόταν ως «αμερικανικό σχέδιον». Εφεξής σύμφωνα με το τελευταίο, θα απολύονταν από την υπηρεσία υπάλληλοι «εμφορούμενοι» από «αντεθνικάς αντιλήψεις²³⁸». Ακολουθούσε μια ενδεικτική απαρίθμηση δραστηριοτήτων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως τέτοιες, όπως: «α) Δολιοφθορά, κατασκοπεία (...) ή εν γνώσει συνέργεια με κατασκόπους ή δολιοφθορείς», β) «εσχάτη προδοσία, στάση ή προπαγάνδισή υπέρ αυτών (...), δ) «εν γνώσει η μη επιτραπείσα αποκάλυψη σε οποιονδήποτε (...) απόρρητων κειμένων ή πληροφοριών (...), ε) άσκηση ή απόπειρα άσκησης των καθηκόντων του (...) με σκοπό την εξυπηρέτηση των συμφερόντων ξένης κυβερνήσεως (...), στ) «ένταξη, προσχώρηση ή συνεργασία (...) με οργάνωση, σωματείο, κίνημα, ομάδα ή ένωση προσώπων, ημεδαπών ή αλλοδαπών, χαρακτηρισμένη από τον υπουργό Δικαιοσύνης ως ολοκληρωτική, φασιστική, κομμουνιστική, ή ανατρεπτική (...)»²³⁹. Σε κάθε υπουργείο συγκροτούνταν «συμβούλια νομιμοφροσύνης» από ανώτατους υπαλλήλους και δικαστικούς, τα οποία, ύστερα από έρευνα των φακέλων των υπηρετούντων υπαλλήλων και των υποψήφιων για διορισμό, θα αποφαινόταν για τη «νομιμοφροσύνη» των ενδιαφερομένων²⁴⁰. Μητρώο των «μη νομιμοφρόνων υπαλλήλων» θα τηρούνταν στο υπουργείο Δημοσίας Τάξης. Προβλεπόταν η

²³⁶ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 345.

²³⁷ Δρόσος, Ι., (1996), ό.π., 373 επ.

²³⁸ Άρθρο 3 Α.Ν. 516/1948. Βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 712-713.

²³⁹ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 483.

²⁴⁰ Άρθρο 4 Α.Ν. 516/1948, βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 713.

δυνατότητα προσφυγής σε δευτεροβάθμιο συμβούλιο²⁴¹ ενώ, όπως οριζόταν ρητά, μπορούσε να ζητηθεί από τους ενδιαφερόμενους «*όπως προβώσιν εις έγγραφον δήλωσιν περί της νομιμοφροσύνης των*». «*Η άρνησις της υπογραφής τιαύτης δηλώσεως αποτελεί τεκμήριον περί της μη νομιμοφροσύνης του υπαλλήλου*²⁴²».

Η διάταξη αυτή επέτρεπε έναν ανοικτό και μόνιμο εκβιασμό σε δεκάδες χιλιάδες δημοσίους υπαλλήλους και υπαλλήλους των κυριότερων κλάδων. Αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο να μην αποκτήσουν το περίφημο «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων» και να αποκλειστούν από σημαντικό αριθμό θέσεων, εκατοντάδες χιλιάδες πολίτες εξαναγκάστηκαν να απαρνηθούν όχι μόνο το δικό τους παρελθόν, τις πράξεις και τις πεποιθήσεις των συγγενών τους, σύμφωνα με την ίδια ακριβώς αντίληψη της συλλογικής ευθύνης των πολιτών για γεγονότα που αφορούσαν τα μέλη της οικογένειάς τους, αντίληψη που φαίνεται να επικράτησε στην εφαρμογή αυτών των μέτρων. Είναι ενδεικτικό ότι ο αναγκαστικός νόμος απέκλειε κάθε προσφυγή στη Δικαιοσύνη κατά των εκδιδόμενων διοικητικών πράξεων, συμπεριλαμβανομένης και της αίτησης ακυρώσεως στο Συμβούλιο της Επικρατείας²⁴³. Οι αποφάσεις των «συμβουλίων νομιμοφροσύνης», που διαπίστωναν την «έλλειψη νομιμοφροσύνης» των δημοσίων υπαλλήλων, ήταν υποχρεωτικές για τις αρμόδιες υπηρεσίες οι οποίες όφειλαν να απολύσουν τα θιγόμενα άτομα μέσα σε συντομότερες προθεσμίες.

Καθώς το δικαίωμα δικαστικής προστασίας δεν είχε ακόμη κατοχυρωθεί, η συνταγματικότητα της τελευταίας αυτής απαγόρευσης δεν αμφισβητήθηκε υπό τις τότε περιστάσεις, ούτε όμως και αργότερα, υπό το Σύνταγμα του 1952. Έκτοτε, οι σχετικές ρυθμίσεις τροποποιήθηκαν επανειλημμένως κυρίως για να διευρυνθεί το πεδίο εφαρμογής τους σε ζητήματα πολύ πέραν της δημόσιας υπηρεσίας καθ' εαυτήν. Κατά καιρούς, για ζητήματα όπως η έκδοση διαβατηρίου, η χορήγηση άδειας οδήγησης ή και η εγγραφή στο πανεπιστήμιο προβλέφθηκε ως τυπικό προσόν η υποβολή του περίφημου «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων». Η πρακτική αυτή, που επηρέασε περισσότερο από κάθε άλλη την καθημερινή ζωή δεκάδων χιλιάδων πολιτών, «υπόπτων» για τα φρονήματά τους, ακολουθήθηκε με κυμαινόμενη ένταση από όλες τις μετεμφυλιακές κυβερνήσεις.

²⁴¹ Άρθρα 5 και 6 του Α.Ν. 516/1948, βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 714-715.

²⁴² Άρθρο 4 παρ. 3 εδ. β' του Α.Ν. 516/1948

²⁴³ άρθρο 8 Α.Ν. 516/1948, βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 716.

3.6.4. Στέρηση της ιθαγένειας και δήμευση των περιουσιών (Μ' και Ν' Ψήφισμα 1948)

Παρόλο που ως μέτρο πολιτικής καταστολής ήταν ήδη γνωστό στη νομοθετική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (σε ότι αφορά τη στέρηση της ελληνικής ιθαγένειας ιδίως οι Α.Ν. 2280 του 1940 και 580 του 1943 της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου και της κατοχικής κυβέρνησης), η αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας με απόφαση της εκτελεστικής εξουσίας και η οιονεί διοικητική δήμευση των περιουσιών των απάτριδων καθώς κι άλλων κατηγοριών αντιπάλων των κρατούντων ξαναθεσπίστηκαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, με σκοπό να εφαρμοστούν εναντίον των κατηγορουμένων ως υπευθύνων της ανταρσίας.

Η στέρηση της ιθαγένειας προβλέφθηκε ως διοικητικό μέτρο εναντίον ατόμων που, από το εξωτερικό –όπου αρκούσε να διαμένουν έστω και πρόσκαιρα- «*δρουν αποδεδειγμένως αντεθνικώς ή ενισχύουν τον κατά του κράτους διεξαγόμενον συμμοριακόν αγώνα*» (άρθρο 1 ΛΖ' Ψηφίσματος). Σύμφωνα με το σχετικό ψήφισμα (ΛΖ'/1947), το μέτρο επιβαλλόταν ύστερα από γνωμοδότηση του Συμβουλίου Ιθαγενείας και εισήγηση ειδικής επιτροπής στην οποία μετείχαν δύο ανώτατοι υπάλληλοι και δύο ανώτατοι δικαστές (άρθρο 2 ΛΖ' Ψηφίσματος). Η επιτροπή αυτή έπρεπε να προετοιμάσει το φάκελο του κρινόμενου ατόμου και να διατυπώσει μια γνώμη η οποία, όμως, ήταν απλώς συμβουλευτική· βάσει της παρ. 2 του άρθρου 2, κατά του βασιλικού διατάγματος, που επέβαλλε τη στέρηση της ιθαγενείας, επιτρεπόταν προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας, που έπρεπε να εκδώσει την απόφασή του υποχρεωτικά μέσα σε ένα μήνα. Στο άρθρο 3 του ΛΖ' Ψηφίσματος οριζόταν ότι από τη στιγμή που θα στερούνταν την ιθαγένεια τους, οι έλληνες υπήκοοι θεωρούνταν ως αλλοδαποί στη χώρα τους, επιφυλασσομένων των δικαστικών διώξεων που θα μπορούσαν ενδεχομένως να υποστούν σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία.

Ως την 1^η Ιανουαρίου 1952, οπότε άρχισε η ισχύς του νέου συντάγματος, επιβλήθηκαν συνολικά 289 στερήσεις ιθαγενείας, από τις οποίες μονάχα 124 κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου με τα βασιλικά διατάγματα 98 του 1948, 178 και 294 του 1949 που εκδόθηκαν. Εκείνο που χαρακτηρίζει από την πρώτη στιγμή την εφαρμογή του μέτρου των στερήσεων είναι η άρνηση των αρχών να προχωρήσουν σε οποιαδήποτε εξατομίκευση της κύρωσης. Αυτό φάνηκε γρήγορα από τον τρόπο με τον οποίο επιβλήθηκαν οι στερήσεις ιθαγενείας: συχνά, αν όχι στις περισσότερες περιπτώσεις, οικογένειες ολόκληρες, ή ακόμη και το σύνολο των κατοίκων ενός ή περισσότερων χωριών, που εξαναγκάστηκαν να καταφύγουν στο εξωτερικό,

στερήθηκαν την ιθαγένειά τους εξαιτίας της αντεθνικής δράσης τους, με ένα μόνο διάταγμα ή υπουργική απόφαση, χωρίς την παραμικρή διευκρίνιση ως προς τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν ως προς τις αξιόποινες πράξεις²⁴⁴.

Σε κάθε περίπτωση έως το 1963, οπότε το μέτρο καταργήθηκε, η ελληνική ιθαγένεια αφαιρέθηκε συνολικά από 22.266 άτομα, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων ήταν πολιτικοί πρόσφυγες που είχαν καταφύγει σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης μετά το τέλος του Εμφυλίου²⁴⁵. Στο ίδιο πρόσωπο –όπως και σε οποιονδήποτε συμμετείχε εκουσίως στην «ανταρσία» ή είχε καταδικασθεί για ενίσχυσή της– μπορούσε να επιβληθεί και δήμευση ολόκληρης ή μέρους της κινητής και της ακίνητης περιουσίας του (καθώς και της περιουσίας του ή της συζύγου του, χωρίς όμως να μπορεί να ξεπεράσει το 1/3 της ακίνητης περιουσίας βάσει της παρ. 1 του άρθρου 2 του Μ΄ Ψηφίσματος), με απόφαση του οικείου πρωτοδικείου, ύστερα από πρόταση ειδικής επιτροπής, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 1 του Μ΄ Ψηφίσματος του 1948. Τέλος, σύμφωνα με το άρθρο 3, η μόνη προσφυγή που επιτρεπόταν κατά της δικαστικής αυτής απόφασης ήταν μια αίτηση επανάληψης της δίκης για πλάνη ως προς τα πράγματα, που έπρεπε να ασκηθεί μέσα σε προθεσμία τριάντα ημερών, και γινόταν δεκτή μόνο αν ο ενδιαφερόμενος εμφανιζόταν αυτοπροσώπως μπροστά στο δικαστήριο, πράγμα που φυσικά ήταν το λιγότερο που θα μπορούσε να πει κανείς, απίθανο²⁴⁶.

Αξίζει να σημειωθεί ότι με την ίδια διαδικασία μπορούσε να αφαιρεθεί από κληρούχους η νομή κτημάτων που τους είχαν παραχωρηθεί (καθώς και των κτισμάτων που τυχόν είχαν ανεγείρει σ' αυτά), εάν –όπως οριζόταν στο Ν΄ Ψήφισμα– «από της εχθρικής κατοχής και εντεύθεν [είχαν δράσει] αντεθνικώς, [είχαν ενισχύσει] καθ' οιονδήποτε τρόπο τον κατά του κράτους διεξαγόμενον συμμοριακόν αγώνα ή [είχαν εγκαταλείψει] οικειοθελώς τον συνοικισμόν της εγκαταστάσεως των απελθόντες εις το εξωτερικόν».

3.6.5. Ποινική καταστολή και απαγόρευση του ΚΚΕ

Ανάμεσα στα πολλαπλά νομοθετικά κείμενα που υιοθετήθηκαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου και τα οποία θέσπιζαν νέα εγκλήματα με σκοπό την καταστολή των «αντεθνικών» ενεργειών, δύο ξεχωρίζουν όχι μόνο εξαιτίας της σημασίας των

²⁴⁴ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 490

²⁴⁵ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 347

²⁴⁶ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 493

ουσιαστικών τους διατάξεων και της αυστηρότητας των ποινών που απειλούσαν, αλλά και εξαιτίας της θέσης την οποία κατείχαν στην πορεία της οικοδόμησης του λεγόμενου νομοθετικού οπλοστασίου «εκτάκτου ανάγκης»: πρόκειται, καταρχήν για το Γ΄ Ψήφισμα της 18^{ης} Ιουνίου 1946 «περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν» και για τον αναγκαστικό νόμο 509 της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1947 «περί μέτρων ασφαλείας του κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών».

Το μεν πρώτο σηματοδοτούσε την πρώτη φάση της κυβερνητικής αντίδρασης στην ένοπλη εξέγερση, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν μια επίφαση νομιμότητας, με παράλληλη προσπάθεια να στιγματισθεί ο αντίπαλος ως «αντεθνικός». Όσο για τον Α.Ν. 509, που έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ, έδινε το στίγμα της αντεπίθεσης: Στην Ελλάδα το ΚΚΕ και οι σύμμαχοί του δεν είχαν πλέον θέση ούτε και τυπικά.

3.6.5.α) Το Γ΄ Ψήφισμα

Στο πεδίο της ποινικής νομοθεσίας, προγενέστερα του Γ΄ Ψηφίσματος συναφή νομοθετήματα, θεσπίστηκαν πολλά νέα εγκλήματα από την επαύριο της συμφωνίας της Βάρκιζας ως τις εκλογές του 1946, για να διευκολύνουν την αποκατάσταση της τάξης, προς την κατεύθυνση που επιθυμούσαν οι κυβερνήσεις της Αθήνας και οι Βρετανοί σύμμαχοί τους, πέρα από τα κείμενα που τιμωρούσαν την κατοχή όπλων και την ένοπλη αντίσταση κατά των αρχών (βλ. Συντακτική Πράξη 19 της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1945), επανατέθηκαν σε ισχύ²⁴⁷:

i) ο νόμος για την καταστολή της ληστείας, ώστε να επιτρέψει την κατ' αναλογία δίωξη των μελών των πρώτων ομάδων αυτοάμυνας, που είχαν σχηματίσει αυθόρμητα, τουλάχιστον στην αρχή, στην ελληνική ύπαιθρο, τα θύματα της λευκής τρομοκρατίας (βλ. ιδίως άρθρο 5 του Α.Ν. 453).

iii) απαγορεύτηκε η δημοσίευση κρίσεων ή απόψεων για την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και για τα συνδεδεμένα μ' αυτήν πολιτικά ζητήματα, με ένα νόμο που απαγόρευε την χωρίς προηγούμενη έγκριση του Γενικού Επιτελείου Στρατού δημοσίευση κάθε πληροφορίας που αφορούσε το στρατό και τις δραστηριότητες των συμμαχικών στρατιωτικών αποστολών στην Ελλάδα, καθώς και σε κάθε δημοσίευμα σχετικά με την τότε ή την προγενέστερη δραστηριότητα των μυστικών οργανώσεων

²⁴⁷ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 487.

και των υπηρεσιών πληροφοριών, ελληνικών και συμμαχικών (Α.Ν. 462 της 10^{ης} Ιουλίου 1945). Τέλος,

iii) Και κυρίως τις παραμονές των βουλευτικών εκλογών υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση Σοφούλη ο αναγκαστικός νόμος 942 της 13^{ης} Φεβρουαρίου 1946 «*περί κατευνασμού των πολιτικών παθών*», ο οποίος απειλούσε με ποινές φυλάκισης ενός ως τριών μηνών, και σε περίπτωση υποτροπής δύο ως έξι μηνών, μη μετατρέψιμες σε χρηματικές, οποιονδήποτε ανάγραφε σε μέρος προσιτό στο κοινό «συνθήματα», «λέξεις», «φράσεις», ή «παραστάσεις», δηλωτικές πολιτικών προτιμήσεων, προέβαινε σε αφισοκολλήσεις ή σε δημόσιες ανακοινώσεις ή αγγελίες που μπορούσαν να «*εμβάλωσιν εις ανησυχίαν*» τους πολίτες ή να «*μειώσωσι το παρ' αυτοίς αίσθημα ασφαλείας και τάξεως*», ή φορούσε διακριτικά δηλωτικά της πολιτικής του ένταξης (ο νόμος αυτός κατά περίεργο λόγο ίσχυσε μέχρι το 1982).

Έχοντας ως προορισμό να περιορίσουν την απήχηση της Αριστεράς, που η επιρροή της, παρά την ήττα της στη μάχη της Αθήνας δεν είχε ακόμα μειωθεί, τα μέτρα αυτά είναι ενδεικτικά γιατί δείχνουν μέσα σε ποιο κλίμα διεξήχθησαν οι εκλογές του 1946 –στις οποίες δεν πήρε μέρος η Αριστερά– καθώς η λευκή τρομοκρατία γνώριζε το αποκορύφωμά της. Ωστόσο, άμεσος πρόδρομος του Γ΄ Ψηφίσματος ήταν ένα άλλο νομοθέτημα που υιοθετήθηκε κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου από την κυβέρνηση Σοφούλη: πρόκειται για τον αναγκαστικό νόμο 890 της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1946, ο οποίος, όπως είδαμε καταργούσε τη μεταξική εκδοχή του «ιδιωνύμου» του 1929 –τον αναγκαστικό νόμο 1075 του 1938. Το άρθρο 2 αυτού του καταργητικού νόμου διατηρούσε, στην ουσία, σε ισχύ τις διατάξεις που αφορούσαν τη τιμωρία εκείνων που επεδίωκαν την εφαρμογή ιδεών, οι οποίες θα είχαν ως «έκδηλο σκοπό» την «*απόσπαση*» ή την «*αυτονόμηση*» τμήματος της επικράτειας ή ενεργούσαν «*προσηλυτισμό*» υπέρ αυτών, και πρόβλεπε ποινή φυλάκισης τουλάχιστον έξι μηνών για τους ενόχους (βάσει της παρ. 2 του άρθρου 2 ο Α.Ν. 890/1946 προβλεπόταν ως επιβαρυντική περίπτωση την ενέργεια προσηλυτισμού σε δημόσιο χώρο, δια μέσου του τύπου ή με παροχή χρημάτων). Αφού όμως, ο Ποινικός Νόμος του 1834, που ίσχυε ακόμη την εποχή εκείνη, τιμωρούσε στο άρθρου του 123 παρ. 4 τις εγκληματικές πράξεις που επεδίωκαν το σκοπό αυτό και αφού το Κομμουνιστικό Κόμμα, από το 1935 και μετά, είχε εγκαταλείψει το σύνθημα για μια ενωμένη και ανεξάρτητη Μακεδονία, η διατήρηση σε ισχύ της διάταξης αυτής του «ιδιωνύμου», που η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου είχε επαναλάβει διευρύνοντας το περιεχόμενό της, φαινόταν εκ πρώτης όψεως ακατονόητη. Ακόμη περισσότερο, μάλιστα, αφού το

Κομμουνιστικό Κόμμα, μετά την απελευθέρωση, έμοιαζε να υιοθετεί ουσιαστικά όλες τις εδαφικές διεκδικήσεις που πρόβαλλε η Ελλάδα στις συνδυασκέψεις ειρήνης που ακολούθησαν.

Από την υιοθέτηση του αναγκαστικού νόμου 890, τον Φεβρουάριο του 1946, ως την ψήφιση του Γ΄ Ψηφίσματος, έξι μήνες αργότερα, μεσολάβησαν πολλά ενδεικτικά γεγονότα: πέρα από την αποχή του ΚΚΕ και άλλων κεντροαριστερών κομμάτων από τις εκλογές τις 31^{ης} Μαρτίου 1946, πολλαπλασιάστηκαν οι ενδείξεις που φανέρωναν μια ριζική αλλαγή στη γραμμή του Κομμουνιστικού Κόμματος προς την κατεύθυνση της ένοπλης εξέγερσης, η οποία δεν στόχευε μόνο τις φιλοβασιλικές παραστρατιωτικές ομάδες αλλά επεκτάθηκε πλέον στην χωροφυλακή και προοπτικά στον ανασυγκροτημένο στρατό, ο οποίος ανέλαβε από τα τέλη Ιουνίου τη τήρηση της τάξης.

Το νέο αυτό προσανατολισμό του ΚΚΕ άφησε να διαφανεί ο Ν. Ζαχαριάδης, επιστρέφοντας στις αρχές Απριλίου από την Πράγα, με ομιλία στη Θεσσαλονίκη, στην οποία έκανε ρητή αναφορά στην επίθεση στο Λιτόχωρο. Λίγες μέρες αργότερα, στη συνάντηση που είχε με τον Γκ. Δημητρώφ στη Σόφια, συνόψισε τα αιτήματα του ΚΚΕ, προσδιορίζοντας το είδος της βοήθειας που ανέμενε από τη Σοβιετική Ένωση και τις υπό διαμόρφωση Λαϊκές Δημοκρατίες²⁴⁸. Αιτήματα που αναφέρονταν και στη νόμιμη παρουσία του κόμματος, όπως για παράδειγμα βοήθεια σε εκδοτικά μέσα, αλλά και στην προετοιμασία μιας ένοπλης αναμέτρησης: «να δημιουργήσουμε στη Γιουγκοσλαβία, Αλβανία και Βουλγαρία κέντρα εκπαίδευσης στελεχών, αξιωματικών και μαχητών κατανεμημένων ως εξής: 8.000 στη Γιουγκοσλαβία και από 2.000 στην Αλβανία και Βουλγαρία²⁴⁹». Την διπλή αυτή στρατηγική ανέπτυξε επίσης ο Ν. Ζαχαριάδης σε συνομιλία του με το Σοβιετικό πρέσβη ναύαρχο Ραντιόνωφ στις αρχές Μαΐου, υποστηρίζοντας ότι για το ΚΚΕ δεν υπήρχαν «μόνο δύο λύσεις, εμφύλιος πόλεμος ή συμμετοχή στις εκλογές [...] Στην πραγματικότητα το ΚΚΕ επέλεξε την τρίτη λύση: αποχή από τις εκλογές και συνέχιση του αγώνα με όλες τις μεθόδους, χωρίς να φτάσουμε όμως στην ένοπλη εξέγερση²⁵⁰». Παραπληρωματικές αυτές οι δύο επιλογές

²⁴⁸ Την ίδια περίοδο, σύμφωνα με ορισμένες μαρτυρίες υπήρξε και συνάντηση του Ν. Ζαχαριάδη με τον Στάλιν, η πραγματοποίηση της οποίας δεν έχει πάντως τεκμηριωθεί αρχειακά. Βλ. Ελευθερίου, Λ., (1986), Συνομιλίες με τον Νίκο Ζαχαριάδη, Κένταυρος, Αθήνα, σελ. 32-35.

²⁴⁹ Παπαθανασίου, Ι., «Ηττημένος πρωταγωνιστής: το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στα χρόνια 1945-1950», στο Χατζηιωσήφ, Χ., (2010), Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, τομ. Δ1, σελ. 252.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 254.

«όπως λειτούργησαν, μέσα στη συγκεκριμένη πραγματικότητα της εποχής, αλληλοακυρώθηκαν και οδήγησαν σε αμοιβαία συρρίκνωση²⁵¹.

Το Γ΄ Ψήφισμα ήταν ένα από τα πρώτα νομοθετήματα που υιοθέτησε η Βουλή του 1946, λίγο μετά την έναρξη του Εμφυλίου. Απειλούσε με την ποινή του θανάτου οποιονδήποτε που, με σκοπό «να αποσπάση εν μέρος εκ του όλου της Επικρατείας ή να ευκολύνη τα προς τούτο το τέλος τείνοντα σχέδια, συνώμοσεν ή διήγειρε εις στάσιν ή συνεννοήθη με ξένους, ή κατήρτισεν ένοπλους ομάδας ή έλαβε μετοχήν εις τιαύτας προδοτικές ενώσεις²⁵²». Κάθε εκούσια προπαρασκευαστική πράξη που επεδίωκε τον σκοπό αυτόν απειλούνταν με κάθειρξη και, ενδεχομένως, με ισόβια δεσμά, αν συνέτρεχαν οι επιβαρυντικές περιπτώσεις²⁵³. Πάντως, το αξιοσημείωτο ήταν ότι το εν λόγω ψήφισμα εξομοίωνε με προπαρασκευαστικές πράξεις και κάθε προσπάθεια «γενομένην, καθ' οιονδήποτε τρόπον, αμέσως ή εμμέσως, προς διάδοσιν, ανάπτυξιν και εφαρμογήν ιδεών τεινουσών εις την απόσπασιν ή αυτονόμησιν μέρους της Επικρατείας, ή την ενέργειαν προσηλυτισμού εις τας ιδέας αυτάς²⁵⁴».

Για να αντιληφθεί κανείς το νόημα της παραπάνω διατύπωσης, θα πρέπει να θυμηθεί την πολιτική που το ΚΚΕ είχε υποστηρίξει στον Μεσοπόλεμο, υπό την πίεση της Γ΄ Διεθνούς, για τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους, το οποίο θα περιελάμβανε και την Ελληνική Μακεδονία. Αν και από το 1935 το ΚΚΕ είχε εγκαταλείψει την πολιτική αυτή, διέκειτο βεβαίως συμπαθώς προς τα κομμουνιστικά καθεστώτα που είχαν εγκατασταθεί και στους τρεις βόρειους γείτονες της χώρας. Με την ως άνω ρύθμιση, ήταν φανερό ότι επιδιωκόταν να καταδειχθεί κάτι που δεν ήταν ακόμη προφανές, τουλάχιστον το 1946: Ότι, δηλαδή, το ΚΚΕ ήταν έτοιμο να θυσιάσει την ελληνική Μακεδονία στον βωμό της ιδεολογικής αλληλεγγύης²⁵⁵.

Μετά τον καθορισμό της κύριας εκδήλωσης του «αντεθνικού εγκλήματος», ο νομοθέτης προχώρησε στη συνέχεια, στην απαρίθμηση μιας σειράς νέων εγκληματικών συμπεριφορών. Ανάμεσα σ' αυτές περιέλαβε:

α) η κατάρτιση ομάδων με σκοπό την προσβολή, με χρησιμοποίηση βίας, των αρχών και ιδιαίτερα των δημοσίων και εκκλησιαστικών υπαλλήλων, των οργάνων της

²⁵¹ Ηλίου, Φ., (2004), Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ, Θεμέλιο-ΑΣΚΙ, Αθήνα, σελ. 29.

²⁵² Άρθρο 1 παρ. 1 Γ΄ Ψηφίσματος, βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 695 επ.

²⁵³ Άρθρο 1 παρ. 2 εδ.α΄ Γ΄ Ψηφίσματος

²⁵⁴ Άρθρο 1 παρ. 2 εδ. β΄ Γ΄ Ψηφίσματος

²⁵⁵ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 348

τάξεως, καθώς και προσώπων «ανηκόντων εις τους συμμάχους στρατούς²⁵⁶» ή με σκοπό τη διάπραξη εγκλημάτων κατά της ανθρώπινης ζωής ή τη διατάραξη της κοινής ειρήνης²⁵⁷.

β) η συμμετοχή σε νόμιμα απαγορευμένες υπαίθριες συγκεντρώσεις ή σε μη αναγγελθείσες προηγουμένως στις αστυνομικές αρχές συναθροίσεις σε κλειστό χώρο –καθιερωνόταν δε η συλλογική ευθύνη των συμμετεχόντων σε περίπτωση που θα διαπράττονταν προσβολές ή βιαιοπραγίες εναντίον προσώπων ή πραγμάτων²⁵⁸.

γ) Η απειλή διαπράξεως κακουργημάτων και πλημμελημάτων με σκοπό να προκληθεί ανησυχία ή «τρόμος» στους πολίτες²⁵⁹. Τέλος,

δ) η παύση εργασίας, χωρίς προηγουμένως να έχει αναγγελθεί στον εργοδότη ή στην αστυνομική αρχή, σε όλες ουσιαστικά τις επιχειρήσεις δημοσίας ωφέλειας και σε πολλές ιδιωτικές επιχειρήσεις ορισμένων τομέων αιχμής, με σκοπό την «παρακώλυση» της λειτουργίας τους, πράγμα που, στην ουσία, ισοδυναμούσε με απερίφραστη κατάργηση του δικαιώματος της απεργίας για μια τεράστια κατηγορία εργαζομένων²⁶⁰. Πολύ βαρύτερες ποινές προβλέπονταν για τους υπευθύνους αυτών των εγκληματικών πράξεων, ανάμεσα στις οποίες και η θανατική ποινή για τους ενόχους των δύο πρώτων κατηγοριών αδικημάτων που προαναφέρθηκαν (κατάρτιση ομάδων, ένοπλες επιθέσεις).

Εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον με τις ουσιαστικές είχαν και οι δικονομικές διατάξεις του Γ΄ Ψηφίσματος. Τροποποιώντας την ήδη συνοπτική διαδικασία που προβλεπόταν στο πεδίο αυτό από το Στρατιωτικό Ποινικό Κώδικα του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, το Γ΄ Ψήφισμα όριζε ότι οι κατηγορούμενοι μπορούσαν να προφυλακιστούν για απεριόριστο χρονικό διάστημα, ότι απαγορευόταν η προσωρινή απόλυσή τους και, τέλος και κυρίως, ότι τα αρμόδια στρατοδικεία αποφάσιζαν τελεσίδικα ενώ δεν επιτρεπόταν καμία προσφυγή ή αίτηση αναιρέσεως, ακόμη και στην περίπτωση θανατικής καταδίκης²⁶¹. Τα δικαστήρια που θα εκδίκαζαν τις σχετικές υποθέσεις (καθώς και κάθε άλλο αδίκημα κατά της ασφάλειας του κράτους), αν οι αξιόποινες πράξεις είχαν διαπραχθεί στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη,

²⁵⁶ Άρθρο 2 παρ. 1 Γ΄ Ψηφίσματος

²⁵⁷ Άρθρο 2 παρ. 2 Γ΄ Ψηφίσματος

²⁵⁸ Άρθρα 4 και 5 Γ΄ Ψηφίσματος

²⁵⁹ Άρθρο 6 Γ΄ Ψηφίσματος

²⁶⁰ Άρθρο 7 Γ΄ Ψηφίσματος

²⁶¹ Άρθρα 15 και 16 Γ΄ Ψηφίσματος

ήταν τα έκτακτα στρατοδικεία. Απεναντίας, αν τα ίδια αδικήματα διαπράττονταν στη νότιο Ελλάδα, αρμόδια ήταν τα 5μελή εφετεία²⁶².

Είναι φανερό ότι και η ιδιότυπη αυτή διχοτόμηση της χώρας υπάκουε τη λογική της απόδοσης στον αντίπαλο του «στίγματος» της αντεθνικότητας. Ασχέτως αν, λίγο αργότερα, με την κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας σε ολόκληρη την επικράτεια, συστάθηκαν έκτακτα στρατοδικεία σε όλους τους νομούς της χώρας. Και αν, με την ανακίνηση του Μακεδονικού από την 5^η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του (τον Γενάρη του 1949), το ΚΚΕ «νομιμοποιούσε» στην ουσία αναδρομικά την ως άνω κυβερνητική θέση²⁶³. Ακόμη χειρότερα, η αναγγελία της δημιουργίας του «Δημοκρατικού Στρατού» στα βουνά, στις 28 Οκτωβρίου 1946, υπό την αρχηγία του Μάρκου Βαφειάδη, πρώην ηγετικού στελέχους του ΕΛΑΣ Μακεδονίας, έμελλε να ανοίξει μια νέα φάση στην κλιμάκωση της έντασης η οποία, τη στιγμή εκείνη, φαινόταν να έχει φτάσει σε σημείο μη επιστροφής.

Τις αρχικές ρυθμίσεις του Γ΄ Ψηφίσματος συμπλήρωσαν τρία νεότερα ψηφίσματα: τα ΙΕ΄/1946, ΛΑ΄ και ΛΒ΄/1947. Ειδικότερα:

---

²⁶² Άρθρο 11 Γ΄ Ψηφίσματος

²⁶³ Μια πρόγευση έδωσε ο ίδιος ο Ζαχαριάδης στην εναρκτήρια εισήγησή του στους συνέδρους: «Στο καινούργιο ξεσκήμα του λαού μας ο μακεδονικός λαός τάδωσε όλα. Έτσι με το αίμα του καταχτά τα δικαιώματά του για μια λήφτερη, ανεξάρτητη ζωή και ανάπτυξη. Και δεν πρέπει να υπάρχει καμία αμφιβολία ότι, σαν αποτέλεσμα της νίκης της λαϊκής επανάστασης στην Ελλάδα, ο μακεδονικός λαός θα κατακτήσει και το δικαίωμα για μια λήφτερη, ανεξάρτητη ζωή και ανάπτυξη». Παρά τις αντιρρήσεις πολλών ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ, στην απόφασή της η 5^η Ολομέλεια αναγνώρισε τελικά το δικαίωμα του «μακεδονικού λαού» για εθνική αποκατάσταση και αυτοδιάθεση: «...Στη Βόρεια Ελλάδα ο μακεδονικός λαός τάδωσε όλα για τον αγώνα και πολεμά με μια ολοκλήρωση ηρωισμού και αυτοθυσίας που προκαλούν το θαυμασμό. Δεν πρέπει να υπάρχει καμία αμφιβολία ότι σαν αποτέλεσμα της νίκης του ΔΣΕ και της Λαϊκής Επανάστασης, ο μακεδονικός λαός θα βρει την πλήρη εθνική του αποκατάσταση έτσι όπως την θέλει ο ίδιος, προσφέροντας σήμερα το αίμα του για να την αποκτήσει. Οι μακεδόνες κομμουνιστές στέκονται πάντα επικεφαλής στην πάλη του λαού τους. Ταυτόχρονα οι μακεδόνες κομμουνιστές πρέπει να προσέξουν τις διασπαστικές και διαλυτικές ενέργειες, που ξενοκίνητα στοιχεία αναπτύσσουν, για να διασπάσουν την ενότητα ανάμεσα στον μακεδονικό και στον ελληνικό λαό, διάσπαση που μόνο τον κοινό τους εχθρό, τον μοναρχοφασισμό και τον αμερικανοαγγλικό ιμπεριαλισμό θα ωφελήσει. Παράλληλα, το ΚΚΕ πρέπει ριζικά να βγάλει από τη μέση όλα τα εμπόδια, να χτυπήσει όλες τις μεγαλοελλαδίτικες σοβινιστικές εκδηλώσεις και τα έργα, που προκαλούν δυσαρέσκεια και δυσφορία μέσα στον μακεδονικό λαό και έτσι βοηθούν τους διασπαστές στην προδοτική δράση τους και ενισχύουν το έργο της αντίδρασης. Ο σλαβομακεδονικός και ο ελληνικός λαός μόνο ενωμένοι μπορούν να νικήσουν. Διασπασμένοι μόνο ήττες μπορούν να πάθουν. Γι αυτό η ενότητα στην πάλη των δύο λαών πρέπει να φυλάγεται σαν κόρη οφθαλμού και να ενισχύεται και να δυναμώνει σταθερά και καθημερινά». Βλ. και Μιχαηλίδης, Ι.Δ., «Αποχαιρετισμός στα όπλα: η ρήξη Τίτο-Στάλιν και ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος», στο Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949, (2010), Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, σελ. 140-141. Βλ. επίσης Γρηγοριάδης, Σ., (2010), Τα φοβερά ντοκουμέντα: Ο Εμφύλιος 1946-1949, Τόμ. Β΄, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, σελ. 59 επ. Βλ. επίσης Eudes, D., (1975), Οι καπετάνιοι, ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1946-1949, Εξάντας, Αθήνα, σελ. 498-501, καθώς και Αβέρωφ, Ε., (1996), «Φωτιά και Τσεκούρι!, Ελλάς, 1946-49 και τα προηγηθέντα», Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 8^η Έκδοση, Αθήνα, σελ. 353 επ.

Σύμφωνα με το ΙΕ΄ ψήφισμα η κατάσχεση εφημερίδων, περιοδικών και άλλων εντύπων επιτρεπόταν αν περιλάμβαναν άρθρα «περιεχομένου στασιαστικού, σκοπούντος την ανατροπήν των δημοκρατικών βάσεων του ισχύοντος πολιτεύματος (ή) στρεφόμενου κατά της ασφάλειας του Κράτους ή της δημόσιας τάξεως» καθώς και στην περίπτωση που θα δημοσίευαν ειδήσεις που αναφέρονταν σε κινήσεις των ενόπλων δυνάμεων και σε στρατιωτικά οχυρωματικά έργα (άρθρο 2 παρ. 1). Σχεδόν όλα τα αδικήματα τύπου υπάγονταν στην αρμοδιότητα των πενταμελών Εφετείων (άρθρο 1 παρ. 1), τα οποία μπορούσαν να καταδικάσουν τους ενόχους σε ποινές που έφταναν ως την κάθειρξη, επιφυλασσομένων των ποινών οι οποίες προβλέπονταν από τις άλλες ισχύουσες διατάξεις ποινικές διατάξεις, ανάμεσα στις οποίες και εκείνες του Γ΄ Ψηφίσματος²⁶⁴.

Ωστόσο, ένα χρόνο αργότερα, πάρθηκαν απείρως πιο αυστηρά μέτρα για τη φίμωση του αριστερού τύπου, ο οποίος τυπικά εξακολουθούσε να είναι ελεύθερος, με δύο διαδοχικές τροποποιήσεις του Γ΄ Ψηφίσματος. Παρά τη γενίκευση της εμφύλιας σύγκρουσης κατά τη διάρκεια του 1947, η νόθα κατάσταση που είχε εγκαινιαστεί από το Γ΄ Ψήφισμα, συνεχιζόταν δεκαπέντε μήνες αργότερα: παρά τις διαδοχικές προτάσεις που είχαν υποβληθεί για την άμεση διάλυση του Κομμουνιστικού Κόμματος, η κυβέρνηση ενέμενε στην προηγούμενη θέση της, ύστερα από υπόδειξη, καθώς φαίνεται, της αμερικανικής αποστολής, η οποία φρόντιζε, πριν απ' όλα, να κρατιούνται ορισμένα «δημοκρατικά» προσχήματα, τουλάχιστον στο τυπικό επίπεδο. Ακόμη νόμιμο, το Κομμουνιστικό Κόμμα εξακολουθούσε να λειτουργεί στην Αθήνα, να εκδίδει την εφημερίδα του και να προβάλλει τις ολοένα και λιγότερο ασαφείς θέσεις του σχετικά με το θέμα του εμφυλίου πολέμου, παρά τα νομικά και ουσιαστικά εμπόδια που ορθώνονταν εναντίον της δράσης του, μέσα σ' ένα κλίμα που, φυσικά δεν έπαυε να επιδεινώνεται.

Η φίμωση του κομμουνιστικού τύπου πραγματοποιήθηκε με τα ψηφίσματα ΛΑ΄ και ΛΒ΄ της 17^{ης} και 22ας Οκτωβρίου 1947, τα οποία υιοθετήθηκαν ύστερα από πρόταση της κυβέρνησης συνασπισμού του Θ. Σοφούλη.

Το ΛΑ΄ προσέθετε έξι άρθρα στο Γ΄ Ψήφισμα, όπου στο άρθρο 22 όριζε ότι κατά τη διάρκεια της «ανταρσίας» και στις περιοχές στις οποίες ίσχυε το ψήφισμα αυτό, το αρμόδιο συμβούλιο εφετών μπορούσε να διατάξει την δραστική παύση της έκδοσης

²⁶⁴ Αξίζει να σημειωθεί πως σύμφωνα με το άρθρο 3 του ψηφίσματος αυτού με ποινές φυλάκισης από 3 μήνες ως ένα χρόνο και με χρηματικές ποινές απειλούνταν οι εκδότες εφημερίδων που θα αρνούσαν να δημοσιεύουν τις επίσημες διαψεύσεις, εκ μέρους των αρχών, των ανακριβών ειδήσεων που θα είχαν δημοσιεύσει

οποιασδήποτε εφημερίδας ή περιοδικού, το οποίο: «αποδεικνύει ότι, υπηρετούν εν γνώσει και εκ προθέσεως τους εγείροντας τα όπλα κατά της Πατρίδος και επιβουλευομένους την ακεραιότητα και την ησυχία της Χώρας, αρνείται συστηματικώς να τηρή τους νόμους του Κράτους ή υπηρετεί αποδεδειγμένως καθ' οιονδήποτε τρόπον την ανταρσίαν». Ταυτόχρονα στο άρθρο 23 προέβλεπε ότι το συμβούλιο έπρεπε να διατάξει την δήμευση των μηχανημάτων που χρησιμοποιούνταν για την έκδοση των διωκόμενων εντύπων, ενώ το άρθρο 24 απαγόρευε ρητά κάθε ένδικο μέσο κατά της απόφασής του. Τέλος, βάσει του άρθρου 26, μπορούσε να επιβληθεί από τα έκτακτα στρατοδικεία –που ήταν αποκλειστικά αρμόδια στο πεδίο αυτό- η ποινή της κάθειρξης, που μπορούσε να φτάσει ως τα ισόβια δεσμά, σε οποιονδήποτε επεδίωκε να συνεχίσει, με τον ίδιο ή με παρεμφερή τίτλο, την έκδοση της εφημερίδας ή του περιοδικού, των οποίων είχε διαταχθεί η οριστική παύση²⁶⁵.

Επιπλέον, βάσει του άρθρου 25, οι κάτοχοι αντιτύπων του απαγορευθέντος εντύπου απειλούνταν με ποινή φυλάκισης το πολύ τριών χρόνων, στην περίπτωση που θα αποδεικνυόταν ότι είχαν την πρόθεση να προβούν στη διάλυσή τους. Κατ' εφαρμογή αυτών των διατάξεων, με μια σειρά αποφάσεων το Συμβούλιο Εφετών Αθηνών (αποφάσεις 3219 και 3220 του 1947) τερμάτισε τη νόμιμη έκδοση των κυριότερων δημοσιογραφικών οργάνων του ΚΚΕ και των συμμάχων του.

Με το ΛΒ΄ Ψήφισμα που θέσπισε η Βουλή, απαγορευόταν η επανέκδοση των απαγορευμένων εντύπων ακόμη και με νέους τίτλους, και εξαρτούσε την έκδοση νέων εφημερίδων και περιοδικών από προηγούμενη άδεια του υφυπουργού Τύπου και Πληροφοριών. Επίσης, απαγορευόταν, χωρίς προηγούμενη «έγγραφη» άδεια του διοικητή της αρμόδιας αστυνομικής αρχής, η αναγραφή σε δημόσιο χώρο κάθε είδους συνθημάτων ή διακριτικών σημείων και οι παραβάτες απειλούνταν με την ποινή της κάθειρξης που επιβαλλόταν από τα έκτακτα στρατοδικεία (άρθρα 1 και 2).

3.6.5.β) Ο Α.Ν. 509/1947

Όσο για τον α.ν. 509/1947 εκδόθηκε αμέσως μετά την αναγγελία του σχηματισμού της προσωρινής «κυβέρνησης» του Βουνού, από τον ραδιοφωνικό σταθμό του «Δημοκρατικού Στρατού» στις 21 Δεκεμβρίου 1947. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πώς σχολιάζει το γεγονός στην εισηγητική έκθεση του Αναγκαστικού Νόμου 509 ο

²⁶⁵ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 508.

Υπουργός Δικαιοσύνης Χ. Λαδάς: *«Από καιρού χρησιμοποιούμενοι, οι αποτελούντες ελαχίστην αντεθνικήν μειονότητα ανατροπείς, ως πρωτοπόρον τάγμα θανάτου υπό των προαιωνίων εχθρών του Γένους [...] οι αρνηταί της Πατρίδος, της οικογενείας και της Θρησκείας, εσκέπτοντο το έγκλημα και δεν εδίστασαν να το ολοκληρώσουν»²⁶⁶.*

Με το νομοθέτημα αυτό θέτονταν εκτός νόμου το ΚΚΕ, το ΕΑΜ και η «Εθνική Αλληλεγγύη» (οργάνωση αλληλοβοήθειας που είχε συγκροτήσει το ΚΚΕ από τα χρόνια της Κατοχής), καθώς και κάθε άλλο πολιτικό κόμμα, σωματείο ή οργάνωση που θα συνεργαζόταν με αυτά ή θα επεδίωκε *«αμέσως ή εμμέσως την εφαρμογή ιδεών εχουσών ως σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του πολιτεύματος, του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας»²⁶⁷*. Εάν επρόκειτο για πολιτικό κόμμα, τη σχετική απόφαση θα έπαιρνε το υπουργικό συμβούλιο. Εάν επρόκειτο για σωματείο ή άλλη οργάνωση, η αρμόδια Επιτροπή Ασφαλείας. Οι περιουσίες τους, βάσει του άρθρου 1 παρ. 1 και 4, κατάσχονταν και με απόφαση του συμβουλίου του αρμόδιου πλημμελειοδικείου δημεύονταν και ενδεχομένως εκποιούνταν, και το προϊόν της εκποίησης διαθέτονταν για την ενίσχυση των θυμάτων της «ανταρσίας» ή, με απόφαση των υπουργών Οικονομικών, Στρατιωτικών και Δημόσιας Τάξεως για τις ανάγκες συγκεκριμένων δημόσιων υπηρεσιών.

Το άρθρο 2 του Α.Ν. 509, όπου κατ' ουσίαν αποτελούσε επανάληψη της αντίστοιχης διάταξης του «αδιωνύμου» του 1929, επαναλάμβανε την ως άνω διατύπωση για να τιμωρήσει την κομμουνιστική δράση, ατομική ή συλλογική. Τιμωρούσε, επί λέξει, κάθε ενέργεια που επεδίωκε: *«την εφαρμογή ιδεών, εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του Πολιτεύματος, του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας»*, καθώς και, σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 2, κάθε προσηλυτισμό υπέρ αυτών των ιδεών· ωστόσο, απειλούσε τους παραβάτες με ασύγκριτα βαρύτερες ποινές, που μπορούσαν να φτάσουν ως την ποινή του θανάτου και των ισόβιων δεσμών για τους αρχηγούς ή οδηγούς, και ως την ποινή της κάθειρξης για τους απλούς στασιαστές.

Κατά τα λοιπά, ο Α.Ν. 509 επαναλάμβανε τις επιβαρυντικές περιπτώσεις του «αδιωνύμου», απαγορεύοντας μεταξύ άλλων:

²⁶⁶ Παντελής, Α., Κουτσομπίνας, Σ., Γεροζήσης, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 706-707.

²⁶⁷ άρθρο 1 παρ. 1 και 2 του Α.Ν. 509/1947. Βλ. και Παντελής, Α., Κουτσομπίνας, Σ., Γεροζήσης, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 707 επ.

Α) την ενέργεια του προσηλυτισμού υπέρ των επιλήψιμων ιδεών σε δημόσιο χώρο ή δια του τύπου (άρθρο 2 παρ. 2), ρυθμίζαν λεπτομερειακά την ευθύνη των συγγραφέων επιλήψιμων άρθρων, καθώς και των υπευθύνων της έκδοσης των άρθρων αυτών (άρθρο 3)

Β) τις δημόσιες και ιδιωτικές συγκεντρώσεις των προσώπων που επεδίωκαν τους αξιόμιπτους στόχους –με ποινή φυλάκισης τουλάχιστον έξι μηνών απειλούνταν, ειδικότερα, οι συμμετέχοντες σε τέτοιες συγκεντρώσεις (άρθρο 4)

Γ) καθιστούσε υποχρεωτική την απόλυση των δημοσίων υπαλλήλων και των στρατιωτικών που καταδικάζονταν με το νόμο αυτό ή που απλώς κατηγορούνταν «προπαγανδίζοντες Κομμουνιστικές Αρχές ή προσβάλλοντες την ιδέαν της Πατρίδος και τα Εθνικά Σύμβολα», κι αυτό ανεξάρτητα από το αν είχαν υποπέσει σε οποιαδήποτε αξιόποινη πράξη (άρθρα 5 και 6).

Τέλος, θέσπιζαν την αποκλειστική αρμοδιότητα των έκτακτων στρατοδικείων για την εκδίκαση των κακουργημάτων και πλημμελημάτων που προβλέπονταν από το νόμο αυτό (άρθρο 7). Πρέπει να σημειωθεί πως κατά το πρότυπο του Γ΄ Ψηφίσματος (άρθρο 15 παρ. 2), ο αναγκαστικός νόμος 509 επέτρεπε τη μετατροπή των ποινών φυλάκισης σε ποινές εκτόπισης ισόχρονης διάρκειας (άρθρο 7 παρ. 2). Μπορούσαν να επιβληθούν οι ποινές που προβλέπονταν από το νόμο 509, επιφυλασσόμενων των αυστηρότερων ποινών που προβλέπονταν από τις άλλες ισχύουσες διατάξεις (άρθρο 8).

Αν και δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά στοιχεία, υπολογίζεται ότι, με βάση το Γ΄ Ψήφισμα και τον Α.Ν. 509, από το 1946 έως το 1951 επιβλήθηκαν συνολικά 7.500 θανατικές καταδίκες (κυρίως από έκτακτα στρατοδικεία), από τις οποίες εκτελέστηκαν 4.000-5.000. Εξάλλου, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές, ο αριθμός των φυλακισμένων που είχαν καταδικασθεί για παραβίαση των ίδιων νομοθετημάτων ανερχόταν τον Οκτώβρη του 1951 σε 10.966. Σε 1.136 είχε επιβληθεί η θανατική ποινή (που από τότε σπάνια εκτελούνταν), σε 3.987 ισόβια δεσμά και σε 4.654 κάθειρξη²⁶⁸.

Αν έπρεπε να συνοψίσει κανείς τα χαρακτηριστικά της ποινικής καταστολής κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, θα στεκόταν προφανώς στον συστηματικό παραμερισμό των θεμελιωδών συνταγματικών εγγυήσεων του αντιπάλου, κάτι λίγο ως πολύ αναμενόμενο σε μια ένοπλη εξέγερση. Αφήνοντας κατά μέρος τα

²⁶⁸ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 350

περιστατικά ωμής βίας, που σημειώθηκαν κατά την περίοδο της «λευκής τρομοκρατίας» και τις συνοπτικές εκτελέσεις στην πρώτη γραμμή των επιχειρήσεων, φαινόμενα δηλαδή που δεν αποτελεί αντικείμενο τεκμηριωμένης νομικής αποτίμησης, θα υπογράμμιζε προπάντων τον διωγμό του φρονήματος και όχι τόσο της πράξης.

Για μεν την επιβολή των διοικητικών μέτρων, δεν χρειαζόταν εξ ορισμού ο αντίπαλος να έχει διαπράξει ορισμένη πράξη· αρκούσε να είναι «ύποπτος», είτε ο ίδιος είτε πρόσωπα του άμεσου συγγενικού του περιβάλλοντος. Όσο για την ποινική καταστολή, τόσο το Γ΄ Ψήφισμα όσο και ο Α.Ν. 509 απειλούσαν με την ποινή του θανάτου κυρίως επιλήψιμες ιδέες. Δεν θα πρέπει συνεπώς να εκπλήσσει ότι η αποκήρυξη του κομμουνισμού από τον εκτοπισμένο, τον υπόδικο, αλλά και από τον καταδικασμένο ήταν λόγος απόλυσης ή και αθώωσής του.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, είναι οξύμωρο να γίνεται καν λόγος για δικονομικές εγγυήσεις ενώπιον των Επιτροπών Ασφαλείας ή των έκτακτων στρατοδικείων, που είχαν αναλάβει το κύριο βάρος της διοικητικής και της ποινικής καταστολής αντιστοίχως.

Παρά ταύτα παρουσιάζει ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι σε αντίθεση με ό, τι συνέβη σε άλλες χώρες που έζησαν περιόδους μεγάλης οξύτητας και έξαρσης της βίας, στην Ελλάδα του Εμφυλίου, (οι αναμενόμενες) παρεκβάσεις από τη συνταγματική νομιμότητα έγιναν σε μεγάλο βαθμό «νομότυπα», δηλαδή βάσει ρυθμίσεων, που την πρόδηλη αντίθεσή τους προς το Σύνταγμα, η Βουλή του 1946 την ξεπερνούσε περιβάλλοντάς τες με το κύρος διατάξεων ίσης τυπικής ισχύος με το Σύνταγμα (δηλαδή κυρώνοντάς τες με ψηφίσματα).

Έτσι, δίπλα στο Σύνταγμα, δημιουργήθηκε ένα ξεχωριστό corpus ρυθμίσεων, το «παρασύνταγμα», το οποίο, αν και κατά περιεχόμενο προδήλως αντισυνταγματικό, μπορούσε τυπικά να συμβιώνει με το Σύνταγμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Το Σύνταγμα του 1952 και η δυσπόστατη μεταπολεμική δημοκρατία

4.1. Το πολιτικό πλαίσιο: Οι προσωρινές εκλογικές νίκες του Κέντρου και η μόνιμη επικράτηση της Δεξιάς²⁶⁹

Στην Ελλάδα, σ' αντίθεση με την υπόλοιπη Ευρώπη, ο πόλεμος έληξε το 1949 και όχι το 1945. Λόγω Εμφυλίου Πολέμου, οι πληγές ήταν βαθιές. Εκτός από την καθυστέρηση που προκάλεσε στην ανοικοδόμηση, η δεκαετία του 1940 κληροδοτούσε ένα κλίμα αμοιβαίας δυσπιστίας και μίσους, που δεν άφηνε περιθώρια για ειλικρινή συμφιλίωση. Σε τούτο συνετέλεσαν το Σύνταγμα και οι θεσμοί τους οποίους, από ατολμία ή προκατάληψη, οι νικητές του Εμφυλίου απέτυχαν να εκσυγχρονίσουν. Στους θεσμούς, δίχως άλλο, ανήκει ένα σημαντικό μερίδιο της ευθύνης για την επιβίωση των εντάσεων και των παθών πολύ μετά τον Γράμμο και το Βίτσι, κάτι που βέβαια διευκόλυνε το 1967 την επιβολή μιας ακόμη δικτατορίας.

Η νικήτρια παράταξη αντιμετώπιζε το εξής ιστορικό πρόβλημα την επομένη του Εμφυλίου Πολέμου: Πώς θα περαιωνόταν η νίκη των όπλων; Τι καθεστώς θα επιβαλλόταν, ώστε οι ηττημένοι να μην μπορέσουν ξανά να διεκδικήσουν την κυριαρχία με οποιαδήποτε μέσα; Και ποιοι θα κυβερνούσαν την χώρα για να εφαρμόσουν αυτή την πολιτική;

Υπήρχαν δύο ρεύματα καταφανή: Το ένα, το εκπροσωπούσαν οι ηγεσίες των πολιτικών κομμάτων που διεξήγαγαν μέχρι τέλους τον πόλεμο (1946-1949) διατηρώντας τυπικά τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες. Το άλλο, το οποίο εκπροσωπούσαν όσοι επιζητούσαν έναν άφθαρτο και αναγνωρισμένο ηγέτη, που δεν μπορούσε να είναι άλλος από το στρατάρχη Παπάγο, προϊόν της απόλυτης σχεδόν αυτονομίας την οποία είχε αποκτήσει ο στρατός κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου (ιδιαίτερα τον τελευταίο χρόνο) και η αίγλη που τον περιέβαλε ως αποκλειστικό φορέα της νίκης, τροφοδοτούσαν αυτές τις τάσεις για μόνιμη εγκαθίδρυση ενός αυταρχικού, μη κοινοβουλευτικού καθεστώτος, οι οποίες μάλιστα είχαν εκδηλωθεί τουλάχιστον από τα τέλη του 1948.

---

²⁶⁹ Για μια συνολική επισκόπηση της περιόδου βλ. και Koliopoulos, J.S., Veremis, T., (2010), ό.π., σελ. 142 επ.

Το φάσμα της δικτατορίας, που αιωρείτο έντονα τους τελευταίους μήνες του 1949, ερχόταν σε ριζική αντίθεση με την κρισιμότερη ίσως ιδιομορφία του ελληνικού Εμφυλίου: το γεγονός δηλαδή ότι η διαχείρισή του, ακόμη και στις πιο επώδυνες φάσεις του, έγινε υπό τον μανδύα ενός τυπικά κοινοβουλευτικού καθεστώτος.

Η ταλάντευση μεταξύ των δύο ρευμάτων τροφοδότησε ποικίλες προσπάθειες για το σχηματισμό «μεταβατικής» κυβέρνησης, με χρονικά περιορισμένη ή και απροσδιόριστη διάρκεια. Κοινή στόχευση αυτών των προσπαθειών ήταν η (αντισυνταγματική) αναστολή των εκλογικών διαδικασιών, ώστε να διαμορφωθεί προηγουμένως ένα σταθερό πλέγμα εξουσίας που θα μπορούσε να στηρίξει την εμπλοκή του Παπάγου στην πολιτική. Τα διάφορα σχέδια για αναβολή των εκλογών συνάντησαν όμως ισχυρές αντιδράσεις, αφενός από την ηγεσία των τριών μεγαλύτερων κομμάτων με βάση την εκλογική τους δύναμη στις εκλογές του 1946 (Κ. Τσαλδάρης, Σοφ. Βενιζέλος, Γ. Παπανδρέου) και αφετέρου από τις ΗΠΑ²⁷⁰, οι οποίες επέμεναν στη διατήρηση των κοινοβουλευτικών θεσμών και την υιοθέτηση ορισμένων πρώτων μέτρων επιεικείας.

Η *de jure* εξουσία την επαύριο του Εμφυλίου στηριζόταν σε μια κυβέρνηση συνασπισμού των κομμάτων με εξωκοινοβουλευτικό πρωθυπουργό από τις 24 Ιουνίου 1949 τον τραπεζίτη Αλέξανδρο Διομήδη. Η κυβέρνηση αυτή είχε σχηματιστεί από τις 19 Ιανουαρίου 1949 από τον προκάτοχο του Διομήδη, τον αρχηγό των φιλελευθέρων Θεμιστοκλή Σοφούλη, στην οποία συμμετείχαν το Λαϊκό Κόμμα, το Κόμμα των Φιλελευθέρων, το Νέο Κόμμα του Σπύρου Μαρκεζίνη και Εθνικό Ενωτικόν του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Αυτή όμως η κυβέρνηση συνασπισμού έμελλε να παραιτηθεί στις 6.1.1950, λόγω της κυβερνητικής κρίσης που ξέσπασε με αφορμή τις δηλώσεις του αντιπροέδρου της Κ. Τσαλδάρη εναντίον του στρατάρχη Αλ. Παπάγου και της πιθανολογούμενης ανάμειξής του στην πολιτική.

Οι δηλώσεις αυτές προκάλεσαν την προσωρινή, όπως αποδείχτηκε παραίτηση του Αλ. Παπάγου από την αρχιστρατηγία (5.1.1950), την οποία όμως ανακάλεσε δύο ημέρες μετά. Η υπηρεσιακή κυβέρνηση που την διαδέχθηκε, με πρωθυπουργό τον τέως πρόεδρο της Βουλής Τζων Θεοτόκη, προχώρησε αμέσως στη διάλυση της Βουλής, προκηρύσσοντας εκλογές για τις 19 Φεβρουαρίου 1950, οι οποίες λόγω της καθυστέρησης που προκλήθηκε από τις διαπραγματεύσεις σχετικά με το εκλογικό

²⁷⁰ Χαρακτηριστική ήταν η παρέμβαση του αμερικανού πρεσβευτή Χένρυ Γκρέιντνι τον Νοέμβριο του 1949, ο οποίος δήλωνε ότι «πρέπει συντόμως να διεξαχθούν βουλευτικά εκλογαί» και μάλιστα «ουχί βραδύτερον των αρχών της προσεχούς ανοίξεως». Βλ. και Νικολακόπουλου, Η., (2012), ό.π., σελ. 105-106.

σύστημα, αποφασίστηκε τελικά να αναβληθούν για δύο ακόμη εβδομάδες και ως ημερομηνία διεξαγωγής τους ορίστηκε η 5^η Μαρτίου 1950.

Οι εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1950, επιβεβαίωσαν την επικράτηση του κοινοβουλευτικού ρεύματος, υπό την μορφή ενός παραδόξου: Πράγματι, μετά την ήττα του ΚΚΕ τον Αύγουστο του 1949 και τη λήξη του εμφύλιου πολέμου, η μεν δεξιά, που είχε σαρώσει στις εκλογές του 1946, ηττήθηκε στις εκλογές του 1950 και του 1951, το δε κέντρο, συμπεριλαμβανομένης και της ριζοσπαστικής πτέρυγας του που είχε αντιταχθεί στις εκλογές του 1946 και απόσχει απ' αυτές, ανήλθε στην εξουσία, παρά το γεγονός ότι ήταν κατακερματισμένο, δίχως να διαθέτει συνοχή, αποτελώντας ένα συνονθύλευμα ροπών και τάσεων από την κεντροδεξιά μέχρι την κεντροαριστερά.

Όσο για την αριστερά, παρά την απαγόρευση του ΚΚΕ και τα «έκτακτα» μέτρα, έκανε αισθητή την παρουσία της μέσω δύο ευρύτερων σχημάτων: της Δημοκρατικής Παράταξης στις εκλογές του 1950 (που αποτελούσε συνασπισμό των κομμάτων Ενώσεως Δημοκρατικών Αριστερών του Σοφιανόπουλου, ΣΚΕΛΔ των Σβώλου-Τσιριμώκου και Αριστερών Φιλελεύθερων των Γρηγοριάδη-Χατζήμπεη) και, προπάντων, της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) από τις εκλογές του 1951 και μετά.

Έτσι, έως την επάνοδο της δεξιάς στην εξουσία, με την ευρεία νίκη του Ελληνικού Συναγερμού, τη χώρα κυβέρνησαν επί δύο και πλέον χρόνια τα κόμματα του κέντρου. Πρωθυπουργός, κατά το μεγαλύτερο διάστημα αυτής της διετίας, ήταν ο Ν. Πλαστήρας, πρωθυπουργός των Δεκεμβριανών (1945), αλλά μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο αρχηγός ενός νέου κεντροαριστερού σχήματος της Εθνικής Προοδευτικής Ενώσεως Κέντρου (ΕΠΕΚ), που είχε συσταθεί μόλις τον Ιανουάριο του 1950²⁷¹. Με κεντρικό σύνθημα την ειρήνευση, το οποίο προκαλούσε την κατηγορία της εθνικόφρονος Δεξιάς περί συμπόρευσης με το ΚΚΕ, χάρη στο κέντρο, η Μακρόνησος έκλεισε και η χώρα απέκτησε Σύνταγμα. Δίπλα του, ωστόσο, διατηρήθηκε σε ισχύ και το «παρασύνταγμα» των «έκτακτων» μέτρων, παρά τη λήξη του Εμφυλίου.

Ειδικότερα οι εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1950, όπου κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου η κυβέρνηση ολοκλήρωσε την άρση του στρατιωτικού

---

²⁷¹ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 104-106. Βλ. αντίστοιχα και Λυμπεράτος, Μ., (2011), στο κεφάλαια «Η αντικομμουνιστική περιχαράκωση της ηγεσίας της ΕΠΕΚ», «Η αποτυχία της ΕΔΑ να αξιοποιήσει τις αντιφάσεις της ΕΠΕΚ» και «Η πολιτική οριοθέτηση της ΕΠΕΚ και οι κεντροδεξιές της επιδιώξεις»

νόμου, αναστέλλοντας την ισχύ του Γ΄ Ψηφίσματος²⁷², λάμβαναν περισσότερο χαρακτήρα καταγραφής των πολιτικών δυνάμεων, λόγω και της υιοθέτησης του συστήματος της απλής αναλογικής, με αποτέλεσμα την κάθοδο πληθώρας κομματικών σχηματισμών, η διαμόρφωση των οποίων οριστικοποιήθηκε το τελευταίο μόλις τρίμηνο πριν τις εκλογές²⁷³.

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 5^{ης} Μαρτίου ανέδειξε ορισμένα νέα καθοριστικά στοιχεία, τα οποία οριοθέτησαν το πλαίσιο για την ανασυγκρότηση του συστήματος των πολιτικών κομμάτων κατά την μεταπολεμική περίοδο. Τα κυριότερα στοιχεία ήταν:

Α) Η εντυπωσιακή φθορά των δύο παραδοσιακών κομμάτων, το Λαϊκό Κόμμα και το Κόμμα των Φιλελευθέρων, που συγκέντρωσαν αθροιστικά μόλις το 36% των ψήφων²⁷⁴,

Β) Η άνοδος των δυνάμεων του Κέντρου, ενός όμως Κέντρου πολιτικά και οργανωτικά ετερόκλητου²⁷⁵ και

Γ) Την εκλογική επιτυχία των αριστερών και κεντροαριστερών δυνάμεων (ΕΠΕΚ και Δημοκρατική Παράταξη), γεγονός που συνιστούσε τον νέο καθοριστικό παράγοντα, ο οποίος διαφοροποιούσε ριζικά το μετεμφυλιακό πολιτικό πλαίσιο σε σχέση με την προπολεμική περίοδο²⁷⁶.

Με βάση τον συσχετισμό δυνάμεων που προέκυψε από τις εκλογές του 1950, δύο συμμαχίες διαφορετικές και αντιθετικές μεταξύ τους μπορούσαν να διαμορφώσουν

---

²⁷² Ειδικότερα στις αρχές του 1950 υπήρχαν στις φυλακές 17.000 καταδικασμένοι για πολιτικούς λόγους (μεταξύ των οποίων 2289 θανατοποινίτες) και 5.300 υπόδικοι, ενώ ο αριθμός των εκτοπισμένων πρέπει να προσέγγιζε τους 20.000, εκ των οποίων περίπου 13.000 στην Μακρόνησο, δίχως να συνυπολογίζονται οι «προληπτικώς συλληφθέντες» κατά τους τελευταίους μήνες του Εμφυλίου. Βλ. και Νικολακόπουλος, Η., (2012), ό.π., σελ. 107.

²⁷³ Είναι ενδεικτικό ότι στις εκλογές κατήλθαν 29 εκλογικοί σχηματισμοί, από τους οποίους οι δέκα εξασφάλισαν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, χωρίς πάντως κανένα κόμμα να υπερβεί το 20% των έγκυρων ψηφοδελτίων.

²⁷⁴ Το Λαϊκό Κόμμα, με αρχηγό των Κ. Τσαλδάρη έλαβε μόλις το 18,8% των ψήφων και 62 έδρες, ενώ το Κόμμα των Φιλελευθέρων με αρχηγό τον Σοφ. Βενιζέλο έλαβε το 17,2% των ψήφων και 56 έδρες. Βλ. και Νικολακόπουλος, Η., (2012), ό.π., 109-114

²⁷⁵ ΕΠΕΚ, Κόμμα Φιλελευθέρων και Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γ. Παπανδρέου, έλαβαν συνολικά το 44,4 των ψήφων και 136 έδρες (σε σύνολο 250), ενώ η Δεξιά, από το 63% των ψήφων και τις 228 έδρες (σε σύνολο 354 εδρών) του 1946, «καταποντίστηκε» στο 33% των ψήφων και τις 86 έδρες. Βλ. και Γρηγοριάδης, Σ., (2010), *Τα φοβερά ντοκουμέντα: Μετά τον Εμφύλιο*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, σελ. 132-134.

²⁷⁶ Η ΕΠΕΚ, ως συνασπισμός κομμάτων (είχε προσχωρήσει και ο Τσουδερός με το Δημοκρατικό Προοδευτικό Κόμμα) με επικεφαλής τον Ν. Πλαστήρα, έλαβε το 16,4% ψήφων και 45 έδρες, ενώ από την πλευρά της η Δημοκρατική Παράταξη (Δ.Π.) έλαβε το 9,7% των ψήφων και 18 έδρες. Σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της Δ.Π. διαδραμάτισε επίσης το παράνομο κλιμάκιο του ΚΚΕ στην Αθήνα, με επικεφαλής τον Νίκο Πλουμπίδη, ο οποίος ήδη από το Δεκέμβριο του 1949, είχε αρχίσει επαφές για τη διαμόρφωση ενός Δημοκρατικού Μετώπου. Βλ. και Νικολακόπουλος, Η., (2012), ό.π., σελ. 112.

κοινοβουλευτική πλειοψηφία: α) η συμμαχία των τριών κομμάτων του Κέντρου (ΕΠΕΚ, Κόμμα Φιλελευθέρων, Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα), που συνολικά διέθεταν άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία (136 στις 250 έδρες) ή β) μια συμμαχία όπως αυτή που υπήρχε από το 1947 έως το 1950, με άξονα τα δύο ιστορικά, αλλά φθίνοντα κόμματα, του Λαϊκού και των Φιλελευθέρων, τα οποία είχαν περιοριστεί στο 36% των ψήφων, έχοντας εξασφαλίσει όμως το 47% των εδρών. Η περίοδος από τον Μάρτιο του 1950 έως τον Ιούλιο του 1951 χαρακτηρίστηκε από συνεχή ταλάντευση μεταξύ των δύο αυτών βασικών επιλογών, με αλλεπάλληλες μετατροπές στις συμμαχίες των κομμάτων που συγκροτούσαν κάθε φορά την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και με συνεχείς μεταβολές στη σύνθεση της κυβέρνησης.

Ενδεικτικό εκείνης της ταλάντευσης είναι ότι, μολονότι οι τέσσερις αρχηγοί του Κέντρου υπέγραψαν στις 12 Μαρτίου 1950 συνυπέγραψαν και απέστειλαν στο βασιλιά πρωτόκολλο κυβερνητικής συνεργασίας, συμφωνώντας να προτείνουν για πρωθυπουργό τον Πλαστήρα²⁷⁷, στις 22 Μαρτίου 1950 ο βασιλιάς Παύλος ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Σοφ. Βενιζέλο, ο οποίος αθετώντας την συμφωνία σχημάτισε κυβέρνηση με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και την υποστήριξη του Λαϊκού Κόμματος²⁷⁸. Ύστερα όμως από έντονη και δημόσια παρέμβαση του Αμερικανού πρεσβευτή Χένρυ Γκραϊντντ²⁷⁹, η κυβέρνηση Βενιζέλου παραιτήθηκε πριν καν παρουσιαστεί στη Βουλή και στις 15 Απριλίου σχηματίστηκε κυβέρνηση των τριών κομμάτων του Κέντρου, με πρωθυπουργό τον Ν. Πλαστήρα²⁸⁰.

---

²⁷⁷ Το πρακτικό ανέφερε χαρακτηριστικά:

«Μεγαλειότητα,

Λαμβάνομεν την τιμήν να ανακοινώσωμεν εις την Υμετέραν Μεγαλειότητα ότι οι υπογραφομένοι αρχηγοί κομμάτων, διαθέτοντες την πλειοψηφίαν της Βουλής, κατελήξαμεν εις συμφωνίαν περί σχηματισμού κυβερνήσεως, η πολιτική της οποίας συνοψίζεται εις το εσώκλειστον σημείωμα.

Μετά βαθύτατου σεβασμού Ν. Πλαστήρας, Σ. Βενιζέλος, Γ. Παπανδρέου, Εμμ. Τσουδερός» Βλ. και Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 122.

²⁷⁸ Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 137.

²⁷⁹ Η οποία δημοσιεύτηκε στις 31 Μαρτίου 1950, μια επιστολή καταπέλτης του αμερικανού πρέσβη προς τον Βενιζέλο αναφέρει αποσπασματικά: «...οι Αμερικανοί αντιπρόσωποι απέσχον πάσης απόπειρας να επηρεάσουν είτε το αποτέλεσμα των εκλογών είτε τον σχηματισμόν νέας κυβερνήσεως, βασιζομένης εις την πρόσφατων εντολήν του λαού. [...] Κατά την γνώμην μου, μόνο μια σταθερά και ικανή κυβέρνησις, χαίρουσα της υποστηρίξεως του λαού και της Βουλής, θα δύναται να ενεργήση με το θάρρος και την σταθερότητα μακροπρόνου πολιτικής, άτινα είναι απαραίτητα διά την συνετήν χρησιμοποίησιν της βοήθειας που παρέχει ο αμερικανικός λαός. [...] Εις την ελληνικήν κυβέρνησιν και εις την ελληνικήν Βουλήν εναπόκειται να αποφασίσουν κατά πόσον επιθυμούν να συνεχισθή η παροχή της αμερικανικής βοήθειας και συνεπώς εάν αναλαμβάνουν τας ευθύνας, αι οποία αποτελούν την προϋπόθεσιν διά την επιτυχίαν του επιδιωκόμενου σκοπού». Βλ. και Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 131-133 και Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 138.

²⁸⁰ Στεφανίδης, Γ., (1999), *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο. Η Ελλάδα και ο Συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, Προσκήνιο, Αθήνα, σελ. 112-114.

Η κυβέρνηση Πλαστήρα παρέμεινε όμως στην εξουσία μόνο για τέσσερις μήνες. Με κρίσιμο ζήτημα αντιδικίας τα «μέτρα ειρηνεύσεως» που προώθησε (δυνατότητα αναθεώρησης των αποφάσεων των Έκτακτων Στρατοδικείων, κατάργηση του Οργανισμού Αναμορφώσεως Μακρονήσου κλπ.) και με αφορμή μια δήλωση του πρωθυπουργού στη Τήνο κατά τον εορτασμό του Δεκαπενταυγούστου, εναντίον της θανατικής ποινής²⁸¹, το Κόμμα των Φιλελευθέρων απέσυρε την υποστήριξή του και ο Ν. Πλαστήρας παραιτήθηκε στις 18 Αυγούστου 1950²⁸².

Εκτός από τις πολιτικές διαφωνίες, τη σταθερή αντιπάθεια των Ανακτόρων για το πρόσωπο του πρωθυπουργού και τις προσωπικές αντιθέσεις, που οδήγησαν σε πτώση την κυβέρνηση Πλαστήρα, σημαντικό ρόλο έπαιξε επίσης η όξυνση του Ψυχρού Πολέμου, η οποία κορυφώθηκε με την έναρξη του πολέμου της Κορέας στα τέλη Ιουνίου του 1950. Η ραγδαία επιδείνωση των διεθνών σχέσεων και ο φόβος ότι ο πόλεμος της Κορέας μπορούσε να οδηγήσει σε γενικότερη σύγκρουση, είχαν άμεσες επιπτώσεις τόσο στην τοποθέτηση των πολιτικών δυνάμεων όσο και στη στάση της αμερικανικής κυβέρνησης. Έτσι, τον Ιούλιο του 1950, αναθερμάνθηκε από τα Ανάκτορα και την αμερικανική πρεσβεία η ιδέα για τη συγκρότηση «μεταβατικής κυβέρνησης» με επικεφαλής τον Αλ. Παπάγο, σχέδιο με το οποίο συντάχθηκε και ο Σοφ. Βενιζέλος²⁸³. Όμως οι πολύπλευρες διαπραγματεύσεις για τη «λύση Παπάγου», που πραγματοποιήθηκαν τον Αύγουστο του 1950, τελικά όχι μόνο δεν ευδοχώθηκαν, αλλά αντίθετα οδήγησαν στην πρώτη σοβαρή σύγκρουση του Αλ. Παπάγου με τα Ανάκτορα.

Η αδυναμία να διαμορφωθεί μια φερέγγυα εναλλακτική λύση, που να συσπειρώνει το σύνολο των «εθνικοφρόνων», είχε ως αποτέλεσμα να παραταθεί σχεδόν επί τρεις μήνες (από τις 18 Αυγούστου ως τις 13 Νοεμβρίου) η πολιτική κρίση που προκλήθηκε από την παραίτηση της κυβέρνησης Πλαστήρα. Αρχικά σχηματίστηκε

---

²⁸¹ Η περιβόητη δήλωση του Πλαστήρα είχε ως εξής: «Είμαι κεκηρυγμένος κατά της αφαιρέσεως ανθρωπίνων ψυχών, εις οιαδήποτε περίπτωσιν. Την στιγμήν κατά την οποία υπάρχουν επεικέστεραι, όπως τα ισόβια δεσμά, δεν δύναμαι να εννοήσω πώς είναι δυνατόν να υπάρχουν άνθρωποι επιθυμούντες την αφαίρεσιν της ζωής ενός συνανθρώπου. Δηλώ δε ότι, αν μου δοθή η πλειοψηφία να κυβερνήσω μόνος το έθνος, θα προβάω αμέσως εις την κατάργησιν της θανατικής ποινής, συμφώνως προς τας επικρατούσας και εις τα άλλα πεπολιτισμένα έθνη αντιλήψεις». Βλ. και Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 177 επ.

²⁸² Σαμπατακάκης Θ., 1949-1952: *Εσωτερική πολιτική*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, (2006). Τόμος 17^{ος}, Δομή, σελ. 265-266.

²⁸³ Ας σημειωθεί πάντως ότι την ίδια περίοδο ο βασιλιάς Παύλος αντιμετώπιζε ακόμη και το ενδεχόμενο να αναλάβει προσωπικά τη διακυβέρνηση της χώρας ή εναλλακτικά, να ενισχύσει το σχηματισμό μιας αμιγώς φιλοβασιλικής κίνησης, χριστιανοδημοκρατικού χαρακτήρα, με κύριο στήριγμα την πανίσχυρη τότε παραεκκλησιαστική οργάνωση «Ζωή». Βλ. και Νικολακόπουλος, Η., (2012), ό.π., σελ. 116.

κυβέρνηση του Κόμματος των Φιλελευθέρων με πρωθυπουργό τον Σοφ. Βενιζέλο, διευρυνόμενη δύο ημέρες μετά με την συμμετοχή του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (και αντιπρόεδρο τον Γεώργιο Παπανδρέου), η οποία όμως καταψηφίστηκε στη Βουλή στις 9 Σεπτεμβρίου. Αμέσως μετά, και ενώ πλέον είχε ναυαγήσει η «λύση Παπάγου», συγκροτήθηκε τρικομματική κυβέρνηση με πρωθυπουργό πάντα τον Σοφ. Βενιζέλο (με αντιπροέδρους τους Κ. Τσαλδάρη και Γ. Παπανδρέου) και ισομερή συμμετοχή του Κόμματος των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού Κόμματος. Όμως, η κυβέρνηση αυτή, της «εθνικής συγκεντρώσεως», όπως αποκλήθηκε, η οποία συσπείρωνε όλους όσους κατά την κυρίαρχη εκδοχή της εποχής edικαιούντο να αποκαλούνται «εθνικόφρονες», παρόλο που συγκέντρωσε άνετη πλειοψηφία στη Βουλή (153 ψήφους υπέρ και 43 κατά), δεν διήρκεσε παρά μόνο 51 ημέρες.

Στα μέσα Οκτωβρίου, μετά από αποκαλύψεις που δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες «Το Βήμα» και «Τα Νέα», ξέσπασε μεγάλο πολιτικο-οικονομικό σκάνδαλο, που αφορούσε καταχρήσεις στον ΟΛΠ, στο οποίο εφέροντο αναμειγμένοι στενοί συνεργάτες (καθώς και ο γιος) του Κ. Τσαλδάρη²⁸⁴. Το σκάνδαλο του ΟΛΠ οδήγησε αφενός σε κυβερνητική κρίση και αφετέρου σε διάσπαση του Λαϊκού Κόμματος. Έτσι, στις 3 Νοεμβρίου η κυβέρνηση Βενιζέλου ανασχηματίστηκε με αποχώρηση των υπουργών του Λαϊκού Κόμματος και στις 16 Νοεμβρίου, 27 (από τους 62) βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος (μεταξύ των οποίων ο Στ. Στεφανόπουλος, ο Κ. Καραμανλής, ο Γ. Ράλλης κ.α.) σχημάτισαν ανεξάρτητη κοινοβουλευτική ομάδα. Οι βουλευτές αυτοί, μαζί με το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, συγκρότησαν τον Ιανουάριο του 1951 το Λαϊκό Ενωτικό Κόμμα (ΛΕΚ), με συναρχηγούς τους Στ. Στεφανόπουλο και Π. Κανελλόπουλο.

Το Λαϊκό Κόμμα και οι αποσχισθέντες απ' αυτό βουλευτές, στήριζαν αρχικά τη διακομματική πλέον κυβέρνηση Βενιζέλου. Όμως στις 18 Φεβρουαρίου, το ΛΕΚ

---

²⁸⁴ Έγραφε τότε στο πρωτοσέλιδο του Βήματος: «Δεν είναι δυνατόν να παραμείνη επί πλέον εις την Αρχήν η Κυβέρνησις εις την οποία μετέχει το Λαϊκό Κόμμα κατά την διάρκειαν της Δικαστικής εκκαθαρίσεως των καταχρήσεων του Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς και η Κυβέρνησις αυτή ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΠΑΡΑΙΤΗΘΗ ΑΜΕΣΩΣ. Εάν δεν είναι δυνατόν να προκύψη από την παρούσαν Βουλήν νέα Κυβέρνησις, δυνάμενη να ζήση και να υπηρετήση τον τόπον, η μόνη απομένουσα οδός είναι να κληθή ο Λαός να δώση εις τον τόπον νέαν Βουλήν. Εκεί όπου έφθασαν τα πράγματα η ανάγκη να εκκαθαριστούν τα σκάνδαλα κατά τρόπον εμπνέοντα εις το Έθνος την πεποίθησιν ότι θα αποδοθή ΠΛΗΡΗΣ ΚΑΙ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΟΛΩΝ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ είναι το πρωτεύον καθήκον του υγιούς πολιτικού κόσμου» Βλ. και Συλλογικός Τόμος: «Το Βήμα: 90 χρόνια», (2012), Τόμος Γ', Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, σελ. 228-231.

απέσυρε την εμπιστοσύνη του από την κυβέρνηση²⁸⁵, η οποία εντούτοις επιβίωσε, γιατί δέχθηκε σε αντιστάθμισμα την υποστήριξη της ΕΠΕΚ. Η κοινοβουλευτική (αλλά όχι και κυβερνητική) ανασύσταση της κεντρίας συμμαχίας, βασίστηκε στη δέσμευση του πρωθυπουργού ότι στις 15 Απριλίου θα διεξαχθούν δημοτικές εκλογές και ότι το ταχύτερο δυνατό η κυβέρνηση θα προχωρήσει σε αλλαγή του εκλογικού νόμου (υιοθετώντας ένα σύστημα «ενισχυμένης» αναλογικής) και σε προκήρυξη νέων βουλευτικών εκλογών.

Το πολιτικό κλίμα μεταβλήθηκε, όμως ριζικά, στις 29 Μαΐου 1951, όταν ο Αλ. Παπάγος υπέβαλε οριστικά την παραίτησή του από τη θέση του αρχιστρατήγου, παρά τις επίμονες προσπάθειες τόσο του βασιλιά όσο και του πρωθυπουργού να τον μεταπείσουν. Η κρίση επικυρώθηκε την επόμενη μέρα (μόλις έγινε γνωστή η παραίτηση), οπότε εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα από ηγετικά στελέχη του ΙΔΕΑ, τα οποία κατέλαβαν τα γραφεία του ΓΕΣ και του ΓΕΕΘΑ καθώς και τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών. Η κυβέρνηση και η ηγεσία του στρατεύματος δεν μπόρεσαν να καταστείλουν αμέσως το κίνημα και αναγκάστηκαν να προσφύγουν στον υπό παραίτηση αρχιστράτηγο, ο οποίος, σε μια επίδειξη προσωπικής δύναμης και επιρροής, μετέβη ο ίδιος στα γραφεία του ΓΕΣ και έπεισε τους πραξικοπηματίες να αποχωρήσουν²⁸⁶. Το κίνημα της 30^{ης} Μαΐου 1951 είχε ως στόχο να καταδείξει ότι ο στρατός αναγνώριζε και εμπιστευόταν μόνον τον στρατάρχη Παπάγο και επομένως αμφισβητούσε ευθέως τη δυνατότητα τόσο της κυβέρνησης, όσο και του βασιλιά, να ελέγξουν το στράτευμα. Πρόκειται για την πρώτη (έστω και έμμεσα) αντιβασιλική

---

²⁸⁵ Από το βήμα συγκέντρωσης του ΛΕΚ στη Θεσσαλονίκη στις 18 Φεβρουαρίου 1951 ο συναρχηγός του ΛΕΚ Π. Κανελλόπουλος ήρε την εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση Βενιζέλου με απειλές που έκαναν λόγο «για κυβέρνηση εξωκοινοβουλευτικής συνθέσεως». Εκείνη η επιλογή θεωρήθηκε προπαρασκευαστική ενέργεια για τη δυναμική επανεμφάνιση μιας κίνησης με επικεφαλής τον Αλ. Παπάγο, ενδεχομένως και εκτός των ορίων του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Βλ. και Νικολακόπουλος, Η., (2012), ό.π., σελ. 117. Ως αντίδραση στα λεγόμενα Κανελλόπουλου, στο πλαίσιο της ενημέρωσης για τις εξελίξεις των ημερών εκείνων του νέου Αμερικανού Πρέσβη Τζον Πιουριφού, στις 3 Μαρτίου 1951, την επομένη μιας ιδιαίτερα φορτισμένης συζήτησης στη Βουλή, ο ιδιαίτερος γραμματέας του Σοφ. Βενιζέλου Παύλος Βαρδινογιάννης ανέφερε: «Κατά τας τελευταίας ημέρας η εις το σκότος ετοιμάζουσα τα σατανικά σχέδιά της κλίκα ανέλαβε πλέον επιθετική στάση, εναντίον του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος. Αφού διά των εις την διάθεσίν της εφημερίδων προσπαθεί να ρίξει όλον τον πολιτικόν κόσμον, ο οποίος δεν ανέχεται εις τόσον κρίσιμους στιγμάς επικικδύνουσ ακροβατισμούς, εις πλήρην ανυποληψίαν, άρχισε να βάλη και εναντίον του Στέμματος με την αιτιολογίαν ότι παν ό, τι πράττει το πράττει προς το συμφέρον αυτού. Δεν θα πρέπει να θεωρήσωμεν εντελώς άσχετον την προ ολίγων ημερών προκληθείσα υπό των κ.κ. Αρχηγών των ΛΕΚ κυβερνητικήν κρίσιν με την αστειάν δικαιολογίαν ότι η Κυβέρνησις άλλαξε την σύνθεσιν ωρισμένου κοινοτικού συμβουλίου. Όλα αυτά είναι η αρχή ή μέρος ενός σχεδίου καταλήψεως της Αρχής ουχί κατά τρόπον νόμιμον και δημοκρατικόν, αδιαφορούντες εάν η προσπάθεια αυτή, εκτός των τίτλων του Δον Κιχώτη τους δώση και τον όχι πολύ ευχάριστον του ΠΡΟΔΟΤΟΥ». Βλ. Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη-Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φάκ. 9.Α/3/2.

²⁸⁶ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 728-729.

εκδήλωση ηγετικών κύκλων του ΙΔΕΑ και, υπό την έννοια αυτή, μπορεί να θεωρηθεί και ως προοίμιο για όσα συνέβησαν το 1967.

Μέσα στο νέο πολιτικό κλίμα που δημιούργησε η παραίτηση Παπάγου και επομένως η αυξημένη πιθανότητα καθόδου του στις επικείμενες εκλογές, ο Γ. Παπανδρέου προσπάθησε να αποτρέψει την ψήφιση του νέου εκλογικού νόμου και την 1^η Ιουλίου 1951 το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα αποχώρησε από την κυβέρνηση. Τη μονοκομματική πλέον κυβέρνηση του Σοφ. Βενιζέλου δέχθηκαν όμως να στηρίξουν στη Βουλή η ΕΠΕΚ και το Λαϊκό Κόμμα και έτσι στις 26 Ιουλίου 1951 ολοκληρώθηκε, από τα τρία κόμματα που συγκρότησαν τη νέα ευκαιριακή κυβερνητική πλειοψηφία, η ψήφιση του εκλογικού νόμου, με τον οποίο καθιερώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα ένα μεικτό εκλογικό σύστημα «ενισχυμένης αναλογικής²⁸⁷». Αμέσως μετά, η κυβέρνηση προχώρησε στην προκήρυξη νέων εκλογών, οι οποίες ορίστηκαν για τις 9 Σεπτεμβρίου. Επειδή το σχέδιο Συντάγματος που είχε επεξεργαστεί η αρμόδια επιτροπή της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής δεν είχε ακόμα εγκριθεί, το διάταγμα για τη διάλυση της Βουλής προέβλεπε επίσης (με σύμφωνη γνώμη και των περισσότερων κομμάτων) ότι το νέο Κοινοβούλιο μπορούσε, με απόφασή του κατά το πρώτο δίμηνο της πρώτης συνόδου του, να επικυρώσει ή να απορρίψει στο σύνολό του το υπόψη σχέδιο Συντάγματος²⁸⁸.

Το κύριο και ουσιαστικό διακύβευμα των εκλογών, όπως είχε διαμορφωθεί έως τη στιγμή της προκήρυξής τους, ήταν ο επαναπροσδιορισμός του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων, διά μέσου κυρίως της αποδυνάμωσης των μικρών κομμάτων, που στις προηγούμενες εκλογές είχαν συγκεντρώσει, αθροιστικά, σχεδόν το 40% των ψήφων. Αλλά το πολιτικό πλαίσιο των εκλογών ανετράπη ριζικά, όταν αμέσως μετά την προκήρυξή τους, ο Αλ. Παπάγος ανακοίνωσε την απόφασή του να πολιτευθεί και λίγες μέρες αργότερα (6.8.1951) ίδρυσε τον Ελληνικό Συναγερμό (Ε.Σ.), στον οποίο προσχώρησαν αυτοδιαλυόμενα το ΛΕΚ και το Νέο Κόμμα του Μαρκεζίνη²⁸⁹.

²⁸⁷ Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 61-63.

²⁸⁸ Επιφυλάξεις στο Πρακτικό Συμφωνίας των αρχηγών των Πολιτικών Κομμάτων της 28^{ης} Ιουλίου 1951 επιφυλάξεις ως προς τον χαρακτήρα της Βουλής που θα προέκυπτε μετά τις εκλογές διατύπωσε ο Γ. Παπανδρέου. Ειδικότερα το Πρακτικό ανέφερε ότι: «*Θεωρεί αντιφατική την διατύπωση του Διατάγματος. Θα έπρεπε να είναι απλή Βουλή, χωρίς αναθεωρητική εξουσία, ή αν έχει αναθεωρητική εξουσία να προσκληθεί εις Αναθεωρητική*». Βλ. και Παντελής, Α., Κουτσουμπίνης, Σ., Γεροζήσης, Τρ., (1993), *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, Τόμος Β', σελ. 763. Βλ. επίσης Αναστασιάδης, Γ., Πετρίδης, Π., (1990), *Γεώργιος Παπανδρέου: Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

²⁸⁹ Ο Ελληνικός Συναγερμός που θύμιζε καθ' όλα το Συναγερμό του Γαλλικού Λαού του στρατηγού Ντε Γκωλ, φαινόταν πως προσπαθούσε να αγκαλιάσει όλους τους αστούς, ανεξάρτητα από

Η δημιουργία του Ε.Σ. αποτέλεσε την πρώτη φάση της διαδικασίας για τη ριζική αναμόρφωση της κοινοβουλευτικής δόμησης της Δεξιάς και τη διαμόρφωση ενός νέου πλέγματος εξουσίας. Η πρώτη αυτή φάση χαρακτηρίζεται από την ενσωμάτωση και συγχώνευση των διαφόρων ρευμάτων και ομάδων της Δεξιάς, με ταυτόχρονη μεταφορά του κέντρου βάρους από την παραδοσιακή εκπροσώπηση των πολιτευτών του Λαϊκού Κόμματος προς μια νέα κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Η δημόσια αντίθεση των Ανακτόρων προς τον Αλ. Παπάγο²⁹⁰ και η εμφάνιση του Ελληνικού Συναγερμού ως νέας πολιτικής παράταξης ριζικά διαφορετικής από τις υπάρχουσες, που διεκδικούσε δημοψηφισματικά έγκριση του προγράμματος και ηγεσίας, καθόρισαν ως κεντρικό ζητούμενο των εκλογών την απήχηση του Ελληνικού Συναγερμού.

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1951 εν μέρει μόνο δικαίωσε τις προσδοκίες του Ελληνικού Συναγερμού, ο οποίος αναδείχθηκε πρώτο κόμμα (με 36,5% των ψήφων και 114 έδρες), δεν μπόρεσε όμως να επεκταθεί σημαντικά προς το χώρο του κέντρου, διαμορφώνοντας ένα αδιαμφισβήτητο πλειοψηφικό ρεύμα. Αυτό που κυρίως πέτυχε σε πρώτη φάση ο Ελληνικός Συναγερμός ήταν να εξουδετερώσει τους ενδοπαραταξιακούς του αντιπάλους, περιορίζοντας το Λαϊκό Κόμμα σε τελείως περιθωριακό ρόλο (6,7% και 2 έδρες). Έτσι, τα δύο βασικά κόμματα του Κέντρου, το Κόμμα των Φιλελευθέρων με αρχηγό τον Σοφ. Βενιζέλο και η ΕΠΕΚ με αρχηγό τον Ν. Πλαστήρα- κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν μια, έστω και οριακή, κοινοβουλευτική πλειοψηφία (131 έδρες σε σύνολο 258), με την ΕΠΕΚ να καταγράφει σημαντική ανοδική τάση (23,5% και 74 έδρες) ενώ το Κόμμα των Φιλελευθέρων παρέμεινε ουσιαστικά στάσιμο (19% και 57 έδρες).

Στις εκλογές της 9^{ης} Σεπτεμβρίου συμμετείχε επίσης για πρώτη φορά η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), με πρόεδρο τον Ιωάννη Πασαλίδη, η οποία αποτέλεσε, έως το 1967, το νόμιμο κομματικό φορέα της Κομμουνιστικής Αριστεράς

ιδεολογική προέλευση, που έθεταν υπεράνω πάντων την πολιτική σταθερότητα για να πραγματοποιηθεί η ανοικοδόμηση και η οικονομική ανάπτυξη. Και εκείνους από τις άλλες τάξεις που ποθούσαν επίσης τη σταθερότητα. Ευαγγελιζόταν την πανεθνική σταυροφορία για την επούλωση των πληγών και την άνοδο της παραγωγής. Και υποσχόταν τη «λήθη», δηλαδή την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου κατά της Αριστεράς, αφήνοντας να νοηθεί ότι μόνο ο Παπάγος μπορούσε να επιβάλει και να κατοχυρώσει την πραγματική ισοπολιτεία. Βλ. και Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 66-68.

²⁹⁰ Όπως εκδηλώθηκε σε συνέντευξη του βασιλιά Παύλου στις New York Times. Βλ. και Νικολακόπουλος, Η., (2012), ό.π., σελ. 120. Βλ. επίσης Λυμπεράτος, Μ., (2011), *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ: Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς και οι μετεμφυλιακές πολιτικές αναγκαιότητες*, Στοχαστής, Αθήνα.

καθώς και ορισμένων συμμαχικών της δυνάμεων. Η ΕΔΑ ιδρύθηκε την 1^η Αυγούστου του 1951 και εκπροσωπούσε το ίδιο ακριβώς πολιτικό φάσμα με εκείνο που κάλυπταν τα κόμματα που συμμετείχαν ή συνεργάζονταν στενά με το ΕΑΜ, μέχρι τα τέλη του 1947. Η ΕΔΑ συγκεντρώνοντας το 10,6% των ψήφων και εκλέγοντας 10 βουλευτές απέδειξε τη συνεκτικότητα της εκλογικής βάσης της Κομμουνιστικής Αριστεράς, η οποία μάλιστα, σε συμβολικό επίπεδο, αποτυπώθηκε με τη δημοψηφισματική εκλογή ως βουλευτών εξόριστων και φυλακισμένων στελεχών του ΚΚΕ (Στ. Σαράφης, Μ. Γλέζος, Ηλ. Ηλιού), των οποίων η εκλογή ακυρώθηκε αργότερα στο Εκλογοδικείο²⁹¹.

Με βάση το αποτέλεσμα των εκλογών και με δεδομένο ότι κανένα κόμμα δεν συγκέντρωσε αυτοδύναμη πλειοψηφία, ο βασιλιάς Παύλος πρότεινε τη δημιουργία κυβέρνησης ευρέως συνασπισμού από τα τρία μεγάλα κόμματα, με πρωθυπουργό τον Αλ. Παπάγο, την οποία όμως ο τελευταίος αρνήθηκε, οξύνοντας ακόμη περισσότερο τις σχέσεις του με τα Ανάκτορα. Μετά την άρνηση του Συναγερμού, ο οποίος ζήτησε τη διεξαγωγή νέων εκλογών με πλειοψηφικό σύστημα, σχηματίστηκε τελικά συμμαχική κυβέρνηση της ΕΠΕΚ και του Κόμματος των Φιλελευθέρων, με πρωθυπουργό τον Ν. Πλαστήρα, η τελευταία κεντρώα κυβέρνηση μέχρι το 1963.

4.2. Το Σύνταγμα του 1952: Ένα βήμα πίσω²⁹²

Στις 21 Δεκεμβρίου 1951, ύστερα από συμφωνία που είχαν συνάψει υπό την αιγίδα του βασιλιά το προηγούμενο καλοκαίρι και ειδικότερα στις 28 Ιουλίου 1951, προκειμένου να διεξαχθούν και οι εκλογές της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1951. Κατόπιν σύσκεψης στα Ανάκτορα όλων των πολιτικών αρχηγών, πλην της Αριστεράς, κατέληξαν στο τρόπο που θα ψηφιστεί το σχέδιο Συντάγματος που θα προέκυπτε από την επόμενη των εκλογών Βουλή. Ειδικότερα, στο διάταγμα διάλυσης της Βουλής του 1950 θα υπήρχε διάταξη που θα όριζε ότι προς συμπλήρωση του έργου της Δ' Αναθεωρητικής, η νέα θα μπορούσε με απόφασή της, στο πρώτο δίμηνο της πρώτης συνόδου της, να επικυρώσει στο σύνολο ή να απορρίψει το Σχέδιο Συντάγματος της

²⁹¹ Νικολακόπουλος, Η., (2012), ό.π., σελ. 121-126.. Βλ. επίσης Παπαθανασίου, Ι., (2001), *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*, Θεμέλιο-ΕΚΚΕ, Αθήνα

²⁹² Ξηρός, Θ., (2008), *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός. Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών*, Σαββάλας, Αθήνα, σελ. 46-142.

Επιτροπής του ΞΗ΄ Ψηφίσματος²⁹³, τα κόμματα του κέντρου ψήφισαν ως νέο Σύνταγμα το συντηρητικών τάσεων σχέδιο Συντάγματος που είχε καταρτίσει η επιτροπή του ΞΗ΄ Ψηφίσματος του 1949 και που η ολομέλεια της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής δεν είχε υιοθετήσει²⁹⁴. Καθώς ο πρωτοεμφανιζόμενος υπό την ηγεσία του Αλ. Παπάγου Ελληνικός Συναγερμός απέσχε από την κρίσιμη ψηφοφορία και η ΕΔΑ, όπως αναμενόταν, ψήφισε «όχι», η πλειοψηφία υπέρ του νέου Συντάγματος ήταν οριακή: Επί συνόλου 258 βουλευτών, το υπερψήφισαν μόλις 132²⁹⁵. Συνέβη δηλαδή ακόμα ένα παράδοξο:

Η χώρα απέκτησε, ομολογουμένως, ένα δεξιό χαρακτηριστικών Σύνταγμα. Ενδεικτικός είναι ο χαρακτηρισμός που αποδίδουν στο Σύνταγμα του 1952 οι Αλ. Σβώλος και Γ. Βλάχος το 1954: *«το νέον Σύνταγμα της Ελλάδος δεν είναι νέον, αλλά ουσιωδώς αυτό τούτο το Σύνταγμα του 1864/1911. Αι ελάχισται καινοτομίαι, τας οποίας εισήγαγεν ο συνταγματικός νομοθέτης εις το ισχύον κείμενον, αποτελούν απλούς περιορισμούς ή αλλοιώσεις του φιλελεύθερου πολιτεύματος, το οποίο δεν ανανεούν, ούτε ζωοποιούν»*), με κεντρικές ψήφους. Και τούτο με τη σκέψη ότι ήταν προτιμότερο να έχει η Ελλάδα Σύνταγμα- έστω και κακό- παρά να ζει υπό καθεστώς συνταγματικής ανασφάλειας, όπως κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου. Ενδεικτική είναι η αποστροφή του πρωθυπουργού Σοφοκλή Βενιζέλου: *«Παρ' όλα αυτά νομίζω ότι επιτελούμεν έργον, έργον υπέρ του τόπου διά της επιψηφίσεως του Συντάγματος, διότι αποκαθίσταται ήδη μια ανωμαλία, η οποία χρονολογείται από του 1935 και, όπως είπε ο κ. πρόεδρος της κυβερνήσεως, θα μας επιτρέψει να προβώμεν εις ορισμένας πράξεις κοινωνικής σημασίας, όπως είναι το ζήτημα των απαλλοτριώσεων και δια το οποίον όλοι θα καυχώμεθα μίαν ημέραν»*²⁹⁶.

Το νέο Σύνταγμα είχε περιπετειώδη βίο. Τέθηκε σε ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 1952, όμως, στο πεδίο των ελευθεριών, το αναίρεσε ευθύς εξαρχής η διατήρηση των (αντισυνταγματικών) «εκτάκτων» μέτρων της προηγούμενης περιόδου. Το Σύνταγμα του 1952 ήταν μια συντηρητική εκδοχή του Συντάγματος του 1864/1911, όπως αυτό είχε επαναφερθεί σε ισχύ μετά την παλινόρθωση, το 1935. Οι διαφορές του, πάντως, με εκείνο ήταν ουσιώδεις:

²⁹³ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 304. Για το πρακτικό της συμφωνίας βλ. και Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 763-764.

²⁹⁴ Σβώλος, Α.Ι, Βλάχος, Γ., 1954, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, μέρος 1, τόμος Α΄, Αθήναι, σελ. 3-8

²⁹⁵ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 366.

²⁹⁶ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 413-414

- Το Σύνταγμα του 1952 υποβάθμιζε, εν πρώτοις, τη Βουλή στο νομοθετικό της έργο, μέσω της συνταγματοποίησης του θεσμού των επιτροπών εξουσιοδοτήσεως, που είχε ακολουθηθεί στην πράξη από το 1946 και μετά. Σύμφωνα με το άρθρο 35 παρ. 2 του Σ «ο Βασιλεύς δύναται, διαρκούσης της βουλευτικής περιόδου κατά τον χρόνον απουσίας της Βουλής, ή της διακοπής των εργασιών αυτής, να προβαίνει εις έκδοσιν νομοθετικών διαταγμάτων προς ρύθμισιν εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων μετά σύμφωνον γνώμην ειδικής επιτροπής εκ βουλευτών, οριζομένης εις την αρχήν εκάστης συνόδου και λειτουργούσης μέχρι της ενάρξεως της συνόδου²⁹⁷», επιτρέποντας στην εκτελεστική εξουσία να εκδίδει νομοθετικά διατάγματα με ισχύ (τυπικού) νόμου, ύστερα από τη σύμφωνη γνώμη 60μελούς κοινοβουλευτικής επιτροπής. Αν και ο τρόπος αυτός νομοθέτησης προβλεπόταν, όπως προκύπτει από την παραπάνω συνταγματική διάταξη, μόνον για τη ρύθμιση «εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων» -και μόνο σε περίπτωση απουσίας ή διακοπής των εργασιών της Βουλής- γρήγορα κατέστη ο συνήθης τρόπος νομοθετήσεως. Διότι τα μεν δικαστήρια –συμπεριλαμβανομένου και του Συμβουλίου της Επικρατείας- αρνούσαν να ελέγξουν την συνδρομή των όρων ανάγκης για την έκδοση των ως άνω νομοθετικών διαταγμάτων, η δε Βουλή όλο και πιο συχνά διέκοπτε πρόωρα τις εργασίες της για να «περάσουν» ευκολότερα τα νομοθετήματα της εκάστοτε κυβέρνησης, μέσω της επιτροπής του άρθρου 35 παρ. 2. Και τούτο, παρά το γεγονός ότι, με άλλη διάταξη του (άρθρο 57 παρ. 9), το νέο Σύνταγμα απλοποιούσε την τακτική νομοθετική διαδικασία, σε σχέση με την προβλεπόμενη από το Σύνταγμα του 1911. Κοντολογίς, το ειδικό βάρος της Βουλής στο νομοθετείν περιοριζόταν ουσιαδώς, που προκύπτει και από τη νομική φύση και το νομικό χαρακτήρα της νέας νομοθετικής διαδικασίας, συνιστώντας τη νομοθετική αρμοδιότητα της εκτελεστικής εξουσίας, με την καινοτομία της να βρίσκεται στο γεγονός ότι, για πρώτη φορά, η αρχή της προβλεπόταν από το ίδιο το κείμενο του τυπικού συντάγματος²⁹⁸.
- Καθιέρωνε έμμεσα (ακριβέστερα: εξ αντιδιαστολής) τον θεσμό της νομοθετικής εξουσιοδότησης²⁹⁹, χωρίς ωστόσο να τον ρυθμίζει, αφού

²⁹⁷ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 205

²⁹⁸ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 213

²⁹⁹ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 368

περιοριζόταν απλώς να ορίσει ότι το αντικείμενο της φορολογίας, οι φοροαπαλλαγές και η απονομή των συντάξεων δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο νομοθετικής εξουσιοδότησης (άρθρο 59 παρ. 2). Έτσι, αφέθηκε το πεδίο ελεύθερο στα δικαστήρια –και ειδικά στο Συμβούλιο της Επικρατείας- να διαπλάσει με τη νομολογία τους τον θεσμό αυτόν, αντιμετωπίζοντάς τον, όπως ήταν εύλογο, με ιδιαίτερη δυσπιστία, η οποία εμπόδιζε την απρόσκοπτη εφαρμογή του. Δεν είναι τυχαίο ότι τα δικαστήρια, προσκολλημένα στη νέα τους θέση να μην ξεετάζουν, στις ειδικές συγκεκριμένες περιπτώσεις, αν συνέτρεχαν πραγματικά οι προϋποθέσεις της «ανάγκης» ή του «εξαιρετικώς επείγοντος», αρνήθηκαν να εφαρμόσουν πληθώρα πράξεων του Υπουργικού Συμβουλίου³⁰⁰, επικαλούμενες κυρίως την έκδοσή τους από το υπουργικό συμβούλιο, χωρίς προηγούμενη νομοθετική εξουσιοδότηση, και τη μη επικύρωσή τους με τυπικό νόμο, πράγμα που αυτόματα τις στερούσε από οποιαδήποτε νομική ισχύ (βλ. ΣτΕ 1301/1950). Έτσι, η αυτόνομη κυβερνητική νομοθεσία –που είδαμε ότι είχε γνωρίσει μεγάλη έξαρση την προηγούμενη περίοδο με τους αναγκαστικούς νόμους- δεν τερματίστηκε, αλλά μοιραία συνεχίστηκε με την έκδοση κανονιστικών πράξεων χωρίς προηγούμενη εξουσιοδότηση, υπό άλλη τώρα επωνυμία: Πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου και υπουργικές αποφάσεις, τη νομιμότητα έκδοσης των οποίων τα δικαστήρια, συμπεριλαμβανομένου και του Συμβουλίου της Επικρατείας, απέφυγαν καταρχήν να ελέγξουν. Παρ' όλο που έμοιαζαν με τους αναγκαστικούς νόμους, οι Π.Υ.Σ. εκδίδονταν από το Υπουργικό Συμβούλιο, χωρίς τη τυπική έγκριση ή κύρωση του ανώτατου άρχοντα, και καθώς οι κυβερνώντες, σπάνια επικαλούνταν το «εξαιρετικώς επείγον» των θεμάτων που ρύθμιζαν ή μια οποιαδήποτε «έκτακτη ανάγκη» για να δικαιολογήσουν την έκδοσή τους. Εκδιδόμενες είτε λειτουργούσε είτε απουσίαζε η Βουλή ή η ειδική επιτροπή του άρθρου 35, οι πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου περιείχαν συνήθως έναν όρο, σύμφωνα με τον οποίο έπρεπε να κυρωθούν εκ των υστέρων από το κοινοβούλιο. Κατά κανόνα, τόσο η Βουλή όσο και η ειδική επιτροπή τις επικύρωναν, νομιμοποιώντας έτσι εκ των υστέρων μια ολότελα αυθαίρετη πρακτική. Αναφερόμενες συνήθως σε οικονομικά ή δημοσιονομικά θέματα, οι πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου

---

³⁰⁰ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 227

ίσχυναν από τη δημοσίευσή τους στην Εφημερίδα της κυβερνήσεως και τούτο, στο μέτρο που πράγματι δημοσιεύονταν επίσημα, πράγμα που δεν συνέβαινε πάντοτε. Μ' αυτό τον τρόπο, ήρθη η αρχική επιφύλαξη των δικαστηρίων, αφού, στο μέτρο που οι πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου επικυρώνονταν σχεδόν πάντοτε εκ των υστέρων, είτε με τυπικούς νόμους είτε με νομοθετικά διατάγματα που εκδίδονταν με τη διαδικασία του άρθρου 35 του Σ, τα δικαστήρια σχεδόν ομόφωνα τις εφάρμοζαν, δεχόμενα ότι είχαν νομιμοποιηθεί a posteriori εξαιτίας της αναδρομικής ισχύος των επικυρωτικών νόμων και διαταγμάτων. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, έφτασαν ως το σημείο να υποστηρίζουν ότι η αναδρομικότητα αυτή επηρέαζε και τη τύχη των δικών, που είχαν αρχίσει στο μεταξύ της έκδοσης των πράξεων του Υπουργικού Συμβουλίου και της μετέπειτα επικύρωσής τους χρονικό διάστημα. Έτσι, δεδομένου ότι το σύνολο σχεδόν των πράξεων του Υπουργικού Συμβουλίου επικυρώνονταν τελικά –συχνά αρκετούς μήνες μετά την έκδοσή τους από το Υπουργικό Συμβούλιο– οι πρακτικές συνέπειες της καταδίκης αυτής της νέας πρακτικής από τη νομολογία ανατρέπονταν στην ουσία.

- Θεσμοθετούσε τη διευρυμένη εκδοχή της κατάστασης πολιορκίας, με την παροχή στην εκτελεστική εξουσία της δυνατότητας να αναστέλλει την ισχύ των σπουδαιότερων ελευθεριών και να συστήνει στρατοδικεία και για εσωτερικούς λόγους –«ένεκεν [...] σοβαράς διαταραχής ή εκδήλου απειλής της δημόσιας τάξεως και ασφαλείας της χώρας», όριζε επί λέξει το νέο άρθρο 91 –χωρίς προηγούμενη έγκριση της Βουλής. Ήταν η πρώτη φορά στην Ελλάδα που το τυπικό σύνταγμα εξουσιοδοτούσε την εκτελεστική εξουσία να αναστείλει τις κυριότερες ελευθερίες για λόγους εσωτερικής ασφαλείας, αποκλείοντας ρητά την εθνική αντιπροσωπεία, που συγκαλούνταν μεν υποχρεωτικά, μόνο όμως για να εγκρίνει ή να άρει την επιβολή της κατάστασης πολιορκίας εκ των υστέρων³⁰¹.
- Προέβλεπε τη δυνατότητα αυξημένης προστασίας των κεφαλαίων εξωτερικού που θα επενδύονταν στην Ελλάδα, με «εφ' άπαξ» εκδιδόμενο νόμο, δηλαδή νόμο που δεν θα μπορούσε να τροποποιηθεί ή καταργηθεί παρά μόνο με τη διαδικασία της αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρο 112). Προάγγελος του

³⁰¹ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 535.

άρθρου 107 του Συντάγματος του 1975, η ρύθμιση αυτή ήταν το συνταγματικό έρεισμα του γνωστού Ν.Δ. 2687/1953, το οποίο εξακολουθεί να διέπει, μέχρι σήμερα, το καθεστώς σημαντικών ξένων επενδύσεων στη χώρα.

- Τα ατομικά δικαιώματα, πάντως, ήταν το κεφάλαιο στο οποίο η οπισθοχώρηση του νέου Συντάγματος από τις φιλελεύθερες συνταγματικές παραδόσεις ήταν εμφανέστερη. Σ' αυτό, το Σύνταγμα του 1952 αντικατόπτριζε αμεσότερα το κλίμα του εμφύλιου πολέμου και την ιδεολογία των νικητών. Έτσι, για πρώτη φορά στη συνταγματική μας ιστορία, το Σύνταγμα επιχειρούσε να περιχαρακώσει την εκπαίδευση, ορίζοντας το ίδιο τον σκοπό της: *«Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαιδύσεως η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων, επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»* (άρθρο 16 παρ. 2). Ταυτόχρονα, για να αποτραπεί ο διορισμός «μη εθνικοφρόνων» καθηγητών στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα –τα οποία, όπως οριζόταν, θα «αυτοδιοικούνταν» «υπό την εποπτεϊάν του Κράτους»- το ίδιο άρθρο όριζε ότι οι καθηγητές πανεπιστημίου είναι δημόσιοι υπάλληλοι (άρθρο 16 παρ. 4). Για τους τελευταίους –που μια άλλη νέα διάταξη τους αφαιρούσε το δικαίωμα της απεργίας (άρθρο 11 παρ. 4)- το άρθρο 100 παρ. 2 προέβλεπε: *«Ιδεολογία σκοπούσαι την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του υφιστάμενου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος αντίκεινται απολύτως προς την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου³⁰²»*. Με άλλες προσθήκες³⁰³, εξάλλου, πολλαπλασιάζονταν οι περιπτώσεις για τις οποίες επιτρεπόταν η κατάσχεση εφημερίδων και άλλων εντύπων (άρθρο 14 παρ. 2 εδ. α'), προβλεπόταν η δυνατότητα προσωρινής ή και οριστικής παύσης εφημερίδων, καθώς και η απαγόρευση άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος (άρθρο 14 παρ. 2 εδ. δ'), ενώ οριζόταν ότι νόμος θα έθετε τις «προϋποθέσεις» και τα «προσόντα» για την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος και ότι εκδότες εφημερίδων θα έπρεπε απαραίτητως να είναι Έλληνες πολίτες, μη στερημένοι τα πολιτικά τους δικαιώματα (άρθρο 14 παρ. 5). Τέλος, το άρθρο 14 παρ. 8 όριζε ότι οι προστατευτικές του τύπου διατάξεις –απαγόρευση λογοκρισίας και των άλλων προληπτικών μέτρων- δεν εφαρμόζονταν στους κινηματογράφους, τα δημόσια

³⁰² Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 527

³⁰³ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 533-534.

θεάματα, τη φωνογραφία, τη ραδιοφωνία και τα άλλα παρεμφερή μέσα μετάδοσης λόγου ή παράστασης (εδαφ. α'). Καταληκτικά, εγκαταλείποντας μian άλλη σπουδαία εγγύηση του Συντάγματος του 1927, η παρ. 2 του άρθρου 97 όριζε ότι ιδιώτες μπορούσαν να υπαχθούν στα στρατιωτικά δικαστήρια και σε καιρό ειρήνης «δι' αξιοποιήσιμους πράξεις κατά της ασφάλειας των ενόπλων δυνάμεων». Ήταν ένας έμμεσος τρόπος για να εξακολουθήσουν να εκδικάζονται ορισμένα πολιτικά εγκλήματα, όπως η «κατασκοπεία», από τα έκτακτα στρατοδικεία, μετά τη λήξη του Εμφυλίου και την άρση της κατάστασης πολιορκίας.

Ενδεικτικό του κλίματος της εποχής είναι ότι η σημαντικότερη καινοτομία στο συνταγματικό δίκαιο της χώρας δεν την επέφερε το Σύνταγμα, αλλά ένας κοινός νόμος, ο ν. 2159/1952 της δεύτερης κυβέρνησης Πλαστήρα, ο οποίος καθιέρωσε την ψήφο των γυναικών³⁰⁴, χωρίς κανέναν απολύτως περιορισμό εκτός από τον ηλικιακό (21^ο έτος), που ίσχυε για τους άνδρες. Στο άρθρο 70 του Συντάγματος του 1952 είχε προστεθεί σχετική ερμηνευτική δήλωση (: «Νόμος δύνανται να ορίση τα της ασκήσεως παρά των γυναικών του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι»). Ήταν η μόνη απτή αποτύπωση του πνεύματος της Εθνικής Αντίστασης στο Σύνταγμα της χώρας. Η δικηγόρος Ελ. Σκούρα, που εξελέγη με τον Ελληνικό Συναγερμό σε αναπληρωματική εκλογή στη Θεσσαλονίκη, στις 18.1.1953, ήταν η πρώτη Ελληνίδα βουλευτής³⁰⁵. Παράλληλα, άλλη μια γυναίκα, η βασίλισσα Φρειδερίκη επεφύλασσε για τον εαυτό της αυξημένες αρμοδιότητες, όπως εκείνες αποτυπώθηκαν στα άρθρα 39 έως 43 του Συντάγματος του 1952, τα οποία κατοχύρωναν αρμοδιότητες της βασίλισσας να ασκεί καθήκοντα αντιβασιλιά, σε περίπτωση αποδημίας, θανάτου ή σοβαρής αρρώστιας του βασιλιά και ανηλικότητας του διαδόχου³⁰⁶, διατάξεις καθαρά φωτογραφικές, αφού όντως είχε σημειωθεί κάμψη στην υγεία του βασιλιά Παύλου και ο διάδοχος Κωνσταντίνος ήταν ανήλικος³⁰⁷.

Με βάση τα ανωτέρω προκύπτει το συμπέρασμα ότι το πρώτο μεταπολεμικό Σύνταγμα της χώρας, όχι μόνον δεν ακολουθούσε την τάση των περισσότερων δυτικοευρωπαϊκών μετά την Απελευθέρωση για ριζική ανανέωση, για εκσυγχρονισμό και για ενσωμάτωση του μηνύματος της Εθνικής Αντίστασης,

³⁰⁴ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 584

³⁰⁵ Αλιβιζάτος, Ν., (2010), ό.π., σελ. 370

³⁰⁶ Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 63

³⁰⁷ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 305

αλλά, αντίθετα, απομακρυνόταν από τις φιλελεύθερες παρακαταθήκες της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης, ενδίδοντας στα πάθη των καιρών.

Το Σύνταγμα του 1952, αν και μορφολογικά έμοιαζε με το Σύνταγμα του 1864/1911 –προχωρώντας μάλιστα και ρητή καθιέρωση του κοινοβουλευτικού συστήματος (άρθρο 78)- ήταν κατά περιεχόμενο διαφορετικό, αφού δεν εντασσόταν, όπως εκείνο, στην παράδοση που είχε εγκαινιάσει το Σύνταγμα του 1864. Παρά ταύτα, παρά το γεγονός ότι έκανε βήματα πίσω, το Σύνταγμα αυτό λειτούργησε, στα χρόνια που ακολούθησαν, ως εγγύηση για την αριστερά, όπως εκφράστηκε τη δεκαετία του 1960 με το κίνημα αντίστασης για δημοκρατία που συμπυκνώθηκε στην υπεράσπιση του άρθρου 114 του Συντάγματος.

4.3. Η κατοχύρωση του «Παρασυντάγματος»

Το πρακτικό που είχαν υπογράψει υπό την αιγίδα του Βασιλιά, στις 28 Ιουλίου 1951, οι κυριότεροι πολιτικοί ηγέτες, του κέντρου και της Δεξιάς –πρακτικό το οποίο επέτρεψε την ψήφιση του νέου συντάγματος από τη Βουλή που προήλθε από τις εκλογές της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1951- προέβλεπε ότι αυτή ακριβώς η Βουλή θα μπορούσε, επιπλέον, να προχωρήσει και στη ρύθμιση του κύρους των συντακτικών πράξεων και ψηφισμάτων που είχαν υιοθετηθεί μετά την απελευθέρωση και που δεν είχαν υποβληθεί για κύρωση στην Δ' Αναθεωρητική, αν κι αυτό προβλεπόταν³⁰⁸.

Πράγματι, μόνο μια Συνέλευση περιβεβλημένη με συντακτική εξουσία μπορούσε να αποφασίσει για την τύχη των κειμένων αυτών, σύμφωνα με την παράδοξη λογική που ήθελε να έχουν οι συντακτικές αυτές πράξεις και τα ψηφίσματα τυπικό κύρος ίσο με εκείνο του συντάγματος. Παρόλο που η προθεσμία των δύο μηνών που της είχε παραχωρηθεί για να περατώσει το συντακτικό έργο της είχε εκπνεύσει προ πολλού, χωρίς να μπορέσει να αποφανθεί εμπρόθεσμα για τη τύχη του πλήθους των συντακτικών πράξεων και ψηφισμάτων που αντέβαιναν προς το σύνταγμα που είχε μόλις ψηφίσει, η Βουλή αποφάσισε πάνω στο σοβαρό αυτό θέμα τον Απρίλιο του 1952, υιοθετώντας σχέδιο ψηφίσματος που είχε καταρτίσει η κυβέρνηση Πλαστήρα.

³⁰⁸ Το άρθρο 2 του ψηφίσματος της Βουλής που προέκυψε από τις εκλογές της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1951, το οποίο ενέκρινε το σχέδιο Συντάγματος της Επιτροπής του ΞΗ΄ Ψηφίσματος, ανέφερε χαρακτηριστικά: «*Η ισχύς των μέχρι της δημοσιεύσεως του παρόντος ισχυουσών Συντακτικών Πράξεων και Ψηφισμάτων θέλει ρυθμισθή δι' ιδίου ψηφίσματος*». Βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 789

Το σχέδιο αυτό πρόβλεπε επί λέξει³⁰⁹

Α) ότι όλες οι συντακτικές πράξεις οι οποίες είχαν εκδοθεί από την απελευθέρωση και ως τη σύγκλιση της Βουλής της 31^{ης} Μαρτίου 1946 ήταν έγκυρες, χωρίς να είναι απαραίτητη η επικύρωσή τους από το κοινοβούλιο, όπως είχε προβλεφθεί από την αρχή (**άρθρο 1**). Επρόκειτο για 115 συντακτικές πράξεις που είχαν εκδοθεί μεταξύ της 14^{ης} Οκτωβρίου 1944 και της μέρας που συνεκλήθη η Βουλή, που είχε εκλεγεί στις 31 Μαρτίου 1946. Σύμφωνα δε με το άρθρο 7 της καταστατικής συντακτικής πράξης της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1945, όλες οι συντακτικές πράξεις, καθώς και οι αναγκαστικοί νόμοι που είχαν εκδοθεί από την εκτελεστική εξουσία ως την ανάδειξη της νέας Βουλής έπρεπε να κυρωθούν από το Κοινοβούλιο.

Β) ότι και τα ψηφίσματα που είχαν εκδοθεί από την εκτελεστική εξουσία κατά τη διάρκεια της περιόδου 1946-1949, μετά από εξουσιοδότηση της Αναθεωρητικής Βουλής, με τον όρο να επικυρωθούν εκ των υστέρων από την εθνική αντιπροσωπεία, αλλά τα οποία η Βουλή δεν είχε μπορέσει να επικυρώσει για διάφορους λόγους, επίσης επικυρώνονταν στο σύνολό τους, (άρθρο 2). Από τα 28 ψηφίσματα που είχε εκδώσει η εκτελεστική εξουσία με εξουσιοδότηση της Αναθεωρητικής Βουλής και με σύμφωνη γνώμη των κοινοβουλευτικών επιτροπών εξουσιοδοτήσεως που είχαν συσταθεί για το σκοπό αυτό, μόνο 9 είχαν κυρωθεί από την Αναθεωρητική Βουλή· τα υπόλοιπα 20 επικυρώνονταν συλλήβδην με το άρθρο αυτό.

Γ) *ότι οι διατάξεις των παραπάνω συντακτικών πράξεων και ψηφισμάτων, καθώς και των ψηφισμάτων που είχαν ψηφιστεί από τη Βουλή του 1946 κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, που ήταν αντίθετες με το σύνταγμα του 1952 και που, στο μεταξύ, δεν είχαν καταργηθεί ρητά, ή των οποίων η εφαρμογή δεν είχε ανασταλεί, θα διατηρούνταν σε ισχύ, «κατά παρέκκλιση» των διατάξεων του συντάγματος του 1952 (άρθρο 3 παρ. 1), ώσπου να καταργηθούν ρητά ή να τροποποιηθούν με κοινό νόμο (άρθρο 3 παρ. 2) ο οποίος όμως δεν μπορούσε να εισαγάγει νέες παρεκκλίσεις από τις διατάξεις του τυπικού συντάγματος (άρθρο 3 παρ. 3).*

Κοντολογίς, με την προτεινόμενη ρύθμιση όλα τα λεγόμενα έκτακτα νομοθετικά κείμενα που είχαν υιοθετηθεί κατά τη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου, διατηρούνταν σε ισχύ παρά το σύνταγμα, με ανώτερη τυπική ισχύ σε σχέση με τους κοινούς νόμους, ενώ, ταυτόχρονα, προβλεπόταν η δυνατότητα να καταργηθούν ή να τροποποιηθούν με κοινό νόμο.

³⁰⁹ Βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 796

Η αιτιολογική έκθεση του υπουργού Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Πλαστήρα Δ. Παπασπύρου δια φωτίζει έτι περαιτέρω τη σκοπιμότητα υιοθέτησης του εν λόγω σχεδίου³¹⁰:

«Λόγω των γνωστών ανώμαλων περιστάσεων και της μεταπολεμικής ανασυγκροτήσεως της χώρας, παρέστη ανάγκη λήψεως εξαιρετικών νομοθετικών μέτρων, τα οποία εδέησε να κατοχυρωθούν συντακτικώς, χωρίς τα μέτρα ταύτα να αφορούν εις τας ενδεικνυόμενας παγίας συνταγματικές τροποποιήσεις, ώστε να περιληφθούν εις τας διατάξεις του νέου Συντάγματος. Αφ' ετέρου δεν δύναται εισέτι να λεχθή ότι ενδείκνυται η παύσις της ισχύος πάντων συλλήβδην των ρηθέντων ανωτέρω εξαιρετικών νομοθετικών πράξεων, χωρίς να δημιουργηθεί κίνδυνος κενού επί βλάβη της ομαλής διοικήσεως της χώρας και της προόδου της ανορθώσεως αυτής».

Από νομική άποψη, η κατάσταση αυτή ήταν τουλάχιστον παράδοξη, αν όχι παράλογη· παρ' όλα αυτά, αυτό πράγματι, ήταν το καθεστώς των κειμένων αυτών, σύμφωνα με το ψήφισμα του 1952, δηλαδή είχαν ισχύ αυξημένη σε σχέση με τους κοινούς νόμους και μάλιστα ίση με το σύνταγμα, αλλά μπορούσαν να τροποποιηθούν ή να καταργηθούν με κοινό νόμο. Φυσικά, το τέχνασμα αυτό εξυπηρετούσε μια πολιτική (και νομική) επιδίωξη πολύ συγκεκριμένη: την αποτροπή της μη εφαρμογής των κειμένων αυτών από τα δικαστήρια, λόγω της προφανούς αντισυνταγματικότητας τους· έχοντας τυπική ισχύ ίση με το σύνταγμα, μπορούσαν να εφαρμόζονται σε κάθε περίπτωση παράλληλα μ' αυτό.

Ειδικότερα στο πεδίο των ελευθεριών, καθώς μικρός μόνο αριθμός «εκτάκτων» νομοθετημάτων είχαν ρητά καταργηθεί ή ανασταλεί ως τότε (μεταξύ των οποίων και το ψήφισμα ΟΓ' του 1949 με το άρθρο 12 του αναγκαστικού νόμου 1504 της 9^{ης} Οκτωβρίου 1950), το νομοθετικό οπλοστάσιο της περιόδου 1946-1949 έμελλε να συνεχίσει να εφαρμόζεται σχεδόν στο σύνολό του σχηματίζοντας κατά κάποιο τρόπο, μια παράλληλη «παρά –αν όχι αντι-συνταγματική» νομιμότητα. Η συζήτηση του κυβερνητικού σχεδίου ψηφίσματος διεξήχθη με την απουσία των εκπροσώπων της Δεξιάς, ενώ το νεοσύστατο κόμμα της «Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς» επεσήμανε τους κινδύνους που υπήρχαν από την κατοχύρωση της έκτακτης νομοθεσίας του Εμφυλίου .

Αφού ψηφίστηκε από τη Βουλή το ψήφισμα «περί της ισχύος των από 18.10.1944 και εφεξής εκδοθεισών Συντακτικών Πράξεων και Ψηφισμάτων», τέθηκε σε ισχύ στις 29

³¹⁰ Βλ. Παντελή, Α., Κουτσουμπίνα, Σ., Γεροζήση, Τρ., (1993), ό.π., σελ. 794.

Απριλίου 1952. Οι νομικές και πολιτικές επιπτώσεις της διατήρησης αυτής της διπλής νομιμότητας ο συνασπισμός των κεντρώων κομμάτων που την κατοχύρωσε δεν μπόρεσε να την απαλλάξει από τις πιο αυταρχικές πλευρές της. Κατηγορούμενη τον πρώτο καιρό από τη Δεξιά για επίδειξη υπερβολικής επιείκειας απέναντι στον «εσωτερικό εχθρό», έχοντας να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις των οπαδών ενός «ισχυρού» και «πειθαρχημένου καθεστώτος» (όπως η απόπειρα πραξικοπήματος του ΙΔΕΑ στις 31 Μάιου 1951), ο συνασπισμός αυτός δεν θέλησε και σε μεγάλο βαθμό δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει τις υποσχέσεις του για τη μεταρρύθμιση του συντάγματος, που μόλις είχε ψηφίσει και για την κατάργηση εκείνων από τα «έκτακτα μέτρα» που καταδίκασε. Η πτώση του τον Οκτώβριο του 1952, και η απομάκρυνση του από τη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων, για περισσότερο από μια δεκαετία, από μια Δεξιά της οποίας η προσήλωση στην ιδεολογία και τη θεσμική αποτύπωση του αδιάλλακτου αντικομμουνισμού δεν διαψεύστηκε ως πρόσφατα, έμελλε να τερματίσει τις αυταπάτες για μια επάνοδο, μέσα σε λογικά χρονικά όρια, στη συνταγματική ομαλότητα.

4.4. Η αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού»

Σε κανένα άλλο πεδίο δεν έγιναν αισθητές οι επιπτώσεις του Εμφυλίου όσο στο πεδίο των ελευθεριών. Η διατήρηση σε ισχύ, όπως είδαμε στην ενότητα 4.2., των «εκτάκτων» μέτρων με το ψήφισμα της 29^{ης} Απριλίου 1952 είχε ως συνέπεια την επ' αόριστον παράταση του δυσπόστατου καθεστώτος των ελευθεριών. Από τη μια ίσχυε το Σύνταγμα, οι διατάξεις του οποίου –με τον έντονο ιδεολογικό χρωματισμό τους– απευθύνονταν στους «εθνικόφρονες». Από την άλλη, το «παρασύνταγμα», το οποίο αφορούσε, πέρα από τους ηττημένους του Εμφυλίου –δηλαδή τους κομμουνιστές– μια ευρύτατη κατηγορία πολιτών, τους οποίους οι κυβερνώντες αντιμετώπιζαν ως «υπόπτους» και εν δυνάμει αντιπάλους. Και αυτό, με κριτήριο τις ιδέες των ίδιων και των συγγενών τους και μόνον δευτερευόντως τις αξιόποινες πράξεις που ενδεχομένως οι ίδιοι είχαν διαπράξει. Μαζί με τους κομμουνιστές, οι τελευταίοι συγκροτούσαν την ευρύτερη κατηγορία των λεγόμενων «μη εθνικοφρόνων», που τα όριά της ήταν ρευστά, αφού μπορούσε ο καθένας να μεταπέσει σε αυτήν ανά πάσα στιγμή, αν έδινε το παραμικρό δείγμα αμφισβήτησης του κράτους των νικητών και του συστήματος αξιών που εξέφραζε. Επρόκειτο –για να θυμηθούμε τον διάσημο όρο του C. Schmitt, του διαβόητου φιλοναζιστή Γερμανού δημοσιολόγου του Μεσοπολέμου– για την ελληνική εκδοχή του «εσωτερικού εχθρού», ο οποίος κατασκευάζεται ακόμη και

όταν στην πραγματικότητα δεν υπάρχει, για να δικαιολογηθούν κάθε είδους παρεκτροπές από τη νομιμότητα.

Για να αντιληφθεί κανείς τη λειτουργία των «εκτάκτων» μέτρων, μετά τη λήξη του Εμφυλίου, είναι χρήσιμο να διακρίνουμε την ποινική καταστολή, από την επιβολή των (απλών) διοικητικών μέτρων. Η πρώτη αφορούσε τα ηγετικά στελέχη της αριστεράς και, προπάντων, του ΚΚΕ. Όσο για τα δεύτερα, απευθύνονταν στις πλατιές μάζες των «μη εθνικοφρόνων».

4.4.1. Η ποινική καταστολή

Αν και, σύμφωνα με το ψήφισμα της 29^{ης} Απριλίου 1952, μπορούσαν να καταργηθούν με απλό νόμο, τόσο το Γ΄ Ψήφισμα του 1946 όσο και ο Α.Ν. 509/1947 διατηρήθηκαν σε ισχύ καθ' όλη τη διάρκεια της δυσπόστατης μεταπολεμικής δημοκρατίας.

Η εφαρμογή του Γ΄ Ψηφίσματος αναστάλθηκε με το διάταγμα της 17^{ης} Ιανουαρίου 1950 της υπηρεσιακής κυβέρνησης Ι. Θεοτόκη, σε ολόκληρη τη χώρα εν όψει των εκλογών της 5^{ης} Μαρτίου του ίδιου χρόνου³¹¹. Αν εξαιρεθούν οι διατάξεις που επέβαλλαν την ελευθερία του τύπου σε διάφορους περιορισμούς καθώς και οι προληπτικοί έλεγχοι, διατάξεις που γρήγορα επανατέθηκαν σε ισχύ, το ψήφισμα αυτό διατηρήθηκε έτσι σε αναστολή, χωρίς όμως και να καταργηθεί τυπικά, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, χωρίς οι κυβερνήσεις που αλληλοδιαδέχονταν η μια την άλλη στην εξουσία να καταφύγουν στις ποινικές του διατάξεις που αφορούσαν κατά κύριο λόγο την καταστολή των αυτονομιστικών ενεργειών.

Όσο για τις διατάξεις του που αφορούσαν την ελευθερία του τύπου, αφού επέτρεψαν, τον πρώτο καιρό, το κλείσιμο ορισμένων εφημερίδων της Αριστεράς³¹² και την άσκηση πολλαπλών πιέσεων σε «μη νομιμόφρονες» εκδότες, περιέπεσαν σιγά σιγά σε αχρησία με τη βοήθεια μιας νομολογίας που προσπάθησε να περιορίσει την εφαρμογή

---

³¹¹ Το β.δ. της 3ης Ιανουαρίου 1951 που ξανάθετε σε ισχύ τα άρθρα 22-26, 29 και 30 του Γ΄ Ψηφίσματος. Επ' αυτού ανέφερε χαρ/κα ο πρόεδρος της ΕΠΕΚ Εμμανουήλ Τσουδερός: «Το Γ΄ Ψήφισμα είναι μια υπερβολή, κοινώς παραδεδεγμένη, και ένεκα τούτου ετέθη σε αχρησίαν από πολλούς. Σήμερα η εφαρμογή του, με τον φόβο μελλοντικών καταχρήσεων, εις βάρος μη κομμουνιστών, όπως έγινε και εις το παρελθόν, κρατεί εις αγωνίαν όλους τους φιλοπρόσδους εθνικόφρονες», με τον Ηλία Τσιριμώκο να χαρακτηρίζει την αναβίωση του Γ΄ Ψηφίσματος «πραξικόπημα κατά της ελευθερίας του τύπου», κατηγορώντας την κυβέρνηση ότι «δεν φοβείται τους δήθεν κινδύνους εκ της ανυπάρκτου σήμερα ανταρσίας, αλλά τον έλεγχο των πράξεών της». Η ισχύς των διατάξεων αυτών αναστάλη και πάλι στις 5 Σεπτεμβρίου 1951 –τις παραμονές των βουλευτικών εκλογών της 9ης Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου– ξανατέθηκαν σε ισχύ με διάταγμα στις 27 Οκτωβρίου 1951, για να μην ανασταλούν πια ως τον Ιούλιο του 1962

³¹² Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 216-218

τους (ΣτΕ 1827/1955, 1179/1956 και 285/1958) προβάλλοντας τις δρακόντειες άλλωστε διατάξεις του άρθρου 14 του Σ1952, στις οποίες αντέβαιναν. Οι διατάξεις αυτές, με τη σειρά τους, δεν αναστάλθηκαν παρά το 1962, σύμφωνα με το νομοθετικό διάταγμα 4234.

Όσο για τον Α.Ν. 509, με τον οποίο είχε τεθεί εκτός νόμου το ΚΚΕ και τιμωρούνταν η κομμουνιστική δράση, καμία κυβέρνηση δεν τόλμησε να τον θίξει. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1962 τροποποιήθηκε επί το αυστηρότερο για να περιληφθεί στο πεδίο εφαρμογής του και κάθε «ενέργεια ανασυστάσεως» του ΚΚΕ ή με την οποία διαδίδονταν οι αποφάσεις του και η «έκνομος δράσις του».

Κατά αυτό το τρόπο, αν είναι αλήθεια ότι μετά την κατάργηση της αρμοδιότητας των εκτάκτων στρατοδικείων για την εκδίκαση των αδικημάτων που προβλέπονταν από τον αναγκαστικό αυτό νόμο³¹³ και ότι μετά την ενεργοποίηση του εγκλήματος της κατασκοπείας, από την άνοιξη του 1952, τα κοινά δικαστήρια δεν είχαν συχνά την ευκαιρία να τον εφαρμόσουν σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, άλλο τόσο βέβαιο είναι ότι ο «έκτακτος» αυτός νόμος εφαρμόστηκε για ένα συγκεκριμένο σκοπό: για να διατηρήσει εκτός νόμου το Κομμουνιστικό Κόμμα και για να εμποδίσει την ανασύστασή του στην πράξη.

Η τελευταία μεγάλη δίκη κομμουνιστών που διώκονταν με τον αναγκαστικό νόμο 509 σε έκτακτο στρατοδικείο, κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου, ήταν η δίκη Μπελογιάννη³¹⁴ και των 92 συντρόφων του, που διεξήχθη στην Αθήνα από τις 19 Οκτωβρίου ως τις 16 Νοεμβρίου 1951 –με την κατηγορία ότι από το 1947 επιδίδονταν σε κομμουνιστικές δραστηριότητες, παραβιάζοντας τον Α.Ν. 509³¹⁵. Δώδεκα από τους κατηγορούμενους καταδικάστηκαν σε θάνατο από το Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών, όπου ένα από τα μέλη του ήταν ο μελλοντικός δικτάτορας Παπαδόπουλος· ωστόσο κανένας από τους καταδικασθέντες δεν εκτελέστηκε, μετά από απόφαση της κυβέρνησης της οποίας πρόεδρος ήταν τότε ο στρατηγός Πλαστήρας³¹⁶.

³¹³ Νόμος 1975 της 5ης Ιανουαρίου 1952, όπου καθοριζόταν η αποκλειστική αρμοδιότητα των πενταμελών Εφετείων για την εκδίκαση των παραβάσεων του Γ΄ Ψηφίσματος, του Α.Ν. 509 κλπ και όχι των ορκωτών δικαστηρίων, που θα έπρεπε να είναι αρμόδια, σύμφωνα με το άρθρο 95 του Σ1952, αφού επί της ουσίας επρόκειτο για πολιτικά αδικήματα

³¹⁴ Κωστής, Κ., (2013), ό.π., σελ. 731.

³¹⁵ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 369-371. Βλ. και Γρηγοριάδης, Σ., 2010, ό.π., σελ. 74-89

³¹⁶ Παραθέτουμε την βαρυσήμαντη απόφαση που ανήγγειλε ο Πλαστήρας στις 17 Νοεμβρίου 1951 (Γρηγοριάδης, Σ., 2010, ό.π., σελ. 88-89): «Ο Μπελογιάννης και οι μετ' αυτού καταδικασθέντες εις θάνατον από το Έκτακτον Στρατοδικείον Αθηνών δεν πρόκειται να εκτελεστούν. Απόφασις της κυβερνήσεως είναι ότι δι' αδικήματα διαπραχθέντα προ της 1^{ης} Νοεμβρίου 1951, οπότε η παρούσα

Όσο για τη δεύτερη δίκη Μπελογιάννη, κατηγορήθηκε και καταδικάστηκε βάσει του μεταξικού νόμου περί κατασκοπείας³¹⁷. Οι άμεσες επιδράσεις της πάνω στη λειτουργία των θεσμών ήταν πολλαπλές: πέρα από τη διατήρηση της απαγόρευσης του Κομμουνιστικού Κόμματος που, αφ' εαυτής, αποτελούσε σημαντική προσβολή της συνταγματικά διακηρυγμένης αρχής της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 21 παρ. 2 Σ1952), ο αναγκαστικός νόμος 509 χρησίμευσε κατά κάποιο τρόπο σαν δαμόκλεια σπάθη που κρεμόταν πάνω από τα κεφάλια των οπαδών και των κομμάτων ή οργανώσεων της Αριστεράς, που απειλούνταν ανά πάσα στιγμή με διωγμούς και ποινές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του Νίκου Νικηφορίδη από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος παραπέμφθηκε στο Έκτακτο Στρατοδικείο για παράβαση του Α.Ν. 509, επειδή μάζευε υπογραφές για μια έκκληση σε συνέδριο της Στοκχόλμης για την κατάργηση των πυρηνικών δοκιμών. Αφού καταδικάστηκε τρεις φορές σε θάνατο, στις 5 Μαρτίου 1951 ο Νικηφορίδης, παρά τις διαβεβαιώσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου, εκτελέστηκε αιφνιδιαστικά στον τοίχο του Επταπυργίου³¹⁸. Έτσι με το πρόσχημα του διωγμού του παράνομου μηχανισμού του Κομμουνιστικού Κόμματος, επιχειρήθηκαν ποικίλες διώξεις εναντίον των οπαδών των κομμάτων της Αριστεράς, και ιδιαίτερα της ΕΔΑ, οι οποίοι κατηγορούνταν συστηματικά ότι δρούσαν υπέρ ενός νόμιμου κόμματος, βέβαια, αλλά κατ' εντολή του παράνομου Κομμουνιστικού Κόμματος.

Το νομοθέτημα με το οποίο κυρίως διώκονταν ποινικά οι κομμουνιστές υπό το Σύνταγμα του 1952, δεν περιλαμβανόταν στα «έκτακτα» μέτρα του Εμφυλίου. Είχε υιοθετηθεί, όπως είδαμε παραπάνω, επί 4^{ης} Αυγούστου, για την καταστολή της κατασκοπείας (Α.Ν. 375/1936), βάσει ενός γαλλικού νόμου του 1934 και τιμωρούσε, μεταξύ άλλων, τη διοχέτευση πληροφοριών στρατιωτικού ενδιαφέροντος σε μη εξουσιοδοτημένα πρόσωπα. Οι διωκόμενοι παραπέμπονταν υποχρεωτικά στα στρατοδικεία, τα οποία, αν έκριναν ότι οι κατηγορούμενοι είχαν ενεργήσει «επί σκοπώ κατασκοπείας», όφειλαν να επιβάλλουν είτε την ποινή του θανάτου είτε ισόβια κάθειρξη.

Με υπόδειξη της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων –επικεφαλής των οποίων ήταν ακόμη ο Αλ. Παπάγος- η κυβέρνηση Σοφ. Βενιζέλου διατήρησε ρητά σε ισχύ τον ως

κυβέρνησις δεν ευρίσκετο εις την αρχήν, αι τυχόν επιβαλλόμεναι θανατικάί ποιναί δια κομμουνιστικήν δράσιν, θα υπείγοντο εις την ρύθμισιν η οποία έχει συμφωνηθεί δι' όλας τας μέχρι τούδε επιβληθείσας και μη εκτελεσθείσας θανατικάς καταδικάσας»

³¹⁷ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 558

³¹⁸ Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 87

άνω νόμο, το 1950 (ν. 1612/1950) παρά την εισαγωγή του νέου ποινικού κώδικα, ο οποίος αντιμετώπιζε διεξοδικά την κατασκοπεία³¹⁹. Και τούτο, κατ' απομίμηση του προτύπου του αμερικανικού Internal Security Act του 1950, βάσει του οποίου διώκονταν ως «κατάσκοποι» οι κομμουνιστές των Η.Π.Α, την περίοδο εκείνη της έξαρσης του μακαρθισμού .

Με τη μεθόδευση αυτή επιτυγχάνονταν ταυτόχρονα δύο στόχοι: α) από τη μια, η «κομμουνιστική δράση» εξακολούθησε να υπάγεται στην αρμοδιότητα των έκτακτων στρατοδικείων, από την οποία η κυβέρνηση Πλαστήρα είχε αφαιρέσει την εκδίκαση των αδικημάτων του Γ΄ Ψηφίσματος και του Α.Ν. 509 χάρη των πενταμελών εφετείων (ν. 1975/1952). Και από την άλλη, οι κομμουνιστές «σφραγίζονταν» με το «στίγμα της αντεθνικότητας» αφού, ως «κατάσκοποι» και ανεξάρτητα από τις πράξεις για τις οποίες διώκονταν, εμφανίζονταν να ενεργούν κατά του έθνους και της πατρίδας. Επιπλέον, δεν μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ούτε πολιτικοί εγκληματίες για τα αδικήματα των οποίων αρμόδιοι ήταν οι ένορκοι (άρθρο 95 Σ1952) και στους οποίους το Σύνταγμα απαγόρευε την επιβολή της ποινής του θανάτου (άρθρο 18 εδ. γ΄).

Η πρώτη δίκη κομμουνιστών με τον Α.Ν. 375/1936 έγινε στις αρχές του 1952 και οδήγησε στην καταδίκη σε θάνατο οκτώ κατηγορουμένων. Παράλληλα, στις 13 Νοεμβρίου 1951, κατά τη διάρκεια εξάρθρωσης ενός παράνομου δικτύου του Κομμουνιστικού Κόμματος που διεξήγαγαν οι αστυνομικές αρχές, ανακαλύφθηκαν σε προάστιο της Αθήνας δύο πομποί³²⁰. Χρησίμευαν ως μέσο επικοινωνίας ανάμεσα στους κομμουνιστές ιθύνοντες που βρίσκονταν στο εσωτερικό της χώρας και στην ηγεσία του ΚΚΕ, η οποία από το τέλος του εμφυλίου πολέμου και μετά, ήταν εγκατεστημένη στις ανατολικές χώρες³²¹. Μάλιστα στο δεύτερο από τα σπίτια που βρέθηκαν οι ασύρματοι, στην Καλλιθέα, ο χειριστής του, ο Νίκος Βαβούδης, βετεράνος κομμουνιστής, αντί να παραδοθεί, προσπάθησε να κάψει τα αρχεία και κατόπιν αυτοκτόνησε μέσα στην κρύπτη. Όμως ο Βαβούδης στην κρύπτη του δεν πρόλαβε να όλο το αρχείο του. Το μεγαλύτερο μέρος του, μαζί με τον μυστικό κώδικα, δεν κήκε. Έπεσε στα χέρια των αρχών, που αποκτούσαν έτσι ένα πολύτιμο όπλο.

³¹⁹ Άρθρα 146-149, βλ. και Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 370-371

³²⁰ Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 89.

³²¹ Λιναρδάτος, Σ., (2010), ό.π., σελ. 371-377

Η ευκαιρία ήταν υπερβολικά καλή ώστε να μείνει ανεκμετάλλευτη. Σε μια εποχή που η κυβέρνηση Πλαστήρα προσπαθούσε να θεσμοθετήσει ένα πλαίσιο προγράμματος ειρηνεύσεως³²², και τη στιγμή που είχε μειώσει σημαντικά τον αριθμό των εκτελέσεων, οι ακροδεξιοί πολιτικοί και στρατιωτικοί κύκλοι, που ήταν υπέρ μιας αδιάλλακτης πολιτικής απέναντι στον «εσωτερικό εχθρό», απαίτησαν να εφαρμοστεί, επιτέλους ο νόμος 375 κατά των κομμουνιστών, με αφορμή τα όσα στοιχεία ξεπηδούσαν από το αρχείο του Βαβούδη.

Κάτω απ' αυτές ακριβώς τις συνθήκες, ο Ν. Μπελογιάννης και 28 από τους συγκατηγορούμενούς του ξαναδικάστηκαν από το Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών, τη φορά αυτή για κατασκοπεία, μεταξύ της 15^{ης} Φεβρουαρίου και της 1^{ης} Μαρτίου 1952. Η δίκη αυτή στάθηκε η πρώτη μιας σειράς δικών, που έγιναν στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, για παραβίαση του νόμου 375: 8 από τους κατηγορούμενους καταδικάστηκαν σε θάνατο, άλλοι τέσσερις σε ισόβια δεσμά, ενώ εφτά απαλλάσσονται. Οι ποινές ήταν σκληρότατες. Αλλά το καίριο πρόβλημα ήταν: θα εκτελούσαν τους οκτώ θανατοποινίτες; Σύμφωνα με τον Α.Ν. 375 ο διοικητής της ΑΣΔΑΝ (Στρατιωτική Διοίκηση Αττικής και Νήσων) όφειλε να διατάξει την εκτέλεση μέσα σε πέντε μέρες. Κανένα ένδικο βοήθημα δεν διέθεταν οι κατάδικοι. Ακόμα κι αν υποβαλλόταν αίτηση χάριτος, ο διοικητής της ΑΣΔΑΝ δεν υποχρεούνταν να περιμένει την απόφαση του Συμβουλίου Χαρίτων και του βασιλιά. Επομένως, μόνο «καθ' υψηλήν επιταγήν» μπορούσε να ανασταλεί η εκτέλεση. Και προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε η κυβέρνηση. Ο υπουργός Δικαιοσύνης Δ.

---

³²² Στις 12 Δεκεμβρίου 1951, ο τότε υπουργός Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Πλαστήρα Ρέντης καταθέτει νομοσχέδιο για τα «μέτρα επιείκειας» 23 άρθρων χωρισμένων σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο αναφερόταν στις αναθεωρήσεις δικών όσων είχαν καταδικαστεί για παράβαση του Γ' Ψηφίσματος από έκτακτα στρατοδικεία, από το 1946 έως την 1η Δεκεμβρίου 1951. Τα αναθεωρητικά δικαστήρια ήταν επίσης στρατοδικεία, αλλά σ' αυτά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και τακτικοί δικαστές. Επίσης τα αναθεωρητικά δικαστήρια είχαν το δικαίωμα να διατάξουν την υπό όρους αναστολή καταδικαστικών αποφάσεων. Το νομοσχέδιο επίσης προέβλεπε τη δυνατότητα για έφεση ή αναθεώρηση των αποφάσεων των διαρκών στρατοδικείων. Το β' κεφάλαιο καθόριζε ευεργετήματα για τους «αυθορμήτως παραδιδόμενους», είτε διώκονταν για αδικήματα που είχαν σχέση με τη δράση του ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΚΚΕ είτε των ΜΕΑ και άλλων παραστρατιωτικών οργανώσεων και διώκονταν «δί' αδικήματα τελεσθέντα μέχρι της 1ης Νοεμβρίου 1951 και έχοντα οιαδήποτε σχέση με τον αντισυμμοριακό αγώνα και εν γένει την καταστολή της δράσεως του ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΚΚΕ και των παραφυάδων αυτού». Εξαιρούνταν όσοι βρίσκονταν «εκνόμως εκτός ορίων της Επικρατείας». Τα άρθρα του γ' κεφαλαίου έδιναν στον υπουργό δικαιοσύνης το δικαίωμα, μετά σύμφωνο γνώμη πενταμελούς επιτροπής, να απολύει με όρους ορισμένους που έχουν καταδικαστεί σε ποινές φυλακίσεως ή καθειρξεως για τα αδικήματα αυτά. Τέλος, με το τέταρτο κεφάλαιο, που περιελάμβανε ένα μόνο άρθρο, μετατρέπονταν σε ισόβια όλες οι θανατικές καταδίκες που είχαν επιβληθεί έως και τις 31 Οκτωβρίου ή που θα υποβάλλονταν έως την ημέρα που θα δημοσιευόταν ο νόμος για αδικήματα που είχαν συντελεστεί έως τις 31 Οκτωβρίου 1951. Βλ. Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 391-392. Βλ. και Γρηγοριάδης, Σ., 2010, ό.π., σελ. 86

Παπασπύρου έσπευσε στα Ανάκτορα και πέτυχε από τον Παύλο την παρέμβασή του στο διοικητή της ΑΣΔΑΝ για να μην στείλει στο απόσπασμα τους μελλοθάνατους, έως ότου τερματιστεί η διαδικασία της χάρης³²³.

Κατά τη διάρκεια της αναστολής της εκτέλεσης, σημειώνεται ένα καίριο γεγονός που επηρεάζει αποφασιστικά τη τύχη των μελλοθάντων: Ο Πρωθυπουργός Πλαστήρας αρρωσταίνει βαριά. Κατόπιν δικής του εντολής, αναθέτει καθήκοντα αναπληρωτή Πρωθυπουργού –«πρωθυπουργεύοντος»- στον Σοφοκλή Βενιζέλο, με άμεση συνέπεια την μεταβολή του συσχετισμού των κυβερνητικών δυνάμεων προς τη συντήρηση και την κεντροδεξιά.

Τελικά το Συμβούλιο Χαρίτων ευθυγραμμίστηκε με την «συμβιβαστική» λύση που προωθούσε ο Βενιζέλος και στις 28 Μαρτίου εξέδωσε απόφαση με την οποία απένειμε χάρη στην Έλλη Ιωαννίδου και σε άλλους τρεις, ενώ στους υπόλοιπους τέσσερις (Μπελογιάννης, Μπάτσης, Αργυριάδης και Καλούμενος) αποφάσισε την εκτέλεσή τους. Υπό την σκιά της απόφασης, ο υπουργός Δικαιοσύνης Δ. Παπασπύρου παίρνει μια ύστατη πρωτοβουλία ενώπιον του Βασιλιά: να χαριστεί και η ποινή των οκτώ μελλοθάντων. Με την πρωτοβουλία Παπασπύρου αναγκάστηκε να συμφωνήσει απρόθυμα και ο ίδιος ο Βενιζέλος, με τον Βασιλιά τελικά το απόγευμα της 30^{ης} Μαρτίου να ευθυγραμμίζεται με το Συμβούλιο Χαρίτων και όχι με τον Υπουργό Δικαιοσύνης, δηλαδή να μετριαστεί η θανατική ποινή των τεσσάρων μελλοθάντων, όχι όμως και των υπολοίπων τεσσάρων.

Η εκτέλεση έγινε στις 30 Μαρτίου του 1952, παρά τις επιφυλάξεις της κυβέρνησης, αλλά και της επιστολής Πλουμπίδη³²⁴, υπεύθυνου του ενός από τα δύο κέντρα παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ στην Αθήνα, οι οποίες στάθηκαν ανίκανες να εμποδίσουν μια τέτοια τραγική έκβαση, και την χωρίς προηγούμενο εκστρατεία που οργανώθηκε στην Ελλάδα και, κυρίως, στο εξωτερικό για τη μετατροπή των ποινών³²⁵.

³²³ Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 94.

³²⁴ Η επιστολή Πλουμπίδη, η οποία απευθυνόταν και στο Συμβούλιο Χαρίτων, ανέφερε χαρακτηριστικά (Γρηγοριάδης, Σ., 2010, ό.π., σελ. 95): «ΔΗΛΩΝΩ 1. Καθοδηγητής του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ ήμουν εγώ και ΟΧΙ ο Μπελογιάννης. Γι αυτή μου την ιδιότητα και για τις πράξεις μου αναλαμβάνω ΟΛΕΣ τις ευθύνες. Υστερα από την δήλωσή μου αυτή κάθε επιμονή στην εκτέλεση του Μπελογιάννη είναι αδικαιολόγητη, άδικη και ολοφάνερα δολοφονική πράξη. 2. Για να μην νομισθεί ότι κάνω τον παλληκαρά εκ του ασφαλούς, υπόσχομαι να παρουσιαστώ στις αρχές και να δικασθώ αν μετατραπούν οι θανατικές καταδίκες του φίλου μου και συντρόφου μου Ν. Μπελογιάννη. Υ.Γ: Για το γνήσιο της υπογραφής, έξω από το γραφικό μου χαρακτήρα, που είναι γνωστός σε πολλούς, βάζω και το δακτυλικό μου αποτύπωμα»

³²⁵ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 572. Βλ. και Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 436-446

Την δίκη Μπελογιάννη ακολούθησε η ανάσυρση της υπόθεσης της Αεροπορίας³²⁶, η οποία είχε να κάνει με φερόμενη κομμουνιστική συνωμοσία στην αεροπορία, μια υπόθεση που ξεκινά από την σύλληψη ορισμένων αξιωματικών και υπαξιωματικών τον Σεπτέμβρη του 1951 και έρχεται στη δημοσιότητα τον Απρίλιο του 1952, σε μια περίοδο που κορυφώνεται η επίθεση του αντιπολιτευόμενου Ελληνικού Συναγερμού κατά της κυβερνήσεως του Κέντρου, με κύρια κατηγορία την «διάβρωση των ενόπλων δυνάμεων από τον κομμουνισμό»³²⁷. Με βούλευμα της 15^{ης} Ιουλίου 1952, παραπέμπονται σε δίκη είκοσι άτομα, μεταξύ των οποίων ο Ν. Ακριβογιάννης, έφεδρος δόκιμος χειριστής, που κατηγορείται για φυγάδευση πολεμικού αεροσκάφους στην Αλβανία (την οποία, όπως αποδείχτηκε μετά από πολλά χρόνια την είχαν προκαλέσει οι σκευωροί της υπόθεσης και ο ίδιος ο Ακριβογιάννης εκτελέστηκε σε αλβανικό έδαφος ως κατάσκοπος). Η δίκη της αεροπορίας, που το κατηγορητήριο βασίζεται στον Α.Ν. 375/1936 «περί Κατασκοπείας», αρχίζει στις 22 Αυγούστου 1952³²⁸ και η οποία σημαδεύεται από καταγγελίες των κατηγορουμένων για βασανιστήρια, με σκοπό να ομολογήσουν κατασκευασμένα εγκλήματα.

Στις 17 Σεπτεμβρίου, το Αεροδικείο Αθηνών καταδικάζει σε θάνατο δύο από τους κατηγορουμένους, σε ισόβια τέσσερις, σε είκοσι χρόνια ειρκτή άλλους τέσσερις και σε δέκα χρόνια άλλους δύο. Η κύρια κατηγορία εναντίον τους είναι η παράβαση του Α.Ν. 375/1936 περί κατασκοπείας. Βραχυπρόθεσμα, σκοπός της σκευωρίας ήταν να δημιουργήσει ζητήματα στην κυβέρνηση του Κέντρου, υπονομεύοντάς την, για να δείξει ότι ήταν απαραίτητη για την εθνική ασφάλεια η επικράτηση του Συναγερμού. Μακροπρόθεσμα, να επιβάλλει τον απόλυτο έλεγχο του ΙΔΕΑ στην Αεροπορία.

Στην υπόθεση της Αεροπορίας όλα κατασκευάστηκαν από την αρχή. Πώς; Αφενός, με τον χαρακτηρισμό ως «δολιοφθορών» ασήμαντων και συνηθισμένων ατυχημάτων. Αφετέρου, με την μεταβολή σε κομμουνιστές γνωστών αντικομμουνιστικών αξιωματικών, τους οποίους έπειτα υποχρέωσαν να αλληλοκατηγορούνται, μετατρέποντάς τους μέσω των βασανιστηρίων σε ανθρώπινα ράκη. Ίσως υπάρχει μόνο μια ακόμα υπόθεση που να θυμίζει σε μικρογραφία εκείνη της αεροπορίας: Το σαμποτάζ που κατασκεύασε το 1963 ο- συνταγματάρχης τότε- Γ. Παπαδόπουλος στον Έβρο. Η ομοιότητα μαρτυρεί ίσως αρκετά και για την κοινή πηγή που ενέπνεε τους κατασκευαστές των δύο υποθέσεων.

³²⁶ Γρηγοριάδης, Σ., (2010), ό.π., σελ. 98-99

³²⁷ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 528-538.

³²⁸ Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 561-571

4.4.2. Η διοικητική καταστολή

Το επαχθέστερο διοικητικό μέτρο που εφαρμόστηκε κατά των πολιτικά «υπόπτων», μετά τη λήξη του εμφύλιου πολέμου ήταν αναμφίβολα η διοικητική εκτόπιση. Όσο η κυβέρνηση Πλαστήρα έκλεισε τη Μακρόνησο, το 1950, οι άνδρες και οι γυναίκες που είχαν εκτοπισθεί κατά την προηγούμενη περίοδο και παρέμεναν εξόριστοι χωρίς δίκη, με παρατάσεις της εκτόπισής τους από τις οικείες Επιτροπές Ασφαλείας, ανέρχονταν σε 2.815 (το 1950. Ο αριθμός του έφτασε στις 2.727 το 1951 και 1342 το 1952). Σχεδόν όλοι βρίσκονταν στον Άγιο Ευστράτιο³²⁹. Έκτοτε, ο αριθμός τους μειώθηκε σταδιακά, έως ότου, πολύ αργότερα, το 1963, απολύθηκε και ο τελευταίος εκτοπισμένος της περιόδου 1946-1950.

Με άλλα λόγια, από την 1.1.1951 έως την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών, στις 21.4.1967, επιβλήθηκαν συνολικά 1.722 εκτοπίσεις, στις οποίες οι 1.310 ήταν διοικητικές και 412 από τα δικαστήρια. Πιστό στη νομολογία του μεσοπολέμου, το Συμβούλιο της Επικρατείας δεν αμφισβήτησε ποτέ τη νομιμότητα και πολύ λιγότερο τη συνταγματικότητα, της διαδικασίας της προληπτικής διοικητικής εκτόπισης των πολιτικά υπόπτων, υπό το κράτος του συντάγματος του 1952. «Αστυνομικό» μέτρο, απλός «περιορισμός» της προσωπικής ελευθερίας, η προληπτική διοικητική εκτόπιση υποτίθεται ότι δεν αντέβαινε, κατά το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο, στο άρθρο 4 του νέου συντάγματος που, επαναλαμβάνοντας κατά λέξη την αντίστοιχη διάταξη του συντάγματος του 1864/1911 όριζε ότι: *«η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστος· ουδείς καταδιώκεται, συλλαμβάνεται, φυλακίζεται ή άλλως πως περιορίζεται, ειμή οπότεν και όπως ο νόμος ορίζει»*.

Στατιστικά στοιχεία για τη μέση διάρκειά τους δεν υπάρχουν, πλην όμως είναι βέβαιο ότι, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, υπερέβαιναν τους 24 μήνες που έθετε ως ανώτατο όριο το ν.δ. 392/1947. Και τούτο βάσει του ν.δ. 687/1948, το οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, έδινε τη δυνατότητα στις Επιτροπές Ασφαλείας να παρατείνουν επ' αόριστον τη διάρκεια των εκτοπίσεων, *«εξαιρετικώς διαρκούσης της ανταρσίας»*.

Έως το 1962, οπότε μετέβαλε τη νομολογία του ενόψει της ψηφίσεως του ν. 4234/1962, το Συμβούλιο της Επικρατείας θεωρούσε θεμιτή την επ' αόριστον παράταση της εκτόπισης των πολιτικά «υπόπτων», διότι, κατά την κρίση του, η

³²⁹ Βλ. Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 579 και Λιναρδάτος, Σ., (1977), ό.π., σελ. 431

«ανταρσία» συνεχιζόταν. Προς αυτή την κατεύθυνση, προβλήθηκαν τρία, εξίσου έωλα, επιχειρήματα για να στηρίξουν την άποψη αυτή: τα δύο πρώτα ήταν τυπικού χαρακτήρα· το τρίτο ήταν ουσιαστικό³³⁰:

A) Η «ανταρσίαν» δεν είχε, δήθεν, λήξει το 1949, αλλά συνεχιζόταν, γιατί δεν είχε υπογραφεί μεταξύ της κυβέρνησης της Αθήνας και των «συμμοριτών» καμιά συμφωνία που να επισφραγίζει το τέλος των εχθροπραξιών και τη συνθηκολόγηση των τελευταίων. Το επιχείρημα αυτό, το οποίο πρωτοεπικαλέστηκε το Συμβούλιο της Επικρατείας με τις αποφάσεις 416 και 1819 του 1952, υπαινισσόταν ότι έπρεπε να εφαρμοστούν στην προκειμένη περίπτωση οι κανόνες του διεθνούς δικαίου που αφορούσαν τον τερματισμό της εμπόλεμης κατάστασης μεταξύ κρατών, καταλήγοντας στον παραλογισμό να αναγνωρίζεται η ιδιότητα αυτή στους κομμουνιστές, πράγμα που οπωσδήποτε δεν άνηκε στη δικαιοδοσία της δικαστικής εξουσίας και που, επιπλέον, ερχόταν σε αντίφαση με την πάγια νομολογία όλων των δικαστηρίων την εποχή εκείνη.

B) Η «ανταρσία» δήθεν συνεχιζόταν, αφού δεν είχε κηρυχθεί η λήξη της ρητά, με νομοθετική διάταξη, παρά το γεγονός ότι μια σειρά νομοθετικών κειμένων –μεταξύ των οποίων η άρση της κατάστασης πολιορκίας και πολλές άλλες ρητές διατάξεις διάσπαρτες σε πολλά νομοθετικά κείμενα, που αναφέρονταν κυρίως στα «μέτρα επιείκειας»- που είχαν ψηφιστεί από το 1949 και μετά, κήρυσσαν έμμεσα τη λήξη του εμφυλίου πολέμου· κείμενα τα οποία, όμως, η νομολογία αρνήθηκε να λάβει υπόψη της, εκτιμώντας ότι δεν μπορούσε να συναχθεί από αυτά ρητή νομοθετική βούληση για τη λήξη της «ανταρσίας»³³¹».

Γ) Τέλος, κι αυτό είναι το επιχείρημα ουσίας που προβλήθηκε από τα δικαστήρια, η «ανταρσία» δεν είχε λήξει το 1949, αλλά δήθεν συνεχιζόταν, δεδομένου ότι μόνο ένα μέρος των «συμμοριτών» είχε εγκαταλείψει το εθνικό έδαφος για να καταφύγει στο εξωτερικό ενώ αντίθετα «εν τω εσωτερικώ της χώρας μηχανισμός αυτών εμφανίζεται εκάστοτε εν δράσει»³³²».

Κατά τα λοιπά, ο έλεγχος της «νομιμοφροσύνης» των πολιτών ήταν το διοικητικό μέτρο που εφαρμόστηκε σε ευρύτερη κλίμακα από κάθε άλλο για τη χειραγώγηση των πολιτικά «υπόπτων». Είτε επρόκειτο για την πρόσβαση και την παραμονή στη δημόσια διοίκηση και τα δημόσια νομικά πρόσωπα, είτε για την έκδοση διαβατηρίου,

³³⁰ Αλιβιζάτος, Ν., (1995), ό.π., σελ. 584-586.

³³¹ βλ. αποφάσεις 416 και 1819/1952 του Συμβουλίου της Επικρατείας

³³² Απόφαση 1819/1952 του Συμβουλίου της Επικρατείας

άδειας οδήγησης, άδειας κυνηγιού κ.α., είτε ακόμη και για τη συμμετοχή στις εισαγωγικές εξετάσεις των πανεπιστημίων, η υποβολή «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων» είχε αναχθεί σε τυπικό προσόν, η συνδρομή του οποίου ήταν λιγότερο ή περισσότερο απαραίτητη, ανάλογα με την εκάστοτε συγκυρία.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα ανωτέρω είναι ότι, στη «δισυπόστατη» ή «καχεκτική» μετεμφυλιακή δημοκρατία, μπορεί μεν να διεξάγονταν εκλογές ανά τακτά διαστήματα, μπορεί και να λειτουργούσε το Κοινοβούλιο, πλην όμως η διατήρηση σε ισχύ των «εκτάκτων μέτρων» δεν βοήθησε στην άμβλυνση των παθών: Με κριτήριο το ύποπτο φρόνημα, η επίσημη διάκριση από το κράτος των πολιτών σε «εθνικόφρονες και μη» έθετε στο περιθώριο της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής, πέρα από τους κομμουνιστές, μια ευρύτερη κατηγορία πολιτών, που δεν συμερίζονταν την ιδεολογία και την πολιτική πρακτική της συντηρητικής παράταξης. Έτσι, για να κυβερνήσει ένα κόμμα ή μια παράταξη που δεν άνηκε στην παραδοσιακή δεξιά, δεν αρκούσε να κερδίσει τις εκλογές. Έπρεπε επιπλέον να εξασφαλίσει την έγκριση ή, έστω, την ανοχή των ανακτόρων, μέσω των οποίων εκδηλωνόταν η επιρροή στην πολιτική ζωή της χώρας δύο παραγόντων, οι οποίοι, αν και βρίσκονταν εκτός «κοινοβουλευτικού κύκλου», αποτελούσαν πραγματικά κέντρα εξουσίας: «του συμμαχικού» και, βέβαια, των ενόπλων δυνάμεων.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αντικείμενο της παρούσης διπλωματικής ήταν η μελέτη της οργάνωσης και της άσκησης της κρατικής εξουσίας κατά την ιστορική περίοδο 1944-1952, με κέντρο βάρους την μελέτη της συνταγματικής ιστορίας εκείνης της περιόδου, ως κλάδος της ευρύτερης πολιτικής ιστορίας.

Σ' αυτήν την συμβολή, εξετάστηκε το πώς τα πυκνά και έντονα πολιτικά περιστατικά επέδρασαν στην κατάρτιση των συνταγματικών κανόνων, επηρεάζοντας έκδηλα την εφαρμογή τους. Επιπλέον, μέσω αυτής της συμβολής αναδείχθηκε και η επιρροή που άσκησαν οι συνταγματικοί κανόνες πάνω στην εξέλιξη του δημόσιου βίου της υπό μελέτη περιόδου, επισημαίνοντας ένα παράδοξο: ναι μεν η κρατική εξουσία περιφρόνησε κατάφορα τη νομιμότητα και την προσάρμοσε απόλυτα στην δική της σκοπιμότητα, εντούτοις ποτέ δεν μπήκε στον πειρασμό να δράσει πέραν του πλαισίου της «τύποις νομιμότητας», ακόμη και όταν η θεσμική δικαιολόγηση φάνταζε τουλάχιστον φαιδρή.

Στην παρούσα συμβολή χρησιμοποιήθηκαν άμεσες και έμμεσες πηγές. Στις άμεσες πηγές, χρησιμοποιήθηκαν κείμενα που θέτουν κανόνες συνταγματικού περιεχομένου, όπως τα συντάγματα, οι συντακτικές πράξεις και τα ψηφίσματα. Η χρήση αυτών των άμεσων πηγών μπόρεσαν να αναδείξουν το καθεστώς διπλής νομιμότητας, από τη μια το επίσημο Σύνταγμα του κράτους και από την άλλη ένα «παρασύνταγμα» που δημιουργούσε ένα ασφυκτικό καθεστώς περιορισμών και αποκλεισμών. Παράλληλα έγινε ευρεία παράθεση των κοινών νόμων που θεσπίστηκαν στην υπό μελέτη περίοδο, για να αποδειχθεί, όχι μόνο η χαώδης απόκλιση από τις επίσημες διακηρύξεις του συνταγματικού νομοθέτη, αλλά και η εγγύτατη σύνδεση μεταξύ τους και το πώς ένα νομοθετικό διάταγμα του 1926 ή το ιδιώνυμο του Βενιζέλου το 1929 μπορεί να συνδεθεί με νομοθετικά κείμενα δύο και τριών δεκαετιών μετέπειτα. Στην ίδια κατηγορία, των κοινών νόμων, εντάσσονται και πράξεις της εκτελεστικής εξουσίας, που εισάγουν κανόνες συνταγματικού περιεχομένου και που εκδίδονται με ή χωρίς προηγούμενη νομοθετική εξουσιοδότηση, είτε από την κυβέρνηση και τον ανώτατο άρχοντα, είτε από άλλα διοικητικά όργανα. Τρανό παράδειγμα τέτοιων πράξεων ήταν οι αναγκαστικοί νόμοι, όπου μετά από μια πολύ μακρά παράδοση που ανάγεται στην περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, θεσμοθετήθηκαν με τον πλέον επίσημο τρόπο στο άρθρο 35 παρ. 2 του Συντάγματος του 1952.

Επιπλέον έγινε χρήση και κειμένων που συνιστούν προπαρασκευαστικές εργασίες θέσπισης κανόνων, όπως επί παραδείγματι τα επίσημα πρακτικά που ψήφισαν ή

προετοίμασαν κείμενα συνταγματικού ενδιαφέροντος, συλλαμβάνοντας στο έπακρο το κλίμα της εποχής, εντοπίζοντας παράλληλα και τα επίπεδα σύγκρουσης και συμφωνίας μεταξύ των άμεσα εμπλεκομένων. Στο corpus των αμέσων πηγών περιλαμβάνονται και οι πολιτικές συμφωνίες, με αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα την Συμφωνία της Βάρκιζας, όπου στο άρθρο 7 είδαμε ότι προβλεπόταν η διαδικασία για την επίλυση του πολιτειακού και την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας μετά τα «Δεκεμβριανά».

Παράλληλα, μέσα απ' αυτή την μελέτη αποτυπώθηκαν τα συνταγματικά έθιμα και οι συνθήκες του πολιτεύματος που ίσχυαν στην υπό μελέτη περίοδο, με άλλα λόγια τις πολιτικές πρακτικές που επικράτησαν εκείνη την περίοδο. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα συνταγματικού εθίμου αποτελεί η «κατοχύρωση του παρασυντάγματος» από την κυβέρνηση Πλαστήρα τον Απρίλιο του 1952, όπου μέσω του νόμου αυτού νομιμοποιήθηκαν αναδρομικά όλα τα παρασυνταγματικά νομοθετήματα της περιόδου μετά την Απελευθέρωση. Από την άλλη, κλασική συνθήκη πολιτεύματος ήταν η ευρεία ευχέρεια του βασιλιά να παρεμβαίνει στα πολιτικά πράγματα της χώρας και να ορκίζει κυβερνήσεις που δεν απολαμβάνουν την εμπιστοσύνη του λαού, όπως επί παραδείγματι η βραχεία κυβέρνηση Βενιζέλου την επαύριο των εκλογών της 5^{ης} Μαρτίου του 1950.

Από την πλευρά της η νομολογία, αντιπροσωπευτικά δείγματα της οποίας παρουσιάστηκαν στην παρούσα μελέτη, μέσω των πορισμάτων της, κατέστησε σαφή τη διάσταση μεταξύ της ουσιαστικής και της τυπικής νομιμότητας, επιχειρώντας να προασπίσει με έωλα νομικά επιχειρήματα το «σιδηρούν πλέγμα» εξουσίας που δομήθηκε στην Ελλάδα μεταπολεμικά.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η εστίαση στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ιστορία της περιόδου ήταν περιφερειακή και ad hoc. Η παρούσα μελέτη θίγει ορισμένα επεισόδια της πολιτικής ιστορίας της περιόδου, προκειμένου να γίνει αντιληπτό το πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο θέσπισης των κανόνων της κρατικής εξουσίας. Παρ' όλα αυτά, μόνο μέσω της γνώσης της πολιτικής ιστορίας, μπορεί να κατανοηθεί η ratio των συνταγματικών κανόνων και των περιστατικών που τους γέννησαν. Γιατί, απηχώντας πάντοτε μια ορισμένη ιστορική πραγματικότητα και ένα δεδομένο συσχετισμό πολιτικών δυνάμεων, οι κανόνες του δικαίου αποκτούν διαφορετικό περιεχόμενο, υπό το πρίσμα μεταβολής των πραγματικών συσχετισμών. Οι ατομικές ελευθερίες ήταν οι πρώτες που προσαρμόζονταν στην αλλαγή συσχετισμών, πάντα προς την αυταρχικότερη φυσικά κατεύθυνση. Αυτή η μελέτη

προσπάθησε, στο μέτρο του δυνατού, να απαντήσει στα μεγάλα ερωτήματα που προέκυψαν από την περιπετειώδη πορεία του ελληνικού κράτους την περίοδο 1944-1952 και να αποδείξει, όχι την άμεση επίδραση των συνταγματικών κανόνων στο ιστορικό γίνεσθαι, αλλά ακριβώς την αντίστροφη πορεία, κατοχυρώνοντας ένα καθεστώς *ex post* νομιμοποίησης αντισυνταγματικών και αντιδημοκρατικών πρακτικών, οι οποίες κατέστησαν το γράμμα του νόμου κενό.

Η παρούσα μελέτη είναι χρήσιμη για τρεις λόγους:

Πρώτον, η συνειδητοποίηση της ιστορικής σχετικότητας των θεσμών του μετεμφυλιακού κράτους, στο μέτρο, που όπως αναλύθηκε, εντάσσονται σε μια ιστορική πορεία, με χρονική αφετηρία τον Μεσοπόλεμο. Κατ' αυτό τον τρόπο καθίσταται εφικτή η κριτική τους, όχι με τα απόλυτα μέτρα των ουτοπικών και ιστορικών αφαιρέσεων, αλλά με τα αυστηρά κριτήρια της συγκεκριμένης περιόδου. Αναμοχλεύοντας την περίοδο 1944-1952, αλλά και την αμέσως προηγούμενη του Μεσοπολέμου, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι οι εγγυήσεις της ελευθερίας και της ισότητας ήταν διαβλητές και σχετικές, ενώ η συνταγματική νομιμότητα στηριζόταν σε μια κρατούσα βουλευσιαρχία των νικητών, εις βάρος της δικαιοκρατίας των ηττημένων, σ' ένα καθεστώς διαρκούς έκτακτης ανάγκης και αίσθησης ότι η εξουσία είναι ένα διαρκές διακύβευμα, η έκβαση του οποίου καθορίζει έναντι όλων τους συσχετισμούς. Βάση αυτού του πρίσματος προσπάθησε η μελέτη αυτή να προσεγγίσει τις νομικές βάσεις πάνω στις οποίες δομήθηκε το μετεμφυλιακό κράτος, προσπαθώντας να εστιάσει στα τότε ιστορικά δεδομένα και να φέρει σε γόνιμο διάλογο στοιχεία του τότε και του τώρα, όπως καταδείχθηκε και στην εισαγωγή, δίχως αυτός ο διάλογος να αποκτά μεταφυσικά χαρακτηριστικά.

Κατά δεύτερο αυτή η μελέτη έχει την πρόθεση, μέσω της μελέτης της συνταγματικής ιστορίας της περιόδου 1944-1952 να αποτελέσει έναν οδηγό πολιτικής συμπεριφοράς, με όσο γίνεται διαχρονικά χαρακτηριστικά. Πρακτικές που ακολουθήθηκαν εκείνη την περίοδο είναι πιθανόν, αν εφαρμοστούν και πάλι, να οδηγήσουν σε ανάλογα αποτελέσματα, εξέλιξη που πρέπει να αποτραπεί. Το μεταδικτατορικό κεκτημένο, έστω και τρωτό στις μέρες μας, πρέπει να διατηρηθεί πάση θυσία, σπάζοντας την σχέση αιτίου και αιτιατού ανάμεσα στις συμπεριφορές και τις παραπλήσιες συνέπειες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που οφείλουμε να αντλήσουμε από την περίοδο 1944-1952, αλλά σαφώς και πριν, στην δικτατορία του Μεταξά και τον Μεσοπόλεμο, είναι η υποβάθμιση του ρόλου του Κοινοβουλίου. Την περίοδο 1944-1952 η πραγματική εξουσία ασκείτο, έξω και πέρα από την λαϊκή κυριαρχία, από εξωθεσμικούς

παράγοντες, όπως το Στέμμα, ο Στρατός και ο ξένος παράγων, οι οποίοι όμως δεν δίσταζαν να «προικίζουν» την εκτελεστική εξουσία με την απαραίτητη βούληση, ώστε να περνά την θέληση που εκείνοι εξύφαιναν. Αυτό το καθεστώς των διαρκών εξωθεσμικών παρεμβάσεων οδήγησαν με την επέλευση των χρόνων στην δικτατορία των συνταγματαρχών. Η πρακτική των πράξεων νομοθετικού περιεχόμενου και η επίδειξη της θεωρίας της «πυγμής», με την ταυτόχρονη επαναστοχοποίηση της Αριστεράς μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τις πολιτικές συμπεριφορές του Μεσοπολέμου, ώστε να αποφευχθεί, αν δεν συμβαίνει ήδη, το καθεστώς της «χειραγωγούμενης» δημοκρατίας, όπου ο λαός δικαιούται να αποφασίζει μέσα από ένα εύρος αρεστών επιλογών.

Τέλος, η παρούσα μελέτη, έχοντας σαφέστατα ως επίκεντρο τους πολιτικούς θεσμούς, στοχεύει στη διευκόλυνση της γενικής ιστορικής έρευνας, η οποία όσον αφορά τη δεκαετία του 1940-1950 παρουσιάζει στις μέρες μας αξιοσημείωτη άνθιση. Η αμεσότερη κατανόηση των αντιτιθέμενων ιδεολογικών ρευμάτων, στην προκειμένη περίπτωση μεταξύ της εθνικοφροσύνης και του κομμουνισμού, αποκρυσταλλώνει τα πορίσματα γύρω από τη διαμόρφωση, τη σκοπιμότητα και την εφαρμογή των πολιτικών θεσμών, με αποτέλεσμα η επισήμανση των συμπτώσεων και των διαφορών στις απόψεις των πολιτικών υποκειμένων να καθίσταται ευκολότερη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ε., (1996), *Φωτιά και Τσεκούρι!, Ελλάς, 1946-1949 και τα προηγηθέντα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα

Αλεξάντερ, Γ., «*Η κρίση Αποστράτευσης του Νοεμβρίου του 1944*» στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 Ένα Έθνος σε κρίση, (1984), Θεμέλιο, Αθήνα

Αλιβιζάτος, Ν., (1981), *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, Τεύχος Α΄ 1821-1941, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή

Αλιβιζάτος, Ν., (1995), *Πολιτικοί Θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Γ΄ Έκδοση, Αθήνα

Αλιβιζάτος, Ν., (2010), *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα

Αναστασιάδης, Γ., Πετρίδης, Π., (1990), *Γεώργιος Παπανδρέου: Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη

Αρχείο Γενικού Επιτελείου Στρατού, (2014), *Κατοχή και Αντίσταση*, Α΄ Μέρος, Τόμος 4^{ος}, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Αρχεία Γενικού Επιτελείου Στρατού, (2014), *Κατοχή και Αντίσταση 1941-1944*, Β΄ Μέρος, Τόμος 5ος, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη

Βενάρδος, Π., (2014), *Η Συμφωνία της Βάρκιζας*, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Αθήνα,

Βερέμης, Θ., (1977), *Οι Επεμβάσεις του Στρατού στην Ελληνική Πολιτική, 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα

Βλάχος, Α., «*Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Πολιτική ιστορία 1923-1940*», στο Ιστορία των Ελλήνων, (2006), Τόμος 15, σελ. 351 επ.

Γασπαρινάτος, Σ., (1998), *Απελευθέρωση, Δεκεμβριανά, Βάρκιζα*, Τόμος Α΄, Σιδέρης, Αθήνα

Γεωργαντίδης, Χ.Ν., Νικολακόπουλος, Η., (1979), «*Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων*», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Τεύχη 36-37, σελ. 448-468

Γούντχαουζ, Κ., (1977), *Το μέλλον της έριδος*, Εξάντας, Αθήνα

Γρηγοριάδης, Σ., (2010), *Τα φοβερά ντοκουμέντα: Δεκέμβρης 1944*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Γρηγοριάδης, Σ., (2010), *Τα φοβερά ντοκουμέντα: Ο Εμφύλιος 1946-1949*, Τόμ. Β΄, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, Ανατύπωση

Γρηγοριάδης, Σ., (2010), *Τα φοβερά ντοκουμέντα: Μετά τον Εμφύλιο*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Δαφνής, Γ., (1953), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Ίκαρος, Α΄ Τόμος, Αθήνα

Δαφνής, Γ., (1970), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος 1894-1964*, Ίκαρος, Αθήνα

Διαμαντόπουλος, Θ., (2011), *Το Δημοψήφισμα ως θεσμός και ως πολιτική πράξη: αυθεντική έκφραση ή ποδηγέτηση της λαϊκής κυριαρχίας;*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα

Δορδανάς, Σ.Ν, Καλογρηάς, Β., «*Όψεις του δωσιλογισμού στην κατεχόμενη Ελλάδα*», στο Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Κατοχή-Αντίσταση 1941-1944, (2010), επιμ. Νικολακόπουλος, Η., Παναγιωτόπουλος, Β., Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Δρόσος, Ι., (1996), *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή

Ελευθερίου, Λ., (1986), *Συνομιλίες με τον Νίκο Ζαχαριάδη*, Κένταυρος, Αθήνα

Ελεφάντης, Α., (1979), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα

Eudes, D., (1975), *Οι καπετάνιοι, ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1949*, Εξάντας, Αθήνα

Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, (2010), επιμ. Νικολακόπουλος, Η., Παναγιωτόπουλος, Β., Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, Ειδική Έκδοση για την εφημερίδα «Τα Νέα», Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Θεοτοκάς, Γ., (2005), *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα

Ηλίου, Φ., (2004), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Θεμέλιο-ΑΣΚΙ, Αθήνα

Καραγιαννακίδη, Ν.Ε., «*Εν Ονόματι της Δημοκρατίας Βασιλεία Ανέστη*», στο Κινήματα-Πραξικοπήματα-Δικτατορίες στην Ελλάδα του 20ου αιώνα, (2011), Σειρά «Ε» Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας, Αθήνα. Σελ. 126 επ

Κλόουζ, Ν., (2000), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950*, Φιλίστωρ, Γ΄ Έκδοση, Αθήνα

Κωστής, Κ., (2013), *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Γ΄ Έκδοση, Πόλις

Koliopoulos, J.S, Veremis, T., (2010), *Modern Greece A history since 1821*, Wiley-Blackwell, United Kingdom

Κολιόπουλος, Ι., «*Το Κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935*», στο Βερέμης, Θ, Νικολακόπουλος Η., Παναγιωτόπουλος, Β., (2011), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το Όραμα της Μεγάλης Ελλάδας εξόριστος στο Παρίσι*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, σελ. 249-259.

Κωστόπουλος, Τ., «*Το κατοχικό κράτος. Οι δωσιλογικές κυβερνήσεις*», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, (2006), Τόμος 16, Δομή, σελ. 608-694

Κωστόπουλος, Τ., *Η Λευκή Τρομοκρατία*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, (2006), Τόμος 17., Δομή, σελ. 74-116

Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη-Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φάκ. 9.Α/3/2

Λιναρδάτος, Σ., (1988), *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα

Λιναρδάτος, Σ., (2009), *Από τον Εμφύλιο στην Χούντα*, Τόμος Α΄, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Διπλωματική Εργασία: Οι νομικές βάσεις οικοδόμησης του μετεμφυλιακού κράτους: 1944-1952

Λυμπεράτος, Μ., (2006), *Στα Πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου: κοινωνική πόλωση, Αριστερά και Αστικός Κόσμος στη Μεταπολεμική Ελλάδα- Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα

Λυμπεράτος, Μ., (2011), *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ: Η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς και οι μετεμφυλιακές πολιτικές αναγκαιότητες*, Στοχαστής, Αθήνα.

Mazower, M., (2003), *Μετά τον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Μάξιμος, Σ., (1975), *Κοινοβούλιο και Δικτατορία*, Β΄ Έκδοση, Στοχαστής, Αθήνα

Μαργαρίτης, Κ., (2000), *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Τόμος 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα

Μαργαρίτης, Γ., *Η 4η Αυγούστου*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, (2006), Β΄ Έκδοση, Δομή, Αθήνα, σελ. 706-744

Μαρκέτος, Σ., *Η Αριστερά στον Μεσοπόλεμο*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, (2006), Β΄ Έκδοση, Δομή, Τόμος 15^{ος}, Αθήνα

Mavrogordatos, G., (1983), *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley

Μαυρογορδάτος, Γ.Θ., (1984), «*Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946. Προοίμιο του Εμφυλίου Πολέμου*», στο συλλογικό έργο: *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του 1940-1950: Ένα Έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 307-340

Μαυρογορδάτος, Γ., Θ., «*Μεταξύ δύο πολέμων: πολιτική ιστορία 1922-1940*», στο Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, (2003), Τόμος 7, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ. 9-32

Μιχαηλίδης, Ι.Δ., «*Αποχαιρετισμός στα όπλα: η ρήξη Τίτο-Στάλιν και ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος*», στο Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα: Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949, (2010), Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Νικολακόπουλος, Η., (2001), *Η καχεκτική δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα

Νικολακόπουλος, Η., «*Μετά τα Δεκεμβριανά*», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, (2003), Τόμος 8ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ. 199-218

Διπλωματική Εργασία: Οι νομικές βάσεις οικοδόμησης του μετεμφυλιακού κράτους: 1944-1952

Νικολακόπουλος, Η., (2012), *Των Εκλογών τα Πάθη: Ψηφίδες της Ελληνικής Εκλογικής Ιστορίας του 20ου αιώνα*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Ξηρός, Θ., (2008), *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός. Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών*, Σαββάλας, Αθήνα

Παντελής, Α., Κουτσουμπίνας, Σ., Γεροζήσης, Τρ., (1993), *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, Τόμος Β', Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή

Παπαθανασίου, Ι., (2001), *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*, Θεμέλιο-ΕΚΚΕ, Αθήνα

Παπαθανασίου, Ι., «*Ηττημένος πρωταγωνιστής: το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στα χρόνια 1945-1950*», στο Χατζηιωσήφ, Χ., (2010), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τομ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα

Παπανδρέου, Α., (2006), *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, Λιβάνης, Αθήνα

Παπανδρέου, Γ., (2009), *Η Απελευθέρωση της Ελλάδος 1944*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Παπαστράτης, Π., «*Η κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου*», Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950: Ένα Έθνος σε κρίση, (1984), Θεμέλιο, Αθήνα.

Παπαστράτης, Π., «*Η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών στην Ελλάδα τις παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου*», στο L. Baerentsen, Γ. Ιατρίδης, Ο. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, (1992), Ολκός, Αθήνα, σελ. 47-66

Παπαστράτης, Π., «*Η προετοιμασία για τη σύγκρουση του Δεκέμβρη*», Δεκέμβρης 1944: Μύθοι και πραγματικότητες, (2013), Ειδική έκδοση της εφημερίδας «Αυγή», Αθήνα, σελ. 33-43

Πιζάνιας, Π., (2003), «*Το Φθινόπωρο του 1944: Πολιτικές Συγκρούσεις κατά την Απελευθέρωση*», στον Τόμο 8ο της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σελ. 191-198

Ποταμιάνος, Ν., «Οι κυβερνήσεις του Εμφυλίου: Ένα νέο πολιτικό σύστημα διαμορφώνεται», στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, (2003), Τόμος 7ος, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 221-230

Πρακτικά Ε΄ Εθνικής Συνελεύσεως, Συνεδρίαση Γ΄ της 4ης Ιουλίου 1935

Πρακτικά της Ε΄ Συντακτικής Συνελεύσεως, Συνεδρίαση Θ΄ της 10 Οκτωβρίου 1935

Προσωπικό Αρχείο Ιωάννη Μεταξά, 1945, Αθήναι

Richter, H., (1997), *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα. Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο Πόλεμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1946*, Εστία, Αθήνα

Σαμπατακάκης Θ., *1949-1952: Εσωτερική πολιτική*, στο Ιστορία των Ελλήνων, (2006). Τόμος 17ος, Δομή, σελ. 258-289

Σβάλος, Α.Ι, Βλάχος, Γ., (1954), *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, μέρος 1, τόμος Α΄, Αθήναι

Στεφανίδης, Γ., (1999), *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο. Η Ελλάδα και ο Συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, Προσκήνιο, Αθήνα

Συλλογικός Τόμος: «*Το Βήμα: 90 χρόνια*», (2012), Τόμος Γ΄, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα

Τσάτσος, Θ.Δ., (1949), *Αι παραμοναί της απελευθερώσεως*, Αθήναι

Χρυσανθάκης, Χ., (2007), *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα